

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı

ENGELLİLİĞE BAKIŞTA YENİ BİR YAKLAŞIM OLARAK İNSANÖTESİCİLİK

Emre TAŞGIN

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

ENGELLİLİĞE BAKIŞTA YENİ BİR YAKLAŞIM OLARAK İNSANÖTESİCİLİK

Emre TAŞGIN

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

TEŞEKKÜR

Daha önce bir yüksek lisans deneyimi yaşamış ve tamamlamayı ertelemiş bir kişi olarak farklı bir alanda yeniden bu kademede öğrenime başlamak benim açımdan kolay olmayan bir karardı. Pandemi sürecinde kendimle baş başa kaldığım ve geleceğe dair planlarımın ne olabileceğini sorguladığım döneme denk gelen yeni yüksek lisans girişime Kapadokya Üniversitesi'nde başlamak ise bir şanstı. Gerçekten de bu üniversitede Kültürel Çalışmalar alanıyla ilgili yeni bakış açıları kazandıran ve disiplinlerarası çalışmanın önemini bir defa daha fark etmemi sağlayan hocalardan ders aldım. Bu kişiler arasında danışmanım olmayı kabul ettiği için kendisine teşekkür etmeyi borç bildiğim Doç. Dr. Sinan Akıllı'ya şükranlarımı sunuyorum. O'nun sayesinde içerisinde bulunduğumuz asırda insanlığa dair dünyadaki güncel düşünce akımlarını tanıdım; ülkemizde bu tartışmaların gerçekleştiği platformlara dahil olarak karşılıklı fikir alışverişi yapabileceğim değerli insanlarla karşılaştım. Öte yandan kendisinin akademik metin yazımı konusunda üslup ve yazım kurallarına ilişkin yönlendirici tavrı ve verdiği olumlu geribildirimler hem beni bu alanda geliştirdi; hem de nitelikli bir iş çıkarabileceğime olan inancımı pekiştirdi.

Sinan Hoca sayesinde tanıştığım *The Pentacle* sitesinin kurucusu Doç. Dr. Başak Ağın'a destekleyici ve teşvik edici tutumundan dolayı teşekkür ederim. O'nun bu tavrı sayesinde yeni farkındalık kazandığım bir alanda fikirlerimi ifade edebileceğim bir ortama dahil oldum ve bu benim için oldukça motive ediciydi.

Kör bir kişi olarak şimdiye kadar başta eğitim alanında olmak üzere erişilebilirlik problemleriyle ve toplumun olumsuz önyargılarıyla mücadele etmeye çalıştım. Bu noktada gelişimimde 2009 yılında bir öğrenci hareketi olarak kurduğumuz Görme Engelli Öğrenciler Platformu'nun (GEÖP) ve söz konusu platform sayesinde tanıştığımız arkadaşlarımızla tüzel kişilik haline getirdiğimiz Eğitimde Görme Engelliler Derneği'nin (EGED) büyük payı vardır. Gerek platform ve dernek üyeleriyle yaptığımız hak temelli yaklaşım bağlamında engelliliğe ilişkin teorik tartışmalar ve gerekse sorunların çözümüne ilişkin uyguladığımız projeler sayesinde, dünyanın farklı bölgelerinde ele alınan güncel fikirlerle eleştirel engellilik çalışmalarını ilişkilendirebilecek ve bu alana değer katmaya çabalayan herkese yeni bir yol önerebilecek cesareti kendimde bulabildim.

Dolayısıyla kurucusu olduğum ve üç dönem Genel Başkan olarak görev yaptığım Eğitimde Görme Engelliler Derneği'nde beraber yürüdüğümüz tüm yol arkadaşlarıma bana kattıkları için teşekkür ederim. Beraberliğimizin bizi geliştirmeye devam etmesini ve engellilik alanına nice kazanımlar sağlamasını dilerim.

Hiç şüphesiz, kendime hedef olarak belirlediğim alanlarda ilerlemeye çalışırken yanımda her zaman beni destekleyen aile üyelerinin olduğunu bilmek, en büyük şanslarımdan biri. Şimdiye kadar kendisinden istediğim destek taleplerine bir defa bile hayır demeyen ve bu tezin teknik düzenlemeleri konusunda ziyadesiyle zaman harcayan kardeşim Erol Taşgın'a teşekkür ederim. Bununla beraber kendisinin bu çalışmaya yalnızca teknik konularda değil, aynı zamanda yapay zekânın geleceği ve erişilebilirliğe yansımalarına ilişkin yaptığımız kaliteli sohbetler sayesinde fikirsel olarak da katkı sunduğunu söylemem gerekir. Bugüne kadar yaptıkları fedakarlıklarla yanımda olarak kendi ayaklarım üzerinde durmamı sağlayan annem Naime Taşgın'a ve babam Emrullah Taşgın'a ne kadar teşekkür etsem de yetmezmiş gibi hissediyorum. Her ikisi de iyi ki varlar. Yeniden yüksek lisans yapma kararı aldığımda, tez konumu belirleme aşamasında, yorgun hissedip de umutsuzluğa kapıldığım anlarda ve yazdıklarımın tamamını eleştirel bir gözle okuyup verdiği dikkate değer geribildirimlerle bu çalışmayı bitirmemde bana yoldaşlık eden eşim Ayşegül Taşgın'a teşekkür ederim. O'nun bu desteği olmasaydı, herhalde bu çalışma nihaiyi halini alamazdı.

Bu çalışmanın, ömrünü memleketini uygar bir hale getirmeye adanmış, her defasında hayatta en hakiki kılavuzun bilim olduğunu vurgulayan ve bu yolda nitelikli bir eğitimin gereğine inanarak günün şartlarında uygulanması zor olan birçok yeniliği hayata geçiren Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün belirlediği misyona bir nebze de olsa katkı sağlamasını dilerim.

ÖZET

TAŞGIN, Emre. *Engelliliğe Bakışta Yeni Bir Yaklaşım Olarak İnsanötesicilik*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2023.

Bu araştırmanın amacı, hümanizm ile yerleşen üstün insan anlayışına itirazda bulunarak ötekileştirilen tüm kesimlere ortak mücadele çağrısı yapan insanötesicilik (posthümanizm) düşüncesiyle engellilik araştırmaları arasındaki kesişimselliği incelemektir. Bu doğrultuda, tezin birinci bölümünde hümanizm, insanaşırıclık (transhümanizm) ve insanötesicilik düşüncelerinin temellerine yer verilmiş, ikinci bölümde ise engellilik tarihi ve engellilik modelleri açıklanarak engellilik araştırmalarının insanaşırıclık ve insanötesicilik düşünceleriyle olan bağlantısallığı tartışılmıştır. Araştırmanın üçüncü bölümünde doküman incelemesi yoluyla Türkiye’de engellilik ve insanötesicilik ilişkisi incelenmiştir. “Mevzuatta engellilik” başlıklı bölümde Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve Engelliler Kanunu, “Engelliliğe dair yapılan araştırmaların analizi” başlıklı bölümde ise bir kamu kurumu olarak Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı’nın “Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor?” ve “Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması” ile bir sivil toplum kuruluşu olarak Görme Özürlüler Derneği’nin engellilerle ve engelli olmayanlarla ayrı ayrı yaptığı “Engelli Konumlandırma, Algı ve Ayrımcılık Araştırması” kapsama alınmıştır. Ulaşılan bulgulara göre, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin kapsayıcılığa vurgu yapan maddelerinin insanötesici yaklaşımla ilintili yönleri olmakla birlikte, uygulamada toplumun önyargılı tutumları, insanmerkezci bakış açısının halen yerleşik halde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin ötekileştirilen diğer kesimlerle olan ilişkiselliği ve türlerarası yakınlığı dikkate alan paradigma değişikliklerinden beslenerek insanötesici yaklaşım bağlamında yeniden ele alınabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Posthümanizm, transhümanizm, engellilik, engellilik araştırmaları

ABSTRACT

TAŞGIN, Emre. *Posthumanism as a New Approach to Disability*, Master's Thesis, Nevşehir, 2023.

The aim of this study is to examine the intersectionality between the idea of posthumanism, which calls for a common struggle for all marginalized groups and disability studies by raising an objection to the notion of the superior human being, a legacy of humanism. Accordingly, in the first chapter of the thesis, the foundations of the ideas of posthumanism, transhumanism and humanism are explained, and in the second chapter, the history of disability and disability models are explained and the relevance of disability studies to the ideas of transhumanism and posthumanism is discussed. In the third chapter of the study, the relationship between disability and posthumanism in Turkey is analyzed through document analysis. In the section titled “Disability in legislation”, the Law on Disabled Persons and Amendments to Certain Laws and Decree Laws, the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the Law on Disabilities are examined; in the section titled “Analysis of Research on Disability”, the “How does society understand disability?” and “Measurement of Disability-Based Discrimination Research” by the Prime Ministry Department of the Administration of the Disabled as a public institution and “Disability Positioning, Perception and Discrimination Research” conducted separately with disabled and non-disabled people by the Association for the Visually Impaired as an NGO are studied. According to the findings obtained, even though the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities emphasizing inclusion have aspects related to the posthumanist approach, the prejudiced attitudes of the society show that the anthropocentric perspective still exists in practice. However, it has been concluded that the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities can be re-interpreted in the context of the posthumanist approach by making use of the paradigm shifts that take into account the relationality and interspecies affinity with other marginalized groups.

Key words

Posthumanism, transhumanism, disability, disability studies

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	4
ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ.....	8
ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	9
1.BÖLÜM HÜMANİZM VE KARŞI ELEŞTİRİLER.....	10
1.1. HÜMANİZM: ORTAYA ÇIKIŞI VE YÜKSELİŞİ	10
1.2. HÜMANİZMİN YENİ EVRESİ: İNSANAŞIRICILIK (TRANSHÜMANİZM)	15
1.3. İNSANÖTESİCİLİK (POSTHÜMANİZM).....	20
1.3.1. Feminizm ve İnsanötesicilik İlişkisi.....	23
1.3.2. Postantroposen ve İnsanötesicilik İlişkisi	25
1.3.3. Postkolonyalizm ve İnsanötesicilik İlişkisi.....	28
1.3.4. Hayvan Çalışmaları ve İnsanötesicilik İlişkisi.....	31
2. BÖLÜM TARİHSEL BOYUTUYLA ENGELLİLİK, ENGELLİLİĞE YAKLAŞIMDA GÜNCEL MODELLER, ENGELLİLİK - İNSANAŞIRICI YAKLAŞIM VE İNSANÖTESİCİ YAKLAŞIM İLİŞKİSİ.....	36
2.1. TARİHTEN GÜNÜMÜZE ENGELLİLİĞE GENEL BİR BAKIŞ.....	36

2.2. ENGELLİLİK MODELLERİ	39
2.2.1. Tıbbi Model	39
2.2.2. Sosyal Model	41
2.2.3. İnsan Hakları Modeli	43
2.2.4. Biyopsikososyal Model	45
2.3. İNSANAŞIRICILIK, İNSANÖTESİCİLİK VE ENGELLİLİK İLİŞKİSİ	46
2.3.1. İnsanaşırıcılık ve Engellilik İlişkisi	46
2.3.2. İnsanötesicilik ve Engellilik İlişkisi	52
2.3.2.1. İnsanötesicilik, feminizm ve engellilik ilişkisi	56
2.3.2.2. İnsanötesicilik, postantroposantrizm ve engellilik ilişkisi	59
2.3.2.3. İnsanötesicilik, postkolonyalizm ve engellilik ilişkisi	62
2.3.2.4. İnsanötesicilik, hayvan çalışmaları ve engellilik ilişkisi	65
3. BÖLÜM TÜRKİYE’DE ENGELLİLİK VE İNSANÖTESİCİLİK İLİŞKİSİ ...	72
3.1. VERİLERİN TOPLANMASI VE ANALİZİ	72
3.1.1. Araştırmanın Yöntemi	72
3.1.2. Yasal Metinlerin Analizi	74
3.1.3. Engelliliğe Dair Yapılan Araştırmaların Analizi	76
3.1.3.1. Engelliliğe dair yapılan araştırmaların veri toplama ve veri analiz yöntemleri .	78
3.1.3.1.1. Toplumun engelli bireylere yönelik algı ve tutumlarına yönelik araştırmalar	78
3.1.3.1.2. Engelli bireylerin engelliliğe dair algı ve tutumlarına yönelik araştırmalar ...	79
3.1.4. Bulguların Değerlendirilmesi	80
3.2. MEVZUATTA ENGELLİLİK VE İNSANÖTESİCİLİK	80
3.2.1. Özürlüler ve Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’a Dair Bulgular	80
3.2.1.1. Tıbbi ve geleneksel model temasına ilişkin bulgular	81

3.2.1.1.1. Engelliliğin önlenmesi gereken bir durum olduğu kategorisine ilişkin bulgular	81
3.2.1.1.2. Engellilerin korunması gereken, yardıma muhtaç, yetersiz ve alışılmış davranışları yerine getiremeyen kişiler olduğu kategorisine ilişkin bulgular	82
3.2.1.1.3. Engellilerin hangi alanlarda başarılı olabileceklerinin belirlenmesi kategorisine ilişkin bulgular	82
3.2.1.2. Engellilerin bireysel ihtiyaçları ve toplumsal yaşama dahil olabilmesi temasına ilişkin bulgular	83
3.2.1.2.1. Engellilerin bireysel ihtiyaçlarını giderebilmeleri kategorisine ilişkin bulgular	83
3.2.1.2.2. Engellilerin toplumsal yaşama dahil olabilmesi kategorisine ilişkin bulgular	84
3.2.1.3. Engelliliğe dair ayrımcılık temasına ve engellilere yönelik düzenlemelere ilişkin bulgular	84
3.2.1.3.1. Engelliliğe dair ayrımcılık yapılmaması kategorisine ilişkin bulgular	84
3.2.1.3.2. Engellilere yönelik düzenlemeler yapılması kategorisine ilişkin bulgular	85
3.2.2. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye Dair Bulgular	86
3.2.2.1. Engelliliğin tanımlanması, engelliliğe dair ayrımcılık ve engellilikten kaynaklı dezavantajların ortadan kaldırılması temasına ilişkin bulgular.....	86
3.2.2.1.1. Engelliliğin tanımlanması kategorisine ilişkin bulgular	86
3.2.2.1.2. Engelliliğe dair ayrımcılık ve cinsiyet eşitliği kategorisine ilişkin bulgular...	87
3.2.2.1.3. Engellilikten kaynaklı dezavantajların ortadan kaldırılması ve kötü muameleye karşı tedbir alınması kategorisine ilişkin bulgular	88
3.2.2.2. İnsanlığın konumu ve temel insan hak ve özgürlüklerinden engellilerin tam olarak yararlanması temasına ilişkin bulgular.....	88
3.2.2.2.1. İnsanlığın konumu kategorisine ilişkin bulgular.....	88
3.2.2.2.2. Temel insan hak ve özgürlüklerinden engellilerin tam olarak yararlanması kategorisine ilişkin bulgular	89

3.2.2.3. Engellilerin bağımsızlığı, topluma katılımı ve erişilebilirlik temasına ilişkin bulgular	89
3.2.2.3.1. Engellilerin bağımsızlığı kategorisine ilişkin bulgular	89
3.2.2.3.2. Engellilerin topluma katılımı kategorisine ilişkin bulgular	90
3.2.2.3.3. Erişilebilirlik kategorisine ilişkin bulgular.....	91
3.2.3. Engelliler Hakkında Kanun’a İlişkin Bulgular	91
3.2.3.1. Engelliliğin önlenmesi ve engelliliğin tanımlanması temasına ilişkin bulgular	92
3.2.3.1.1. Engelliliğin önlenmesi ve etkilerinin en aza çekilmesi kategorisine ilişkin bulgular	92
3.2.3.1.2. Engelliliğin tanımlanması kategorisine ilişkin bulgular	92
3.2.3.2. Engellilerin temel hak ve özgürlüklerden yararlanması, engelli ayrımcılığı ve engelli istismarı temasına ilişkin bulgular.....	93
3.2.3.2.1. Engellilerin temel hak ve özgürlüklerden yararlanması kategorisine ilişkin bulgular	93
3.2.3.2.1. Engelli ayrımcılığı ve engelli istismarı kategorisine ilişkin bulgular	94
3.2.3.3. Engellilerin bağımsızlığı, erişilebilirlik ve topluma dahil olma temasına ilişkin bulgular	94
3.2.3.3.1. Engellilerin bağımsızlığı kategorisine ilişkin bulgular	94
3.2.3.3.2. Erişilebilirlik kategorisine ilişkin bulgular.....	95
3.2.3.3.3. Engellilerin topluma dahil olması kategorisine ilişkin bulgular	95
3.3. TÜRKİYE’DE ENGELLİLİĞE YAKLAŞIM KONUSUNDA YAPILAN ARAŞTIRMALARA DAİR BULGULAR.....	96
3.3.1. Engelliliğe Yaklaşım Temasına İlişkin Bulgular	97
3.3.1.1. Engelliliğin algılanışı kategorisine ilişkin bulgular	97
3.3.1.2. Engel türüne göre engelliliğin algılanışı kategorisine ilişkin bulgular	97
3.3.1.3. Engelliliğe ilişkin olumsuz tutum ve düşünceler kategorisine ilişkin bulgular .	98
3.3.2. Engelliliğin Sosyal Yaşamda Konumlanışı Temasına İlişkin Bulgular.....	98

3.3.2.1. Topluma dahil olma kategorisine ilişkin bulgular	98
3.3.2.2. Eğitim kategorisine ilişkin bulgular	99
3.3.2.3. İstihdam kategorisine ilişkin bulgular	100
3.3.2.4. Erişilebilirlik kategorisine ilişkin bulgular.....	100
3.4. İNSANÖTESİCİLİK VE ENGELLİLİK İLİŞKİSİNE DAİR BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	101
3.4.1. Mevzuatta Engelliliğe Dair Bulguların Değerlendirilmesi.....	101
3.4.1.1. Engelliliğin tanımlanması	102
3.4.1.2. İnsanlığın konumu ve engelliliğe yönelik ayrımcılık.....	110
3.4.1.3. Engellilerin topluma katılımı ve erişilebilirlik.....	113
3.4.2. Türkiye’de Engelliliğe Yaklaşım Konusunda Yapılan Araştırmalara Dair Bulguların Değerlendirilmesi.....	117
3.4.2.1. Engelliliğin toplumdaki yeri	118
3.4.2.2. Engelliliğin sosyal yaşamdaki yeri.....	119
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	129
ÖZGEÇMİŞ.....	156
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	158

GİRİŞ

Alman şair ve oyun yazarı Bertolt Brecht, “İyice görüyorum artık düzeni” diye başladığı şiirinde, yukarıda oturan bir avuç insanın aşağıda oturan birçok kişiye “Çıkın buraya gelin ki, hepimiz olalım yukarıda” (aktaran Silier, 2013, s. 122) şeklinde seslendiğini, ancak gözlendiğinde fark edilebileceği üzere yukarıdakilerin aşağıdakiler sayesinde orada olabildiklerini, tahterevalli metaforunu kullanarak anlatmıştır. Şairin şiirinde vurguladığı bir diğer önemli nokta da, aşağıda daha fazla insanın olması gerekliliğidir. Brecht, “Bir de, aşağıda daha çok insan olmalı yukarıdakilerden. Yoksa durmaz tahterevalli” şeklinde devam eden şiirini “Bütün düzen tahterevalli” (2013, s. 122) sözleriyle bitirmiştir. Bertolt Brecht bu şiiriyle kapitalizmi betimleyerek sınıflar arasındaki farklara ilişkin eleştirilerini ustaca dile getirse de, bu, insanın yeniden tanımlanmaya çalışıldığı 21. yüzyıl dünyasında aşağıdakiler ve yukarıdakiler şeklinde bir hiyerarşiye direnen insanötesiciliğin¹ derdini anlatabilmek için başvurabileceği bir edebiyat eseridir. Bu metafor üzerinden devam edilecek olursa, günümüz dünyasında genellikle yukarıdakiler yerini korumaya çalışırken aşağıdakiler ise yukarı çıkmamanın yollarını aramaktadır. Peki Brecht’in tahterevalliyeye benzettiği düzenin dışında yeni bir yol bulunamaz mı? Aşağıdakilerin yukarı çıkmak yerine orada bulunanları yerinden etmeyi düşündüğü, bir başka deyişle tahterevallinin olmadığı yeni bir düzen hayali gerçeğe dönüşemez mi?

Engellilik hareketinin Brecht’in deyimiyle mevcut tahterevalli düzeninde yukarıdakiler seviyesine ulaşmaya çalışma potansiyeli barındıran yönlerinin olup olmadığının sorgulanması ve tüm aşağıda kalanlarla birlikte hiyerarşinin ve üstünlüğün bulunmadığı bir yaşama ulaşmaya çabalamak gibi bir rotanın uygulanabilirliğinin ne kadar mümkün olduğu sorusunun yanıtlanması, insanötesici engellilik çalışmalarının ilgilendiği bir konu olabilir. İşte bu tez, böyle bir sorgulamanın ürünüdür. Engellilik hareketinin bugünkü noktaya birçok mücadelenin sonunda elde edilen kazanımlar

¹ “İnsanötesicilik” kavramı İngilizce “posthumanism” teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır. İngilizce terimin Türkçe karşılığı olarak bugüne kadarki yazında farklı kullanımlar bulunmaktadır. Ancak diğer tüm seçenekler ve konu hakkındaki tartışmalar incelenerek bu tezde “posthuman” için “insanötesi”; “posthumanism” için “insanötesicilik” ve “posthumanist” için “insanötesici” terimlerinin kullanılmasına yazar tarafından karar verilmiştir.

neticesinde geldiği bir gerçektir. Ancak bu kazanımların ne kadar sürdürülebilir olduğu belirgin değildir. COVID-19 salgını, yasalarla korunan birçok hakkın uygulamada ne kadar yetersiz kaldığını gösteren somut olaylarla doludur. Solunum cihazı yetersizliğinin ortaya çıktığı dönemlerde ve aşıların kullanılmaya başlandığı süreçte bu olanaklardan öncelikle kimlerin yararlanması gerektiği üzerine dünyanın farklı bölgelerinde çeşitli tartışmalar yapılmış ve bazı ayrımcı uygulamalara rastlanmıştır. Örneğin, İsrail Sağlık Bakanlığı, solunum cihazı yetersizliğinin gündeme geldiği pandeminin ilk günlerinde kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan bedensel ve zihinsel engellilerin bu cihazlardan en son yararlandırılabilceği yönünde bir belge yayınlamıştır (Topçu, 2020). Bu dönemde engellilik hareketinin Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ile teminat altına aldığı engellilerin tüm haklardan herkesle birlikte eşit olarak yararlanması vizyonuna uygun adımların atılıp atılmadığı tartışma konusudur. Dolayısıyla şimdiye kadar ulaşılan kazanımların ötesine geçilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu tez, böyle bir ortamda yeni bir yol olarak engelliliğe insanötesi bakış açısıyla yaklaşmayı önermektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmanın amacı, insanötesicilik ile engellilik çalışmaları arasındaki kesişimi öne çıkarmak ve uygulanan politikaların ötekileştiricilikten uzak duruma gelebilmesinin kapsayıcı bir kavram olan insanötesici yaklaşımın benimsenmesi ile mümkün olabileceğini savunmaktır. İnsanötesicilik, ayrımcılığa ve ötekileştirmeye maruz kalan tüm canlılar için şemsiye bir yaklaşım olmakla birlikte, hümanizmin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan Batılı, yetişkin, sağlam bedenli ve erkek ‘üstün insan’ın baskılarından etkilenen gruplar, insanötesici yaklaşım hakkında yeterli farkındalığa sahip değildir. Son yıllarda Türkçe literatürde insanötesiciliğe ilişkin bir ilgi olduğu dikkati çekmektedir. Bazı dergiler insanötesiciliğe özel sayılar oluşturarak gerek özgün makaleler ve gerekse ünlü kuramcılarının çevirilerine yer vermiştir. *Varlık* dergisi 1336. sayısında “Post-hümanizm” dosyasını işlemiş (2019); Yapı Kredi Yayınları’na ait *Cogito* dergisi 95-96. sayısını “İnsan Sonrası” olarak belirlemiş (2019); *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi* ise 7. sayısını “Posthümanizm” temasına ayırmıştır (2021). Bunun dışında farklı dergilerde “posthümanizm”, “insan sonrası”, “insan ötesi” gibi tanımlamalarla söz konusu yaklaşıma ait makalelere rastlanmaktadır. Öte yandan insanötesiciliğe ilişkin Türkçe yazılmış özgün kitaplar arasında Başak Ağın’a ait *Posthümanizm: Kavram, Kuram,*

Bilim-kurgu (2020), Sümeyra Buran'ın editörlüğünde yayımlanan *Edebiyatta Posthümanizm* (2020) ve Sümeyra Buran ile Pelin Kümbet editörlüğünde yayımlanan *Çokdisiplinli Çalışmalarda Posthümanizm* (2022) adlı eserler dikkati çekmektedir. Tüm bu içeriklere rağmen insanötesiciliğe ilişkin konuyu derinlemesine ele alabilmeyi sağlayacak daha fazla Türkçe yayın ihtiyacı olduğu ortadadır.

Bu araştırmanın ilgi alanına giren ve engellilik ve insanötesicilik ilişkisini doğrudan ele alan Türkçe akademik bir içeriğe rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu araştırma, ötekileştirmeye ve ayrımcı muamelelere maruz kalanların mücadeleleri için kapsayıcı bir yaklaşım olma özelliği barındıran insanötesicilikle engellilik ilişkisini irdeleyen ilk Türkçe çalışma olması yönüyle özgün bir yere sahip olacaktır. Tezin birinci bölümünde insanötesiciliğe zemin hazırlayan gelişmeler açıklanmış, insanötesici kuramcılarının görüşlerine yer verilmiş ve bu yaklaşımı besleyen diğer kuramlardan bahsedilmiştir. İkinci bölümde engelliliğin geçmişten bugüne kadar gelen süreçte kat ettiği mesafe ve güncel engellilik modelleri irdelenmiştir. Yine bu bölümde engellilik ve insanötesicilik ilişkisi derinlemesine incelenmiştir. Üçüncü bölümde Türkiye’de ve dünyada engelliliğe ilişkin yapılan mevzuat değişiklikleri ile Türkiye’de engelliliğe ilişkin tutum ve algıların araştırılmasına yönelik çalışmalar, insanötesici bakış açısıyla incelenmiştir. Bu tez ile öne sürülen savların yaygınlaşması ve uygulama zemini bulması halinde, insanötesiciliğe dair farkındalık artacak, akademik literatürde engellilik ve insanötesicilik ilişkisini inceleyen daha fazla çalışma yapılabilmesinin önü açılacak, engelliler hiyerarşik olarak üstün insanın seviyesine erişme çabasına girişmeden bireysel farklılık ve özellikleriyle konumlanmaya dair düşünsel altyapı geliştirebilecek, insanötesiciliğin kapsayıcılığını temel alan uygulamaların hayata geçmesiyle ötekileştirmeye ve ayrımcılığa dayalı durumlar ortadan kalkabilecektir.

Tezin yazılmasına zemin hazırlayan posthümanist yaklaşım, Türkçe’de bu kelimenin yanı sıra “insanötesicilik”, “insan sonrası”, “öte-insan” gibi adlarla; transhümanizm ise bu kelimenin dışında “insanaşırıclık” ve “insan ötesicilik” şeklinde anılmaktadır. Dolayısıyla şimdiye kadar Türkçe’de uzlaşmış bir söz birliğinden bahsedilmesi mümkün olamamıştır. Kitabının adında “posthümanizm” kelimesine yer veren Ağın, bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır:

“Posthümanizm anlayışında bir öncelik-sonralık veya son(luluk) algısı mevcut değildir. Bir son(lu-luk) varsa bile, bu, birebir çevirinin ima ettiği biçimde insandan, insanlıktan ve/veya

insan varoluşunun sona erip neslinin tükenmesinden sonra meydana gelecek olasılıkları veya varsayımları kastetmemektedir. Bunların tam aksine, ‘posthuman’ terimindeki son(luluk), daha ziyade, belli kalıplara sıkıştırılmış ve alışılageldiğimiz ‘insan’ algısının sonuna vurgu yaparken, posthümanizm ifadesindeki son(luluk) ise sorunlu hümanizm anlayışının sonuna işaret etmektedir” (2020, s. 22).

Çağdaş Dedeoğlu ise, sayı editörü olduğu *Pasajlar* dergisindeki giriş yazısında neden insanötesicilik kavramına yöneldiğini şu şekilde açıklamıştır:

“*Posthumanı* ‘İnsan Sonrası’ olarak kullanmak, Transhümanizmin lineer, ilerlemeci bakış açısıyla uyumlu olsa da – Transhümanist vizyon, ilk aşama olarak insanın teknolojik imkanlarla desteklendiği ‘trans-insan’ı ve bir sonraki aşamada ise bunun da aşıldığı ‘post-insanı’ni hedeflese de – biz, Posthüman araştırmacılar, belirli bir Aydınlanma vizyonun uzantısı olarak gördüğümüz bu anlayışı eleştirmektediriz. Dolayısıyla, Posthümanizmin *Posthumanı*, ilerleyen insanlık tarihinin bir durağı değil; geçmiş, bugünü ve geleceği insanın ötesinde ele almanın ifadesidir” (2021, s. 14).

Bu araştırmada, daha önceki dipnotta da açıklandığı üzere, Dedeoğlu’nun yaklaşımından hareket edilerek, posthümanizm için “insanötesicilik”, transhümanizm için ise “insanaşırıılık” kelimeleri kullanılmıştır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Dünya’da ve içerisinde bulunduğumuz coğrafyada engelliliğe ilişkin yaklaşımlar farklı evrelerden geçerek bugünkü konumuna ulaşabilmiştir. İlk Çağ’da Tanrının topluma ve ailelere verdiği olumsuz bir mesaj olarak algılanan ve bu nedenle diri diri mezarlara gömülme ve kendi başına ölüme terk edilme gibi uygulamalara maruz kalan engelliler, Orta Çağ’a gelindiğinde daha korumacı bir yaklaşımla bakımevleri ve akıl hastanesi gibi kurumlarda barınmaya başlamış, çevrelerinden ve hayır kurumlarından gelen yardımlarla hayatta kalmaya çalışırken dilencilik gibi meslekleri yapabilmelerinin önü açılmıştır (Demirci, 2005, s. 113-115). Antik Yunan kültürü ve felsefesinin yeniden doğduğu Rönesans ile birlikte insanın merkeze alındığı bir dönem başlamış; engelliliğin nasıl tedavi edilebileceğine odaklanılmış ve eğitilebilenler için uygun yöntemlerin arayışı içerisinde bulunulmuştur.

Sanayi Devrimi ile birlikte üretime dayalı bir düzen kurulmuş, engelliler bu süreçte ekonominin çarklarını döndüremeyecek sınıfta görülmüştür. Yine de bu dönemde engellilerin eğitimi alanında önemli gelişmeler yaşanmaya başlamış, başta sağır ve körler olmak üzere farklı engel grupları için yatılı okullar açılmıştır (Braddock ve Parish, 2011, s. 125-126). Ancak 19. yüzyılda hız kazanan ve 20. yüzyılda Nazi Almanyası ile doruk noktasına ulaşan soy ıslahı uygulamaları nedeniyle birçok engelli öjeniye maruz

bırakılmıştır (Aytemur Sağıroğlu, 2020, s. 127). 20. yüzyılın ilk yarısında iki büyük savaş yaşayan dünyada birçok asker ve sivil sakat kalmış, devletler bu kişilerin topluma entegrasyonu üzerinde politikalar geliştirmek zorunluluğunu hissetmeye başlamıştır. Bu noktada içinde bulunduğu yaşam koşullarından memnun olmayan engelliler örgütlenmeye başlamış, 1960'lı yıllarda ayrımcılığa maruz kalan diğer ötekilerin eylemliliğinin rüzgarını da arkasına alarak İngiltere ve ABD merkezli bir harekete zemin hazırlamıştır (Meşe, 2014, s. 83). Bu hareket 1980'li yıllardan itibaren engelliliğin yeti yitimlerinden değil de çevresel düzenlemelerden kaynaklandığını savunan sosyal modele dönüşmüştür (Shakespeare, 2011, s. 53).

Engelliler her geçen gün toplumun her alanında eşit yurttaşlar olabilmeyi hedefleyen kazanımlara odaklanmış, netice itibariyle 21. yüzyılın ilk on yılı tamamlanmadan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin yürürlüğe girmesini sağlamışlardır. Artık engellilerin hak mücadelesi bu sözleşme referans alınarak yapılmakta, kamu otoritelerinden bu belgede yer alan hükümleri uygulamaları talep edilmektedir.

Türkiye'de kendi sorunlarıyla ilgili inisiyatif almaya çalışan engellilerin örgütlenmesi somut çıktılarını 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren vermiş, 2005 yılında yürürlüğe giren Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile önemli bir eşik aşılmış, 2009 yılında ise BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye taraf olunmuştur. Dolayısıyla içerisinde bulunduğumuz coğrafyada kökleri çok eskiye giden engelliliğe yaklaşım tarzı, gerek Batılılaşmanın etkisiyle ve gerekse kendi sorunlarına sahip çıkan engelli kitlesinin güçlenerek savunuculuk çalışmaları yürütmesi sayesinde mevzuat bakımından da olsa değişmeye başlamıştır. Tam da bu noktada, dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan engellilerin neden benzer bir kaderi paylaştığının üzerinde durulması yerinde olacaktır.

Aristoteles, M.Ö. 4. yüzyılda geliştirdiği doğa felsefesine göre oluşturduğu piramidin tepesine insanı yerleştirmiş; ondan sonra hayvan, bitki ve cansız varlıklar şeklinde bir hiyerarşi takip etmiştir. Bu taksonomide insanın en üstün konumda bulunmasının sebebi onun zekâsı ve konuşma yeteneğidir. Dolayısıyla insan en üstün varlık olduğuna göre, ondan aşağıda bulunan tüm varlıklar en üstün olana, yani insana hizmet etmelidir (Akıllı, 2017, s. 65-66). Bu yaklaşım Rönesans ile başlayan ve Sanayi

Devrimi ile doruk noktasına ulaşan döneme kadar etkisini güçlü bir şekilde koruyabilmiştir. Kuramcı Rosi Braidotti'nin dikkat çektiği, Rönesans'ın simgesi haline gelen Leonardo da Vinci'nin Vitruvius adamı eskizinin de ifade ettiği üzere (2014, s. 23); mükemmel insan kusursuz olmalıdır. Vitruvius adamı bizleri beyaz, Avrupalı, kusursuz vücut hatlarına sahip, kendisinden beklenen işlevleri yerine getirebilen insan tanımına ulaştırmaktadır. Dolayısıyla bu tanımın dışında kalan her canlı öteki konumundadır.

Sanayi Devrimi ile birlikte buhar gücünün hakimiyeti başlamış, ekonomik ve sosyal yaşamda seri üretime dayalı yeni pratikler oluşmuştur. Bu dönemde fabrikada ağır iş şartlarında çalışabilir durumda olan insanlara, bir diğer deyişle Vitruvius adamına ihtiyaç duyulmuş, söz konusu gereksinimleri karşılayamayan kişiler ise kendi kaderine terk edilmiştir. Sanayi Devrimi'nin bir diğer sonucu ise insanın doğa ile olan ilişkisinde hükmedici hale gelmesidir. Piramidin zirvesinde bulunan insan, tüm canlıları ve doğayı kendi çıkarı için kullanmaktan çekinmemiş, doğa üzerinde etki gücüne sahip bir konuma erişmiştir. Bu ise doğal felaketlere, salgın hastalıklara ve bazı canlı türlerinin yok olma tehlikesiyle karşılaşmasına neden olmuştur. Öte yandan kusursuz vücut hatlarına sahip beyaz Avrupalı erkeğin dışında kalan ötekiler kendi konumlarını sorgulamalarının sonucu olarak dışlandıkları kesimlerin haklarına sahip olma arzusuna, bir diğer deyişle eşitlik mücadelesine girişmiştir. Feminist hareketin rüzgarıyla başlayan bu mücadele beraberinde siyahileri sürüklemiş; insanın doğa ve diğer canlılarla kurduğu ilişkide insanmerkezci olma durumunu sorgulayan düşünceler etkisini arttırmış; çevre hareketi ve hayvan çalışmaları yeni bir boyut kazanmıştır.

Engellilik çalışmaları; başta feminizm olmak üzere siyahiler, ekoloji hareketi ve hayvan çalışmaları gibi insanmerkezci paradigmayı değiştirmeye çalışan ötekilerin geliştirdiği teorilerden beslenmiş, yapılan mücadeleler sonucunda elde edilen kazanımlardan cesaret almıştır. Netice itibarıyla kendi yaşamları hakkında söz sahibi olamayan, asırlar boyunca her türlü dışlanmaya, ötekileştirmeye ve ayrımcılığa maruz kalan engelliler seslerini yükselterek Vitruvius adamına meydan okumuştur. İçerisinde bulundukları olumsuz şartlardan kurtulmak isteyen engelliler, Batıda İngiltere ve ABD merkezli bir harekete girişmiş ve çevresel düzenlemeler nedeniyle uğradıkları engellenmişlik durumundan kurtulmak için kamu otoritelerinden haklarını talep etmiştir (Shakespeare, 2011, s. 53-54).

Kusursuz vücut hatlarına sahip, beyaz ve üstün insanın konumuna karşı çıkan ötekilerin mücadeleleri yeni düşünce akımlarının gelişmesine neden olmuştur. Bu düşünceler arasında günümüzde öne çıkan şemsiye yaklaşım insanötesiciliktir. İnsanötesicilik, insanı piramidin en üstünden alan ve doğadaki bütün canlılarla denk bir düzlemde gören bir yaklaşımdır (Braidotti, 2014, s. 22). Bir diğer deyişle insanötesicilik, hümanizmin yarattığı insanmerkezci yaklaşıma meydan okuyarak mükemmel insana ulaşma aşkınlığını yerinden etmekte, insanın hiyerarşik üstünlüğüne karşı çıkmaktadır (Ağın, 2020, s. 38). İnsanötesicilik; feminizm, hayvan çalışmaları, çevre hareketi, engelli hareketi gibi hiyerarşik olarak dışlanan tüm kesimlerin mücadelelerini kapsayan bir üst çatı hüviyetine sahiptir. Dolayısıyla insanötesicilik, insanın doğaya hükmetme eğiliminden vazgeçmesini salık vererek tüm canlıları ortak bir paydada buluşturmaya çalışır.

Feminizm, postkolonyalizm, hayvan çalışmaları ve postantroposantrizm gibi kuramlardan beslenen engelli hareketi, halen bir konum arayışı içerisinde. Engelli hareketi, diğer ötekilerin hareketlerinde olduğu gibi hiyerarşik olarak en üstte olan kusursuz insana karşı çıkmakta ve uğradığı ötekileştirici uygulamalara direnerek haklarını talep etmektedir. Ne var ki bu noktada engelli hareketinin hangi amaca ulaşmak istediği sorunsalı karşımıza çıkmaktadır. Engelli hareketinin hiyerarşik olarak en üstte bulunan kusursuz insanın ayrıcalıklarına sahip olmak mı istediği, yoksa taksonomik olarak bir sınıflamaya dahil olmadan ötekileştirmeye uğrayan tüm canlılarla ortak paydada buluşmak suretiyle varlığını sürdürmeye mi çalıştığı sorusunun yanıtlanması önem arz etmektedir.

Türkçe literatürde insanötesicilik ile engellilik olgusunu ilişkilendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysaki insanötesicilik, engelliliğe dair güncel tartışmaları bünyesinde barındırarak besleyebilecek öneme sahip kapsayıcı bir yaklaşımdır. Bu tez ile engelliliğe bakışta insanötesiciliğin neden çatı bir yaklaşım olabileceği üzerinde durularak engellilik ve insanötesicilik ilişkisini içeren literatürün gelişimine katkı sağlanmış, böylelikle engellilik hareketinin istikametinin belirlenmesi sürecinde yeni bir perspektif ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tezin birinci bölümünde hümanizmin ortaya çıkışı ve yükselişinin özetlenmesini takiben, onun devamı olarak nitelendirilen insanaşırıcılığa (transhümanizm)

değinilmiştir. Devamında insanötesicilik (posthümanizm) yaklaşımının nasıl bir ortamda gündeme geldiği açıklanarak, bu akımın gelişimine katkı sağlayan feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve eleştirel hayvan çalışmaları alanları üzerinde durulmuştur. İkinci Bölümde engellilerin geçmişten bugüne kat ettiği mesafe tarihsel açıdan ele alınmış; engellilikle ilgili tıbbi model, sosyal model, insan hakları modeli ve biyopsikososyal model tanıtılmış; insanaşırıclık, insanötesicilik ve engellilik ilişkisi açıklanmıştır. Üçüncü bölümde yapılan mevzuat değişiklikleri ve Türkiye’de engelliliğe dair araştırmaların sonuçları üzerinden engellilik hareketiyle insanötesicilikle arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde Türkiye’de ve dünyada insanötesici yaklaşımın benimsenebilmesi için uygulanabilecek politika önerilerine yer verilmiştir. Bu araştırmanın, insanlığın yeniden tanımlandığı, insanın doğadaki canlı ve cansız varlıklarla olan bağlantısallığının güçlü biçimde vurgulanmaya başladığı ve teknolojiyle insan etkileşiminin yoğun biçimde yaşandığı bir çağda, engellilik araştırmalarının insanötesici yaklaşım bağlamında sorunsallaştırılabileceği alanları öne çıkararak bunlara dair öneriler sunabilmek bakımlarından önemli olduğu düşünülmektedir.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ

Bu araştırma, engelliliğin temel probleminin kusursuz vücut hatlarına sahip Batılı ve beyaz insanın hiyerarşik olarak üst konumda bulunması ve diğer tüm kesimleri ötekileştirmesinden kaynaklandığı fikrinden hareketle; engelliliğe ilişkin tartışılan sosyal model, psikososyal model ve insan hakları modeli gibi yaklaşımların insanötesicilikle ilişkili olduğu, bu modellerin insanötesici kuramlardan beslenmesi gerektiği, insanötesicilik çatısı altında ele alınması halinde engellilik mücadelesinin daha kapsayıcı ve dinamik şekilde ilerleyebileceği hipotezi üzerine kuruludur. Bu hipotezin desteklenebilmesi için araştırmanın 3.2. bölümünde Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve Türkiye’de gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, insanötesici kuramcılarının geliştirdikleri teoriler çerçevesinde incelenmiştir. Araştırmanın 3.3. bölümünde ise Türkiye’de toplumun engelliliğe bakış açısı konusunda araştırma yapan kuruluşların çalışmalarına dayalı veriler, insanötesiciliğin gelişimindeki kuramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Ülkemizde 2009 ve 2012 yıllarını kapsayan dönemde gerek engellilerin içerisinde bulundukları yaşam şartlarına ilişkin ve gerekse toplumun engelliliğe dair bakış açısını ortaya koymayı amaçlayan geniş çaplı araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde elde edilen bulgular insanötesi yaklaşım

çerçevesinde yeniden yorumlandığında, araştırmamızın hipotezinin desteklenmesini sağlayan sonuçlara ulaşılabilmektedir.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Araştırmanın 3.2. bölümünde Türkiye’de 2005 ile 2014 yılları arasında yürürlüğe giren yasal dokümanlar incelenmiştir. Sözü edilen ulusal ve uluslararası yasal dokümanlar birincil doküman olarak değerlendirilmektedir. Bu dokümanlara erişim konusunda herhangi bir güçlükle karşılaşmamıştır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin resmi Türkçe çevirisi kullanılmıştır. Dünya’nın farklı bölgelerinde toplumun ve engelli bireylerin engellilik hakkındaki görüşlerini ölçmeyi amaçlayan birçok araştırma mevcuttur. Sözü edilen araştırmalar nitelik bakımından tezin hipotezine katkı sağlama potansiyeli barındırsa da etkin zaman yönetimi ve çalışmamızın sınırları düşünüldüğünde yalnızca Türkiye’deki içerikler kapsama alınabilmektedir. Bu doğrultuda, 3.3. bölümde yer alan dokümanlar kamu kurumu olarak Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı’na (ÖZİDA) ve sivil toplum örgütü olarak Görme Özürlüler Derneği’ne (GÖZDER) aittir. Bu bölümde yararlanılan dokümanların üretilmesindeki maksat engellilikle insanötesicilik arasındaki ilişki olmadığından, dokümanların ilgili bölümlerinde yer alan verilerin araştırma konusuyla ilintili hale getirilmesi gerekmiştir. Bunun için ilgili veriler titizlikle değerlendirilmiş, kodlara ve temalara ayırıldıktan sonra bulgulara ulaşılmıştır. Yararlanılan dokümanlarda sonuçlara ulaşabilmek için farklı yöntemler kullanılmış olması, bunların kodlara ayrılmasında daha hassas olunmasını gerekli kılmıştır. Kullanılacak dokümanların veri toplama sürecine bu tezin araştırmacısı dahil olmadığından, dokümanlarda elde edilen bulgulara ve sonuçlara güvenmek zorunluluğu, bu araştırmanın bir diğer sınırlılığıdır. Araştırmada ele alınan dokümanların taraflı bir şekilde oluşturulması ihtimaline karşı benzer içerikteki farklı dokümanlar de kapsama dahil edilmiştir. Bu doğrultuda aynı konuyla ilgili bir kamu kurumunun ve bir sivil toplum örgütünün çalışması kullanılmıştır. Dolayısıyla söz konusu dokümanlar mukayese edilebilir hale getirilmiş ve olabildiğince nesnel bir çıkarıma ulaşmaya çalışılmıştır. Tezin literatür bölümünde yararlanılan kaynaklar Türkçe’nin dışında İngilizce içeriklerle sınırlıdır.

1. BÖLÜM

HÜMANİZM VE KARŞI ELEŞTİRİLER

1.1. HÜMANİZM: ORTAYA ÇIKIŞI VE YÜKSELİŞİ

İnsanlar ve insan olmayan varlıklar arasındaki benzerlik ve farklılıklar, doğadaki konumlanışları ve birbirleriyle olan etkileşimler sürekli olarak tartışılmaktadır. Gerçekten de düşünen bir varlık olarak insanın diğer canlılarla ilişkisinde kendisini nerede gördüğüne ilişkin sorgulamalar oldukça eskiye dayanır. Bunlar arasında kendisinden sonra gelen nesilleri en fazla etkileyen ve izleri günümüze kadar ulaşan düşünceler Batıda Antik Yunan filozofu Aristoteles'e aittir. Aristoteles'in geliştirdiği canlılar taksonomisinin en altında bitkiler bulunurken onları böcekler, balıklar ve diğer hayvanlar izlemiş (Cevizci, 2018, s. 22); diğer canlılarda bulunmayan konuşma ve zekâ yetisine sahip olması nedeniyle piramidin en üstünde insan yer almıştır (Akıllı, 2017, s. 165-166). O'na göre insan, bünyesinde yapma ve yaratma kuvveti barındıran doğal bir varlık iken kendisini geliştirerek aktüel bir hale dönüşebilmektedir (Fakılı, 2021, s. 6). Dolayısıyla Aristoteles'e göre insan siyasal bir hayvandır (2000).

İnsanmerkezci yaklaşımın izlerine dini metinlerde de yoğun biçimde rastlamak mümkündür. Eski Ahit'e göre Tanrı insanı Dünyanın yaratılışının altıncı gününde, kendi suretinde, erkek ve dişi olarak, verimli olmaları ve çoğalmalarını söyleyerek, göğün, denizlerin ve yeryüzünün denetimini ve hakimiyetini onlara bırakarak yaratmıştır (Tevrat, Tekvin, 2010). Yine Eski Ahit'te Tanrı Aden Bahçesine bakması için Adem'i, O'na yardımcı olması için ise Adem'in kaburga kemiğinden Havva'yı yaratmıştır (Tevrat, Tekvin, 2010). Bu metinlere göre Tanrı insanı yeryüzünün en yüce varlığı olarak yaratmakla birlikte, erkek ile kadın arasındaki hiyerarşiyi erkeğin daha üstün olduğu şekilde düzenlemiştir. Orta Çağ döneminin en önemli figürlerinden Augustinus ise, insanların Tanrı'nın kusursuz yasaklarına karşı gelebilecek zayıflığa, eksikliğe ve güçsüzlüğe haiz bir varlık olduğunu savunmaktadır (2010, s. 44-45). O'nun bu düşüncesi Orta Çağ dönemi boyunca hâkim olmayı başarabilmiş, bir diğer deyişle insan merkezden indirilmiştir.

Skolastik düşünce ile Antik Yunan felsefesi arasındaki etkileşimin artmaya başladığı 12. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan hümanizm akımı (Nauert, 2011, s. 9-10), insanı Tanrının bir sureti olarak yeniden merkeze almaya başlamıştır. 13. yüzyılda Orta Çağ ile Antik Yunan arasında bir sınır hattı olarak duran Petrarca, kimilerine göre hümanizm akımının ilk temsilcisi olarak kabul edilir (Saygın, 2015).

Rönesans etkisini genişlettikçe insan gücünü Tanrıdan alarak yeniden merkeze oturmuş, akıl ön plana çıkmıştır. 15. yüzyılın en etkili hümanistlerinden Giovanni Pico della Mirandola, Eski Ahit'e referans vererek insanın en değerli varlık olduğunu vurgulamış; Tanrının Dünya'yı eşsiz bir şekilde inşa etmesine rağmen bunun mükemmelliğini kavrayabilecek bir varlığa ihtiyaç duyduğunu, bundan dolayı bütün varlıklara dağıtılanlardan paye vererek Dünya'nın tam ortasına koymak suretiyle insanı yarattığını ve onu yer, biçim ve yeteneklerini seçerek kendi sınırlarını çizebilecek şekilde donattığını vurgulamıştır (2006, s. 9-10). Bir başka ünlü hümanist Desiderius Erasmus (2014, s. 11), doğadaki birçok hayvana göre insanın fiziki özellikleri nedeniyle zayıf bedenli bir varlık olduğunu, ancak diğer canlılarda olmayan akla sahip olmasının avantajını kullanarak hayatını idame ettirebilmesi için birbiriyle etkileşim halinde bulunması gerektiğini düşünmektedir. 16. yüzyıla gelindiğinde, Rönesans dönemi sanatçıların hayatlarını incelediği eseriyle ün kazanan Giorgio Vasari, Tanrının insanı diğer hayvanlardan üstün kılan bir özellik olarak ilahi zekâya sahip şekilde yarattığını ve insanın bu zekâsı sayesinde doğayı model alarak zamanla en mükemmel sanat eserlerini ortaya koyabildiğini ifade etmiştir (2013, s. 30-31). Hümanist akımın yaygınlaşmasına katkı sağlayan düşünürlerin görüşlerinden de anlaşılabileceği gibi, hümanizm, kökleri Antik Yunan'a dayanan fikirlerin yeniden canlanmasıdır. Dolayısıyla hümanizm, bu yönüyle geçmişe bir dönüş olarak da nitelendirilebilir (Davies, 2010, s. 74). Ancak bu dönemde insanı merkezde tutan şeyin dini değerler mi yoksa akla sahip olması mı olduğuna dair belirsizlikler söz konusudur. Zira bazılarına bu çalışmada yer verilen ilk Rönesans düşünürlerinin çoğunun ortak düşüncesine göre, insan yeryüzünde Tanrının ona bahsettiği akıl sayesinde üstün bir varlık olarak yer almaktadır. Dolayısıyla Tanrıya yaraşır şekilde, kendisine sunulan ayrıcalıklarla mutluluğu arayarak ve öğrenme arzusuyla dolu bir dünya hayatı sürmek insanın vazifesidir. Gelgelelim yüzyıllar ilerleyip fikirler olgunlaştıkça ve matbaa ve pusula gibi araçlar geliştirilip daha fazla kullanılmaya başlandıkça, insan üstünlüğünün kaynağı Tanrıdan uzaklaşarak akla yaklaşmıştır.

Rönesans'ın Antik Yunan düşüncesinden ve özellikle de Aristoteles'den etkilendiğinin bir diğer göstergesi, kusursuz olarak belirlediği insanı yüceltmesidir. Gerçekten de Rönesans'ın yaratılmışların en mükemmeli olarak tanımladığı insan kategorisine bu türün tamamının girdiği söylenemez. Braidotti, Leonardo Da Vinci'nin Vitruvius eskizine dikkat çekerek burada öne çıkarılanın Batılı, beyaz, sağlam bedenli bir erkek olduğunu vurgulamış, bunun hümanizmin somut göstergesi olduğuna işaret etmiştir (2014, s. 35). Milattan önce 1. yüzyılda yaşamış ve uzun bir dönem boyunca görüşleriyle kendinden sonrakileri etkilemeyi başarmış olan mimar Vitruvius (2005), binaların güzellik, dayanıklılık ve uygunluk olmak üzere üç özelliğe sahip olması gerektiğini vurgulamış; Da Vinci de kendi görüşüyle bu düşüncüyü ilişkilendirerek söz konusu eserini ortaya çıkarmış, böylece hümanizmin mükemmel insanını betimlemiştir. Dolayısıyla bu eserden yola çıkılarak hümanizmin hangi insanın ölçüt alınması gerektiğini belirgin hale getiren ve bunların dışında kalanların kusurlu olmaları nedeniyle ötekileştirilmelerini meşru kılan bir düşünce akımı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Rönesans ile birlikte insanın yeniden merkeze yerleşmesi ve aklın ön plana çıkması düşünce hayatını zenginleştirmiş, felsefe, bilim, sanat ve edebiyat gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmış, kentleşme hızlanmış ve bireysellik yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca matbaanın kullanılmasıyla ve coğrafi keşiflerin etkisiyle daha fazla kişinin okuryazar hale gelmesi, bu fikirlerin geri dönülemez biçimde dizginlenmesini olanaksız hale getirmiştir. Böyle bir ortamda olgunlaşan düşünceler ve yaşanan toplumsal dönüşümler, Aydınlanma Çağı olarak da nitelendirilen dönemin yolunu açmıştır. Bu dönemde insan doğanın bir parçası olmakla birlikte, onun merkezinde yer alacak niteliğe aklı sayesinde erişebilmiştir. Ayrıca Rönesans'tan farklı olarak rasyonel bir varlık olan insanın yaratıcılığına vurgu yapılmış ve Tanrıya karşı sorumluluk duygusu yitirmeye başlanmıştır. Bu düşüncenin en önemli savunucularından biri Immanuel Kant'tan başkası değildir. Kant, aydınlanmayı "Sapere Aude! Aklını kendin kullanma cesaretini göster" vurgusuyla, insanın aklını başkasının kılavuzluğuna ihtiyaç duymadan kullanabilmesi olarak tanımlamakta; tembellik ve korkaklık gibi nedenlerle bunu yapmayanların erginleşmemiş olduğunu düşünmektedir (1984, s. 213-214).

Aydınlanma Çağı'nda insan - doğa ilişkilerinde akla sahip olmanın belirleyiciliğine vurgu yapılmakta, bu niteliklere sahip olan insanın doğanın bilinmezliklerini çözebilecek durumda olduğunun altı çizilmektedir. Tam da bu noktada Jean Jacques Rousseau, insan

yaşamının uygar devlet düzeniyle değiştiğini, insanın özgür iradesiyle ve aklını kullanarak doğanın tehlikelerine karşı bir arada yaşama becerisi geliştirerek mücadele edebileceğini ve bunun için de toplumun oluşması gerektiğini savunmaktadır (2008, s. 66-68). Öte yandan bu dönemin diğer düşünürlerinden Denis Diderot'un evrene yerleştirilen insan hakkında "Neden insanı esas merkez noktası yapmayalım ki?" (aktaran Davies, 2010, s. 113) sorusunu yöneltmesi ile doğanın yorumlanmasına dair deneysel felsefenin akıl yürütmeye dair felsefeden daha fazla amaca hizmet ettiğini vurgulaması birlikte değerlendirildiğinde (Diderot, 2010), O'nun doğanın bilinmezliklerinin insanın yetenekleriyle, tecrübeleriyle ve aklıyla çözülebileceği düşüncesinde olduğu yargısına ulaşılmaktadır. Ayrıca O'na göre düşünen bir varlık olarak insanın yeryüzünden uzaklaştırılması halinde doğadaki diğer varlıkların ilgi çekici bir yanları kalmayacaktır (Davies, 2010, s. 113).

Aydınlanma Çağı'nın düşünürleri arasında görüşleri bugüne kadar tartışılmaya devam eden kişilerden biri de Rene Descartes'tır. O, "düşünüyorum öyleyse varım" mottosuyla beden - zihin ayrımını gündeme getirmiş ve Kartezyen düşüncenin temelini atmıştır (1998, s. 20-21). Descartes, düşünebildiği için maddesel bir bağıntıya gerek duymayan bir töz olduğunu, bu haliyle bedenden daha kolay tanınabileceğini ve hatta bir bedeni olmasa bile mevcudiyetini koruyabileceğini savunmaktadır (1998, s. 21). Bir diğer deyişle O'na göre ruh bir bedene sahip olmadan varlığını sürdürebilir durumdadır. Bu, insan ile diğer canlıları birbirinden ayıran, doğadaki tüm varlıklar bir bedene sahip olsa da düşünebilen tek canlı olarak bir zihni bulunan insanın varlığına işaret eden bir düşüncedir. Dolayısıyla düşünebilme yetisi olan insan doğadaki tüm varlıklardan üstün bir konuma sahiptir. Öte yandan bu, Cengiz İskender Özkan'ın da sorguladığı gibi, zihnin bedenden ayrı olduğu kabulünden hareket edilecek olursa zihin ile beden arasındaki ilişkinin nasıl tesis edileceği, kabul edilmeyecek olursa bir bilince sahip olmayan nöronların nasıl bilinçli bir varlığa evirildiği konuları üzerinde düşünmeyi de gerektirir (2019, s. 244-245). Netice itibarıyla Descartes'in zihni öne çıkaran ve hatta bedenden ayıran yaklaşımının Aydınlanma Çağı'nın akli öne çıkaran felsefesiyle örtüştüğü ve günümüzde bilinç ve yapay zekâ gibi alanlarda yürütülen çalışmalara ilham kaynağı teşkil ettiği söylenebilir.

Yukarıda görüşlerine yer verilen önde gelen Aydınlanma Çağı düşünürlerinin yaklaşımlarından de anlaşılabilceği gibi, insanı merkeze yönelten şey akla sahip

olmasıdır. Bu düşüncenin yaygınlaşması deneye ve gözleme dayalı bilimsel çalışmaların hız kazanmasına, insanın doğa karşısında hâkim konuma gelmesine ve onu kendi konforu için değiştirebilecek vasıtaları keşfetmesine zemin hazırlamıştır. Francis Bacon, John Locke, Thomas Hobbes, Nicholas Kopernik, Galileo Galilei ve Isaac Newton gibi düşünür ve bilim insanları Aydınlanma Çağı'nın gelişimine katkıda bulunmuş; geliştirdikleri düşünceler ve bilimsel çalışmalarla Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır.

Amacı erdemli insan yetiştirmek olan hümanizm düşüncesinde yüzyıllar ilerledikçe dini değerlerden uzaklaşıldığı görülmekte; beceri ve yeteneklerinin somut çıktılarını bilim, teknoloji, sanat ve edebiyat gibi alanlarda veren insanın bu sayede yaratıcılığının farkına vardığı anlaşılmaktadır. Özetle denilebilir ki; Antik Yunan ve Hristiyanlık düşüncesi arasındaki etkileşimin bir neticesi olarak insanın diğer canlılar içindeki kutsiyeti Rönesans ile gün yüzüne çıkarken Aydınlanma Çağı insanı rasyonel bir varlığa dönüştürmüş; bu dönemde ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin göstergesi olan Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi ile milliyetçilik fikri ve sömürgecilik yaygınlaşmış; üretime dayalı yeni ekonomik düzende kentlilik kültürü gelişmiş ve o zamana kadar görülmemiş bir toplum düzeni oluşmuştur.

Günümüze gelindiğinde hümanizme dair farklı yaklaşımların hızla ifade alanı bulduğu söylenebilir. Batı merkezli olan hümanizmin insanı yüceltmesine rağmen bundan her insanın aynı derecede pay alamadığı; kadınların, Batılı olmayanların, engellilerin ve üretime dayalı ekonomik düzende ortaya çıkan işçi sınıfının dışarıda bırakıldığı ve insanın kendi gereksinimleri için doğaya zarar vermekten çekinmeyen bir hale dönüştüğü gibi görüşler kendisine ifade alanı bulmaya başlamıştır. Bugün hümanizm, üstün bir canlı olan insanın kapasitesini geliştirmeyi ve sınırlarını bilim ve teknoloji yoluyla aşmayı amaçlayan insanaşırıılık ve insanı diğer canlılarla ortak bir düzlemde ele alan insanötesicilik yaklaşımları etrafında tartışılmaktadır.

1.2. HÜMANİZMİN YENİ EVRESİ: İNSANAŞIRICILIK (TRANSHÜMANİZM)

Aydınlanma Çağı'nın bir getirisi olarak bilim ve teknoloji alanında yaşanan hızlı dönüşüm Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu dönemde yükselişe geçen kapitalist düzene göre seri üretimin gerçekleşebilmesi için insan gücünden yararlanılması ihtiyacı ortaya çıkmış ve dolayısıyla işçi sınıfı doğmuştur. Farklı alanlarda art arda üretilen makineler insanların birbirleriyle olan ilişkilerini etkilemiş; insan – makine etkileşimi bu dönemde dile getirilmeye başlanmıştır. Aydınlanma düşüncesine dair eleştirileriyle bilinen Friedrich Nietzsche, makine işi olmayan bir ürünün iyi ve hatalı yönüyle insanı yansıttığını ve zanaatkarlardan alınan ürünleri kullanmanın o kişiyi onurlandırdığını ifade ederek bu durumu “karşılıklı değer vermenin ve samimi birlikteliğin bir sembolü” olarak nitelemiş; “Şimdi ise sanki anonim ve samimi olmayan bir kölelikte yaşıyor gibiyiz. İşin kolaylaştırılmasının bedeli bu kadar yüksek olmamalıdır” şeklindeki yakınmasıyla makineleşmenin insanlığı küçük düşürdüğüne dair endişelerini ifade etmiştir (2013, s. 139-140). Ahmet Dağ, Nietzsche ile transhümanizm arasında ilişki kurulması yönündeki çabalara karşın O'nun bulunduğu konumun antihümanist olduğunu ifade etmiştir (2018b, s. 221). Dağ'a göre Nietzsche aydınlanma, modernlik ve bilimsellik karşıtı iken insanaşırıcılık bu olguların devamı olarak vücuda gelmiştir (2018b, s. 221). Ağın da anti-hümanizmin Nietzsche'nin görüşleriyle şekillendiğini ifade ederek insanaşırıcılıkla ilişkilendirilmesinden duyduğu üzüntü ve kaygıyı ifade etmektedir (2020, s. 208).

Kendisini en mükemmel varlık olarak kabul eden insanın bu tür içerisinde üstünlük mertebesini hak etmeyen kesimlerin olduğu düşüncesini benimsemesi de Sanayi Devrimi süreci ile belirgin hale gelmiştir. Öjeni kavramını ortaya atan Francis Galton, yetenek ve karakterin tıpkı fiziksel özellikler gibi kalıtım yoluyla belirlendiği fikrini savunarak “zencilerin beyazlardan iki basamak aşağıda olduğunu” iddia etmiştir (Aytemur Sağıroğlu, 2020, s. 118). O, mevcut doğa düzenini olduğu gibi kabul etmek yerine ırksal özellikleri iyileştirmek gerektiğine inanmış ve bu yönde çalışmalar sürdürmüştür (Galton, 1909, s. 18-19). Netice itibarıyla Galton'un öjeni fikri özellikle ABD ve Almanya'da uygulama alanı bulmuş; kusurlu olan birçok kişinin dışlanmasına ve öldürülmesine yol açmıştır. Her ne kadar günümüzde öjeninin bir insan hakkı ihlali olduğu yönünde güçlü

bir kanaat mevcut ise de insanın kusurlu yönlerinden arınması gerektiği savı üzerinden hareket edilerek yürütülen insan genomu çalışmaları öjeni ile ilişkilendirilmekte ve bu fikrin teknoloji yoluyla yeniden uygulama alanı bulabileceğine kuşkuyla yaklaşılmaktadır (Dağ, 2018a, s. 19).

Teknolojinin gelişmesine paralel olarak mükemmel insan idealine yaklaşan insan, eksik yönlerini tamamlayarak kusursuzluğa ulaşma çabası içerisine girmiştir. Transhümanizm kelimesini ilk olarak kullanan Julian Huxley (1957, s. 13-17), insanlığın mevcut özellikleriyle evrim işinin yöneticiliğine atandığını; ister bilinçli olarak isterse de bilinçsiz olarak yaptıklarıyla yeryüzünün geleceğini etkileme gücüne sahip olduğunu ve bunu ne kadar erken kabul ederse diğerleri için o kadar iyi olacağını ifade ederek insanaşırıclığın temellerini atmıştır. Daha sonraki yıllarda bu doğrultuda yaygınlaşma fırsatı bulan insanaşırıclık yaklaşımı, insanın kusursuzlaştırılması, bedensel sınırlılıklarının yapay zekâ ile desteklenerek beynin potansiyelinin açığa çıkarılması ve eksiklerinden arınmış bir aşkın insana ulaşılması idealini savunmakta; dolayısıyla beyin araştırmaları, robotbilim, klinik psikoloji gibi alanların birleşiminden oluşan bir bilimsel işbirliği geliştirilmektedir (Braidotti, 2021, s. 42-43). Bir diğer deyişle hümanizmin insanı merkeze alan yaklaşımının 21. yüzyılda insanaşırıclığa evirildiği ve zihnin bedensel yetersizliklerinden sıyrılarak yapay zekâ ile desteklenmesi suretiyle aşkınlığa ulaşması bakış açısının hızlı bir şekilde uygulama alanı bulduğu söylenebilir.

World Transhumanist Association (Dünya Transhümanist Derneği) tarafından yayımlanan transhümanist deklarasyonu (2005), insanlığın gelecekte teknoloji tarafından kökten değiştirileceğini, yaşlanmanın kaçınılmazlığı ve insanın kapasitesinin sınırlılığı dikkate alındığında insanlık durumunun yeniden tasarlanması gerektiğini, teknolojinin avantajımıza kullanılması sayesinde mevcut biyolojik sınırlarımızın ötesine geçerek zihinsel ve fiziksel kapasitelerimizi genişletebileceğimizi ifade etmektedir. Derneğin misyonunun açıklandığı sayfada insanaşırıclığın amacı “iyiden daha iyi olmasını istiyoruz” şeklinde özetlenirken; yapay zekâ, nanoteknoloji, nanotıp, biyoteknoloji, kök hücreler ve gen tedavisi gibi yöntemlerle hastalıkların tedavi edilebileceği ve böylece şimdiye kadar “normal” olarak ifade edilen alanların ötesine geçilebileceği savunulmaktadır (Humanity+). İnsanaşırıclık, yaşlanmayı iyileştirilebilir bir hastalık olarak görmekte ve ömrü uzatmaya dair çalışmalara odaklanmakta; ayrıca insan bedenine takılacak protezler yoluyla doğal organlara göre daha fazla performans edinme ve yapay

zekâ ve insan beyni arasındaki etkileşimin artması gibi konularla ilgilenmektedir (Banger, 2018).

Nick Bostrom’a göre (2005a) insanaşırıılık, teknolojinin ilerlemesiyle ortaya çıkan insan organizmasını iyileştirme fırsatlarını anlamak ve değerlendirmek için genetik mühendisliği, bilgi teknolojileri, moleküler nanoteknoloji ve yapay zekâ gibi alanları kapsayan disiplinler arası bir yaklaşımı teşvik etmektedir. İnsanaşırıılığın köklerinin seküler hümanist düşüncede olduğunu vurgulayan Bostrom’a göre (2005a) bu yaklaşım, yalnızca eğitim ve kültür gibi vasıtalarla geleneksel insan doğasının iyileştirilmesi çabalarının ötesine geçerek tıp ve teknoloji yoluyla biyolojik sınırların aşılmasını da içerir. Dağ’ın insanaşırıılığın amacına yönelik olarak ifade ettiği “Ömrü uzatma, zihin yükleme, beden dondurma, insanın entelektüel, fiziksel ve psikolojik kabiliyetlerini artırma” gibi çalışmalar, bu yaklaşımın somut faaliyetleridir (2018a, s. 18). Tekillik üzerine geliştirdiği fikirleriyle tanınan Ray Kurzweil (2016), bu kavramı makine zekâsı ile insanların bütünleşeceği bir nokta olarak görmektedir. O, bu konudaki görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

“Tekillik, biyolojik düşüncemiz ve varlığımız ile teknolojinin birleşmesinin doruğunu temsil edecek, yine insani olan ama biyolojik köklerimizin ötesine geçen bir dünyayla sonuçlanacaktır. Tekillik sonrasında, insan ile makine ya da fiziksel olan ile sanal gerçeklik arasında ayrım olmayacaktır. Bu türden bir dünyada, tartışmasız 'insan' olan neyin kalacağını merak ederseniz, bu, tek bir niteliktir, o da bizim türümüze özgü bir nitelik olan, fiziksel ve zihinsel erimini şimdilerdeki kısıtlamalarının ötesine geçirerek genişletme arzudur” (Kurzweil, 2016, s. 23).

İnsanaşırıılık bağlamında incelenmesi gereken bir alan da Donna Haraway (2006) tarafından kullanılan siborg metaforudur. Haraway, yayımladığı manifestoda siborgu makine ve organizmanın birleşiminden ortaya çıkmış bir melezleşme olarak tanımlamıştır (2006, s. 4-6). Esasen Haraway siborg metaforunu doğa ve kültürün iç içe geçtiğini ve hatta bunlar arasında bir ayrım olmadığını; her şeyin madde - anlam bütünlüğünde ve dolanıklık içerisinde mevcut bulunduğunu ifade etmek için kullanmaktadır. Günümüzde yaşadığı bir yeti yitimini gidermek veya var olan organının kapasitesini yükseltmek amacıyla vücudunda kalıcı olarak eklenmiş elektronik parçalar bulunduran insanlar siborg olarak görülmektedir. Gelecekte siberetik organizma teknolojisinin hangi amaçlarla kullanılacağına dair belirsizlikler bu kavrama dair kuşkuları doğurmaktadır. Siborg bir insanın, vücudunda herhangi bir elektronik parça bulunmayan insana göre daha yüksek performans göstermesi ve farklı yeteneklere haiz olması, siborg insan ile siborg

olmayan insan arasında bir ayrıma yol açarak siborg olanı üstün konuma çıkarabilir (Schermer , 2009, s. 217). Siborg teknolojisinin gelecekte daha fazla yaygınlaşması söz konusu olursa, bu, ekonomik eşitsizlikler nedeniyle siborg hale gelemeyen insanların konumunu aşağı hale getirme riski barındırmaktadır. Ayrıca gelecekte siborglaşmış insanlardan savaşlarda yararlanmak gibi ihtimaller de akla gelmektedir. Siborg teknolojisi ve engellilik arasında oluşan yoğun kesişimselliğin günümüzdeki yansımalarına ve gelecekte karşılaşılabilecek olasılıklara insanaşırıclık ve engellilik ilişkisinin tartışıldığı 2.3.1. bölümde detaylı olarak yer verilmiştir.

İnsanaşırıclık ile birlikte gündeme gelen yapay zekâ ile insan arasındaki ilişkinin hangi yöne doğru gideceğine dair farklı bakış açıları mevcuttur. Örneğin yapay zekânın en fazla kullanıldığı teknolojilerden biri olan robotlardan günümüzde insan hayatını kolaylaştırmak maksadıyla yararlanılmaktadır. Bir diğer deyişle robotlar insanlığın hizmetine koşmak için üretilmektedir. Bununla birlikte yapay zekâ denilince yalnızca robot teknolojisi akla gelmemeli ve yazılımları da kapsadığı hatırd tutulmalıdır. Öte yandan yapay zekâ ile insan zekâsı arasındaki sınır hızla daralmaktadır. Haraway’a göre (2006) insan-makine ilişkisinde neyin yapan ve neyin yapılan olduğu belirsizdir. Kurzweil, bilgisayarların insan zekâsının geleneksel olarak güçlü yanlarını makine zekâsının güçlü yanlarıyla birleştirebileceklerini iddia etmektedir (2016, s. 47). Şayet Kurzweil’in “Makineler kendi kaynaklarını, zekâlarını ve belleklerini birleştirebilirler. İki makine — ya da bir milyon makine — bir araya gelerek tek bir makineyi oluşturup sonra yine ayrılabilirler. Birden çok makine her ikisini de aynı anda yapabilir; birleşir, aynı zamanda da ayrılabilirler” (2016, s. 48) önermesi gerçek olursa, bugün insanlığın yararına çalışan yapay zekânın ileride insanın direktifleriyle çalışmaya devam edip etmeyeceği, birbirleriyle etkileşim haline girecek yapay zekâların insanlarla olan ilişkilerinde meydana gelebilecek değişiklikler, yapay zekâların insana hizmet etmeye devam etmeme yönünde bir tercihte bulunma ihtimali ve yapay zekânın insan zekâsıyla eşit ya da ondan üstün hale geldiğinde oluşacak yeni dünya düzeninin nasıl olabileceği, gelecekte tartışılacak konular arasındadır.

Robotların hukuki statüsüne değinen Armağan Ebru Bozkurt Yüksel’e göre (2017, s. 90), insansız hava araçlarının birbirleriyle çarpışması neticesinde ortaya çıkacak hasarın kime ait olacağı, robotların birbirleriyle kaza yapmaları veya bir insana zarar vermeleri durumunda ortaya çıkacak zararın nasıl tazmin edileceği, bir teknolojinin

birden fazla maksatla üretildiği günümüzde robotların tek bir amaca yönelik geliştirilip geliştirilmediğine ilişkin belirsizlikler gibi konu başlıkları gündemi işgal edecektir. Bozkurt Yüksel, robotlarla ilgili hukuki sorunları “Mahremiyet/Gizlilik ve Güvenlik ile İlgili Sorunlar” ve “Etik Sorunlar” şeklinde kategorize etmekte, ayrıca gelecekte yapay zekâ ile donatılmış robotların bir hak öznesi olup olamayacağını tartışmaktadır (2017, s. 90-94).

İnsanaşırıclık, insan ile insan olmayanı birbirinden ayıran kategorilerin ve ontolojik farkların ne olduğunun yeniden tartışılmasına yol açmıştır (Ceran Karataş, 2019, s. 75-76). Teknolojinin gelişmesi ile insan – makine ilişkisi karmaşıklaşmış, zihinsel ve biyolojik olarak sınırlarını aşmak isteyen insan siberetik organizma ve yapay zekâ gibi araçlarla iç içe bir hale gelmiştir. Cary Wolf’a göre insanaşırıclık hümanizmin yoğunlaştırılmış halidir (2009, s. xv). Teknolojinin insan yaşamına ve içerisinde bulunduğumuz evrene etkileri bir tarafa, bu imkanlardan belli bir kesimin yararlanabilmesi zaten var olan eşitsizlikleri daha da belirgin hale getirmiştir. Hal böyleyken insanaşırıclığın insanlığı hümanizm ile kökleşen üstünlük anlayışını pekiştirmek ve kendisinden olmayanı dışlamaya devam etmek gibi bir aşamaya sürüklenme ihtimali yok değildir. Nitekim Ağın, insanaşırıclık hakkında “Hümanizmin teknolojik çocuğu” (2020, s. 19) yakıştırmasını yapmaktadır. Ayrıca Ağın’a göre insanaşırıclık, insanötesiciliğin “karanlık ikizidir” (2020, s. 25). İnsanaşırıclık yaklaşımı doğrultusunda biyolojik ve zekâ bakımından üstün hale gelecek insanın öte-insana (posthuman) evrilmiş olacağı üzerine düşünceler mevcut olmakla birlikte (Fakılı, 2021, s. 72), Francesca Ferrando henüz bu aşamaya gelinmediğini, zihin aktarımının gerçeğe dönüşmesi halinde bundan söz edilebileceğini savunmaktadır (2021). Bu ve benzeri görüşler birlikte ele alındığında; insanaşırıclık, hümanizmin bir devamı olarak, insanı kusursuz hale getirmek için onun eksik yönlerini teknoloji yoluyla ortadan kaldırmayı vaat eden bir yaklaşımdır. İnsanaşırıclığı bu yönüyle eleştiren düşünürlerin öne çıkardıkları kavram ise insanötesicilik (posthümanizm) yaklaşımıdır. Aşağıda detayları verilen insanötesici yaklaşımın insanaşırıclık yaklaşımına getirdiği eleştiriyi bir cümlede özetlemek gerekirse; insanötesicilik, insanaşırıclığı üstün insan olgusunu pekiştiren ve buna paralel olarak insanın doğaya hükmetme hakkına sahip olduğunu düşünen, kendi içerisinde kusurlu gördüklerine karşı ayrımcı ve ötekileştirici uygulamalar hayata

geçirme potansiyeli taşıyan ve insan olmayan varlıklara karşı Aristoteles piramidine benzer olarak hiyerarşik biçimde yaklaşan bir akım olarak görmektedir.

1.3. İNSANÖTESİCİLİK (POSTHÜMANİZM)

İçinde bulunduğu koşullara ayak uydurmak zorunda olduğunun bilincine varan insan, hayatta kalabilmenin bir yolu olarak teknik imkanlardan yararlanmak suretiyle işini kolaylaştırabilecek araçlar geliştirebileceğini keşfetmiş ve günümüzdeki konumuna icat ettikleri sayesinde ulaşabilmiştir. Ne var ki beceri ve yeteneklerinin farkına varan insan, Antik dönemden itibaren düşünen bir varlık olarak kendisini doğadaki tüm varlıklardan üstün görmeye başlamıştır. Şüphesiz bu durum insanın aşağı seviyede niteledikleriyle olan ilişkilerini de hiyerarşik biçimde etkilemiştir. Hümanizm akımı ile kendisini Tanrı'nın yeryüzündeki sureti şeklinde niteleyen insanın rasyonel bir varlık olarak evrenin merkezine yerleşmesi Aydınlanma Çağı ile mümkün hale gelmiştir. Ancak hümanizm insanlar arasındaki eşitsizliği derinleştirmiş; Batılı, heteroseksüel, sağlam bedenli erkek insan ölçütü olarak alınmıştır. Da Vinci'nin Vitruvius eskizini bu dönemin bir sembolü olarak gören Braidotti, hümanist özne hakkında şunları söylemektedir:

“Farklılıkları, giderek azalan değerlerde hiyerarşik bir ölçekte örgütlediğinden, bu hümanist özne kendini, Benlik temsilinde içerdiği kadar dışladığı şey üzerinden de tanımlamaktadır, ki bu da genellikle değersiz kılınmış fark payına sahip cinsiyetlendirilmiş, ırk üzerinden belirlenmiş ve doğal addedilmiş ‘başkalarıyla’ şiddet içeren ve muharip bir ilişkiyi meşru kılan türden bir yaklaşımdır” (2014, s. 160).

Braidotti, insan ile insan olmayan arasında karşılıklı etkileşimin bulunduğu ve hiyerarşinin olmadığı iç içe geçmişlik haline *zoe* adını vermekte; bunun karşıtını ise insanmerkezciliğin maddi ve söylemsel yapısını oluşturan *bios* olarak isimlendirmektedir (2014, s. 77).

Aydınlanma Çağı'nın fikirleri Sanayi Devrimi ile uygulamaya geçip de teknoloji her geçen gün gelişme fırsatı yakaladıkça, insan doğadaki tüm kaynakları kendi çıkarı doğrultusunda kullanır hale gelmiş, bu ise günümüzde doğal felaketlerin ve salgın hastalıkların yaşanmasına ve gelecekte daha fazlasının gerçekleşme ihtimalinin belirmesine yol açmıştır. Nancy Katherine Hayles de pandemi ile birlikte karmaşık karşılıklı bağımlılıkları ve aynı zamanda insanların bir tür olarak birbirine nasıl bağımlı olduklarını açıklamak için yeniden bir kavramsallaştırmaya ihtiyaç olduğunu ifade

etmektedir (2021). Geçtiğimiz yüzyılın son döneminde filizlenen insanötesicilik yaklaşımı, içerisinde bulunduğumuz asırda insanın tekrar ele alınarak tanımlanması ve çevresindeki tüm varlıklarla olan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gerektiği üzerine gelişen fikirlerin olgunlaştığı bir aşamadır.

Descartes'in (1998) varlığının düşünmesi sayesinde mümkün olabildiğini ifade eden ve zihin – beden ayrımını gündeme getiren görüşleri bedenin bir madde olarak edilgen konuma gelmesine yol açmış; günümüzde insanaşırı yaklaşımı benimseyenlerin zihni bedenden kurtarmaya dönük çalışmalarına ilham kaynağı olmuştur. Ancak Hayles'in de vurguladığı gibi, DNA'da maddenin de bilginin de iç içe olduğu görülmektedir (1999, s. 3). Bir diğer deyişle beden maddesel öz iken aynı zamanda bir bilgi taşıyıcısı konumundadır. Dolayısıyla denilebilir ki; insanötesicilik, zihin – beden ayrımına karşı çıkarak bedeni kütle halinde, sabit, belirli bir sınırı olan varlık şeklinde algılamayıp; hiçbir sınırı olmayan, akışkan, geçirgen bir oluşa geliş olarak görmektedir (Ağın, 2020, s. 3). Bir başka tabirle; insanötesicilik, bedeninde bulunan molekül, bakteri ve mikroplarla, içerisinde bulunduğu çevresel koşullarla, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle ve doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklarla yoğun bir etkileşim halinde olan insanın sabit ve kapalı bir biçimde kalamayacağını ve bunlardan etkilenmeden varlığını muhafaza edemeyeceğini savunmaktadır. Bu tanım bizi Karen Barad'ın (2007) geliştirdiği ve Türkçeye “eyleycilik” (agency) (Oppermann, 2012, s. 39) ve “içten etkiye” (intra-action) (Opperman, 2012, s. 38) olarak çevrilen kavramlarla karşılaştırır.

Eyleycilik, doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklarla değer olarak gördüğümüz her türlü şeyin birbiriyle dolanık halde bulunduğunu ve bunlardan her birinin aktif birer fail olarak değişimin gerçekleşmesinde etkin bir rolü olduğunu anlatır (Barad, 2007, s. 16). Nitekim Bruno Latour da (2021) insanların kendileri dışındaki varlıklarla olan ilişkilerini tanımlamak için kullandığı Aktör Ağ Teorisi'nde (Actor Network Theory) bundan bahseder. Hal böyle iken yalnızca insanı merkeze almak ve her şeyin onun etrafında şekillendiğini söylemek insanötesici yaklaşımın eleştirdiği bir durumdur. Ağın'a göre Barad'ın geliştirdiği içten etkiye kavramına göre insanlar gerek kendi sınırlı bedenlerini oluşturan bileşenlerle ve gerekse diğer sınırlı failerle sürekli etkileşim halinde olduğundan; herhangi bir olayın gerçekleşmesinin nedeni de tek bir insan değil, onun doğrudan veya dolaylı olarak etkileşimde bulunduğu bütün aktörlerle meydana gelmiş bağlantısallık olacaktır (2020, s. 132). Kerim Can Yazgünoğlu'na göre ise

insanötesiciliğin temel gayesi, “Yerleşik Kartezyen beden anlayışını ortadan kaldırmak ve psukhe ve soma arasında sıkışıp kalan ‘insanı’ özgürleştirirken ortaya çıkan bedensel, maddesel ve imgesel öznelerin, canlı ve eyleyici olarak görülen ‘doğal-kültürel’ varlıklarla ilişkisel bir düzlemde varoluşunu göstermektir” (2021, s. 121).

İnsanötesicilik, insanaşırıclıktan farklı olarak teknolojiyi insanın sınırlarını aşmak için bir araç olarak değil, onun yaşamını sürdürebilmesini kolaylaştıran bir yoldaş olarak görmektedir. Pramod Nayar, insanın tıpkı yaşamı oluşturan diğer formlar gibi evrimselleşme içerisinde olduğunu ve teknolojiyle ayrılmaz biçimde iç içe geçtiğini; bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, insan bedeninin teknoloji ile melezleşmiş halde olduğunu savunmaktadır (2014, s. 23-24). Graham, “Dijital ve biyoteknolojik bir çağda bozulmamış, katıksız bir ‘insan doğası’ndan bahsetmenin imkansızlığını” vurgulamaktadır (2021, s. 52). Modern anlamda posthümanizm kelimesini ilk defa kullanan İhab Hassan’a göre de (1977, s. 830-850) yapay zekâ ile insan bir dönüşüm geçirmektedir. Bu noktada insanötesiciliğe yöneltilen eleştirilerden en önemlisi, onun bilime ve teknolojiye karşı olduğu yönündedir. İnsanötesiciliği “İnsanın teknolojiyle hemhal oluşuna dair bir kuramlar bütünü” olarak niteleyen Ağın’ın (2020, s. 16) bıraktığı yerden devam edilecek olunursa; insanötesicilik, insan ile teknoloji arasındaki bağın kopmazlığının farkında olduğu gibi; tersi bir yaklaşımı da savunmaz. Zira ateşin keşfinden bu yana sayısız icat yapan insanın bunları bırakarak binlerce yıl önceki atalarına benzer biçimde yaşamını sürdürmesini savunmak gerçekçi olmadığı gibi, birçok işini teknoloji sayesinde yapan insanın evrimleşmiş doğası da buna izin vermez. Dolayısıyla insanötesicilik, insanın teknolojiyi kendi üstünlüğünü pekiştirmek için kullanmaktan ve egosantrik tutumunu devam ettirmekten vazgeçerek çevresine ve doğaya verdiği zararın farkında olması gerektiğini vurgulaması yönüyle, insanaşırıclıktan ayrılmaktadır.

İnsanın üstün bir varlık olarak doğadaki tüm varlıkları kendi yararına kullanmasına itirazı olan insanötesicilik, hümanizmin ölçütüne uymadığı için ötekileştirilen kesimlerin günümüze kadar getirdikleri mücadelelerden beslenen bir yaklaşımdır. Dolayısıyla feminizm, postkolonyalizm, postantroposantrizm, eleştirel hayvan çalışmaları ve engellilik araştırmaları gibi alanlar insanötesici yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. İnsanötesicilik, Braidotti’nin de disiplinlerarasılık vurgusu yaptığı gibi (2021, s. 98), sözü edilen ve gelecekte yenilerinin de eklenmesi ihtimal dahilinde olan alanlar arasındaki

kesişimselliği öne çıkaran şemsiye bir yaklaşım olma yolundadır. Dolayısıyla bir bakış açısı olarak insanötesicilikten bahsetmemizi sağlayan ötekilerin mücadelelerine kısaca değinmek, konunun daha kolay içselleştirilmesini mümkün kılacaktır. Bu nedenle aşağıda feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve eleştirel hayvan çalışmaları ile insanötesicilik arasındaki ilişkiden bahsedilecek; 2.3. bölümde ise engellilik araştırmaları ile insanaşırıılık ve insanötesicilik arasındaki etkileşim detaylı olarak açıklanacaktır.

1.3.1. Feminizm ve İnsanötesicilik İlişkisi

Antik dönemden bu yana kadınların erkekler karşısındaki konumu tartışılmalıdır; kadınların kamusal ve özel alanda hangi haklara sahip olduğu konuları farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Sözü edilen dönemde Aristo felsefesiyle birlikte olgunlaşan yurttaşlığın kapsamı kamusal alana katılımı içermesine rağmen kadınlar yurttaş olarak tanınmadıkları için bu alana dair görev ve sorumluluklara dahil edilmemişlerdir (Aristoteles, 2000). Merkeze insanı almasına rağmen yalnızca kusursuz erkekleri insan tanımına dahil eden hümanizm akımı da Kadının statüsü konusunda yeni bir bakış açısı getirememiştir. Hümanizmin devamı olarak akılcılığın öne çıktığı, eşitlik, özgürlük ve adalet gibi kavramların tartışma ve uygulama zemini bulduğu Aydınlanma Çağı'nı ise erkek egemen bakışa karşı kadınların sesini çıkarmaya başladığı dönem olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemin önemli düşünürlerinden Rousseau'ya göre kadınlar erkeklerin hoşuna gitmek için yaratılmış olup; ailede idarenin tek bir kişide toplanması ve fikir ayrılıkları yaşanması durumunda net bir karar verilebilmesi için erkeğin sözü geçmesi gerekmektedir (2011, s. 512-513). Bir başka Aydınlanma Çağı düşünürü Arthur Schopenhauer ise yaradılışı gereği erkeğin akılla, kadının ise içgüdüleriyle davrandığını ifade etmektedir (2014, s. 30).

Erkeklerle birlikte mücadele etmelerine rağmen Fransız Devrimi'nin kazanımlarından kendisine düşen payı alamayan kadınların buna karşı isyanları gecikmemiş; 1790'da Condorcet Kadınların Kent Hakları Üzerine başlıklı dokümanı yayımlayarak itirazını dile getirirken (Hunt, 1996, s. 119-121); ondan sadece bir yıl sonra, 1791'de, Olympe de Gouges giyotine gönderilmesiyle sonuçlanan Kadının ve Kadın Yurttaşın Hakları Bildirgesi'ni ilan etmiş (1996); yine bir yıl sonra, 1792'de Mary

Wollstonecraft ise Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi başlıklı eseri ile yayınlandığı dönemden itibaren uzun süre ses getirmeyi başarmıştır (2021). Bu dönemden başlayarak devam eden süreçte, başta Fransa olmak üzere Batı ülkelerinde kadınların eğitim, istihdam, cinsel sömürü ve siyasal hayata katılım alanında başlattıkları ve netice elde ettikleri mücadele birinci dalga feminizm olarak tabir edilmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren yaygınlaşan ikinci dalganın mottosu “kişisel olan politiktir” (Hanisch, 1969) olmuş; bu dönemde toplumsal cinsiyet, cinsiyet rolleri, ev içi eşitsizlik, kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olabilmesi gibi konular mücadele alanı olarak öne çıkmış; feminizm kavramı ve akademide kadın çalışmaları bir disiplin olarak gelişmiştir. İlerleyen yıllarda feminizm kendi içerisinde bir özeleştiriyi yaparak postkolonyal çalışmaların farkına varmış; dile getirilen sorunların ve kız kardeşlik söylemiyle evrenselleştirilmeye çalışılan değerlerin ne kadarının tüm dünya kadınlarını kapsadığı sorgulanır hale gelmiş; bir diğer deyişle, “üçüncü dalga feminist hareket, benzerlik yerine farklılığa ve farklı kimliklere, evrensel olan yerine yerel olana vurgu yapmıştır” (Özüdoğru, 2018, s. 308).

Antik Yunan'dan bu yana aşağı olarak görülen ve hümanizmin üstün insan tanımının dışında bırakılan kadınlar, Aydınlanma Çağı'ndan bu yana kamusal ve özel alanda hak mücadelesi vermekte ve eşit yurttaşlar olarak yer almaya çalışmaktadır. Şüphesiz bu noktada Batının ve diğer dünya ülkelerinin sorunları çeşitlilik göstermekte, bu ise farklı bölgelerde gelişen kadın hareketinin birbirine daha fazla yaklaşması ve yeni bakış açıları geliştirmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. İnsanın kendisini doğadaki en üstün varlık olarak görmesi ve bu seviyeyi yalnızca Batılı, erkek ve sağlam bedenli insanlara layık görmesi durumuna itiraz eden insanötesicilik, türçülüğe ve hiyerarşik düzene karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımın temelinde feminizm kavramı ve onun elde ettiği kazanımlar vardır. Gençoğlu, feminizmin ‘hangi insan’ sorusunu en güçlü soran akım olduğuna dikkat çekerek güncel insanötesicilik tartışmalarının köklerinin uzandığı yerin burası olduğunu vurgulamaktadır (2021, s. 83). Ağın, “‘hangi insan?’ sorusunu ırk, etnik köken, biyolojik ve toplumsal cinsiyetler gibi unsurların yalnızca biri açısından değil, hepsi için sorar” (2020, s. 29) şeklindeki düşüncesiyle, feminizmin insanötesicilik yaklaşımının gelişimindeki etkisine işaret etmektedir. Koistinen ve Karkulehto, feminist insanötesici çalışmaları, “İnsan teriminin hümanist hiyerarşik kavramsallaştırmalarını sorgulayarak ve aynı zamanda insan dışı varlık açısından insan

varlığının maddeselliğini ve kırılganlığını ve ahlak kurallarını öne çıkararak bu terimin yeniden tartışılması” olarak tanımlamaktadır (2019). Haraway, *Siborg Manifestosu* adlı eserinde insan ile insan olmayan arasındaki sınırın bulanıklaştığına ve her türlü ikiliğe meydan okuyan bir çağda yaşadığımıza dikkat çekerek, feminizmin bu ikiliklere karşı yeni bakış açıları geliştirebilecek potansiyelde olduğu üzerinde durur (2006). Goutal, Cholez ile yaptığı röportajda feminizmin bir dalı olan ekofeminizm hakkında “Mesele, piramidin tepesine çıkmak değil, tam da bu yapıyı dönüştürmek ve yerine, daha işbirlikçi, döngüsel ve demokratik bir sistem inşa etmek” sözlerini sarf ederek, aslında kendisi telaffuz etmese de ekofeminizmin insanötesicilikle olan kesişimselliğine değinir (2022). Özetle denilebilir ki; insanötesicilik, insanın doğadaki hiyerarşik üstünlüğünü sorgularken dayandığı temellere, feminizm akımının bugüne kadar yürüttüğü mücadeleler sonucunda elde edilmiş kazanımlar ve ortaya koydukları bakış açısı ile erişmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşımın yaygınlaşması ve felsefi olarak gelişiminde feminizmden alacağı çok şey olduğu gibi, insanötesiciliğin kapsayıcılığına bağlı olarak beslendiği diğer alanlar ise feminist harekete dinamizm katacaktır.

1.3.2. Postantroposen ve İnsanötesicilik İlişkisi

İçerisinde bulunduğumuz gezegen, iklim değişikliği ve küresel çapta çevresel bozulmalar nedeniyle ekolojik yıkımlara uğrama eğilimindedir. Bu duruma nasıl gelindiğinin sorgulandığı 21. yüzyılda insanın ekolojik felaketlere yol açabilecek güce eriştiği üzerine fikirler artmaktadır. Bundan hareketle insan kaynaklı oluşan etkilerin yerküreyi ve jeolojik zaman dilimlerini şekillendirdiği tezi üzerinden gidilerek içerisinde bulunduğumuz dönemin Antroposen Çağı (insan çağı) olarak tanımlanması gerektiği hususunda yürütülen çalışmalar meyvelerini vermeye başlamıştır. Antroposen kelimesi daha önce farklı bağlamlarda kullanılmışsa da ilk olarak resmi biçimde 2000 yılında bir jeoloji konferansında Paul Crutzen tarafından dile getirilmiş; içerisinde bulunduğumuz çağın Holosen yerine Antroposen olarak tanımlanması gerektiği vurgulanmıştır (Aykanat, 2017, s. 45-46). Aynı yılda Paul Crutzen ve Eugene Stoermer, yayınladıkları makalede “Mevcut jeolojik çağ için 'antroposen' terimini kullanmayı önererek insanlığın

jeoloji ve ekolojideki merkezi rolünü vurgulamak bize fazlasıyla uygun görünüyor”² (2000, s. 17) ifadesini kullanarak Antroposen teriminin literatürdeki yerini almasını sağlamışlardır.

Crutzen ve Stoermer, buharlı makinenin icat edilmesiyle atmosferin kimyasal yapısının değiştiğini vurgulayarak Antroposen’in başlangıcını 18. yüzyılın ikinci yarısına götürmektedir (2000). Crutzen, son üç yüzyıl boyunca insan nüfusunun on kat artarak 6 milyarın üzerine çıktığı ve bu yüzyılda 10 milyara ulaşmasının beklendiği, karaların yaklaşık %30-50’sinin insanlar tarafından kullanıldığı, tropikal yağmur ormanlarının hızla yok olduğu, karbondioksit salımının türlerin yok oluşunu büyük ölçüde arttırdığı ve enerji kullanımının yirminci yüzyılda 16 kat arttığı gibi birçok veri paylaştığı başka bir makalesinde, tüm bu etkilere dünya nüfusunun %25’inin neden olduğunu öne sürmektedir (2002, s. 23). Öte yandan “20. yüzyılın ortalarından sonra, Dünya Sisteminin durumunda ve işleyişinde Holosen’in değişkenlik aralığının ötesinde ve insan faaliyetleri tarafından yönlendirilen temel değişimlere dair kanıtlar” (Steffen, Broadgate, Deutsch, Gaffney, ve Ludwig, 2015, s. 81) bulunduğu savından hareket edilerek Antroposen Çağı’nın geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığına ilişkin iddialar söz konusudur. Birçok hayvan ve bitki türünün neslinin tükenme tehlikesi ile karşı karşıya kalması, fosil yakıt kullanımındaki artış, okyanus ve denizlere bırakılan plastiklerin oluşturduğu tahribat, gübre kullanımının yaygınlaşmasıyla topraktaki azot ve fosforun iki katına çıkması gibi gerçekler, Antroposen’in geçtiğimiz yüzyıl başladığının kanıtı olarak görülmektedir. Ayrıca 2. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan Soğuk Savaş döneminde biyosferdeki nükleer atık birikimi en yıkıcı insan etkilerinden biri olarak söylenmektedir ki; bu da Antroposen vurgusunu güçlendirmektedir (Aykanat, 2017, s. 47-48). Burçin Ünal, insanların yerleşik hayata geçerek tarıma dayalı ekonomik faaliyet yürütmesinin bir sonucu olarak ormanlık alanlara zarar vermesi durumunu Antroposen’in başlangıcı olarak niteleyen bir görüş olduğunu ifade etmektedir (2019, s. 188). Tüm bu fikirler ışığında, Uluslararası Stratigrafi Komisyonu’na 2008 yılında Antroposen’in jeolojik bir zaman dilimi olarak kabul edilmesi yönünde bir öneride bulunulması üzerine konuyla ilgili araştırmalarda bulunmak için Antroposen Çalışma Grubu (AWG) kurulmuş (Aykanat,

² Aksi bildirilmediği sürece, bu tez içerisinde yayımlanmış Türkçe tercümesi bulunmayan tüm eserlerden yapılan tüm alıntıların Türkçesi tezin yazarı tarafından yapılmıştır ve tüm sorumluluğu tezin yazarına aittir.

2017, s. 48); söz konusu Çalışma Grubu 2016 yılında Antroposen'in uluslararası zaman çizelgesinde yer almasına yönelik görüş birliğine varmıştır (Working Group on the 'Anthropocene', 2019). AWG, halen konuyla ilgili bir üst komisyona öneride bulunmak için hazırlık içerisinde (Working Group on the 'Anthropocene', 2019).

Antroposen terimi yaygınlaştıkça ona dair eleştiriler de artmıştır. Araştırmacı Aaron Vansintjan, bir jeolojik zaman değişimine karar verilebilmesinin titiz bir çalışma gerektirdiğini, Antroposen'in net bir tanımının yapılamadığını ve ne zaman başladığına ilişkin belirsizliklerin devam ettiğini vurguladığı yazısında, “Antroposen nesnel olduğu iddia edilen bilimin bir kez daha kişisel ve politik gündemler tarafından yönlendirildiğini ortaya koymaktadır” diyerek bu kelimenin bir çıkış yolu sunmadığı düşüncesini dile getirmiştir (2015). Sosyolog Jason W. Moore, “Popüler Antroposen'in, kapitalizmin çok-türlü şiddetini ve eşitsizliğini reddetme ve sermaye kaynaklı sorunların bütün insanların sorumluluğu olduğunu iddia etme işlevi gören çevreci kavramlardan ibaret olduğu” görüşü ile günümüzü Kapitalosen olarak tanımlamaktadır (2021). Gerçekten de gezegenimizde yaşanan olumsuzlukların kaynağını insanlığın tamamına havale etmek tartışmalı bir konudur. Zira insanlığın büyük bir kısmı azınlık bir kesim tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerden zarar görmektedir. Antroposen'i “Çevresel felaketler için belirli sorumluluklarla ilgili politik soruları gizleyen bir yapı” olarak niteleyen Richard Kerridge de (2016, s. xiii), başta Batı olmak üzere sanayileşmiş ülkelerdeki zenginlerin geri kalmış ülkelerde yaşayan yoksullara göre sorumluluklarının daha fazla olduğunu hatırlatmaktadır. Haraway ise bütün türlerin aynı çevresel tehditlere maruz kalmalarından dolayı oluşan kesişime vurgu yaparak içinde bulunduğumuz dönemi Chthulucene olarak tanımlamaktadır (2015, s. 160).

Her ne kadar yaşadığımız zaman dilimine ilişkin farklı yorumlar yapılmakta ve çeşitli adlar verilmekteyse de Sinan Akıllı ve Mustafa Şahiner'in konuyla ilgili aşağıdaki görüşleri dikkate değerdir:

“İnsanoğlu şu an için evrende ev olarak kullanabileceği tek yer olan dünyada ve onun doğal sistemlerinde ağır tahribata yol açan faaliyetlerine acilen son verip bugüne kadar verilmiş olan zararı düzeltmek için gerekenleri yapmalıdır. Ancak bu işe ilk önce kendi düşünce yapısında ve doğal çevreyi algılama biçimlerinde bilinçli bir değişiklik yaparak başlamalıdır” (2003, s. 14).

Bir diğer deyişle insan, değiştirici bir güç olarak geçmişe göre bugün daha etkin konumda bulunduğunun farkında olmalıdır. Bununla birlikte, ekonomik bakımdan

gelişmiş kategorisine giren ülkelerde gerçekleşen sanayi faaliyetlerinin bu ülkelerde yaşamayan insan topluluklarını, diğer canlı türlerini ve doğayı olumsuz biçimde etkilemesi, Dünya'yı eyleycilik kapasitesi oldukça güçlü olan insanın kendi içerisindeki üstünler sınıfının hakim konuma eriştiği ve kaynaklarını kendi çıkarına kullandığı bir gezegen haline dönüştürmüştür. Dolayısıyla postantroposantrizm ile insanötesicilik arasında güçlü bir etkileşim söz konusudur. Jeong, Sherman ve Tippins (2021, s. 805), postantroposantrik yaklaşım ile insanın Dünya ile olan ilişkilerinde merkezden uzaklaşması gerektiğini savunmakta ve bunun için insanötesicilik teorisine başvurumaktadırlar. Ferrando, Antroposen'in insan faaliyetlerinin gezegensel düzeydeki etkisinin boyutuna işaret ettiğini, insanötesiciliğin ise insanı söylemin ana odağından uzaklaştırmaya odaklandığını vurgulayarak aralarındaki ilişkiselliği öne çıkarmaktadır (2013, s. 32). Çelik'e göre "Her iki alanda da endüstriyelleşme sonrası insan etkisiyle dönüşmekte olan dünyaya ilişkin eleştiriler mevcuttur ve insanmerkezciliği aşmak her iki yaklaşımın ortak amacıdır" (2019, s. 158). Bir diğer deyişle, Oppermann'ın da ifade ettiği gibi; insanötesicilik, "Post-antroposantrik söylemlerin yeni biçimlerini inşa etmek için yeni ortaya çıkan doğa kültürlerin iç içe geçmiş deneyimlerini inceler" (2016, s. 33).³ Tüm bu görüşler birlikte değerlendirildiğinde, denilebilir ki; insanın üstünlüğüne karşı gelerek hiyerarşik olmayan ve doğadaki tüm canlı ve cansız varlıkların kendi formlarında mevcudiyetini sürdürdüğünü vurgulayan insanötesicilik, herkesin kendi özellikleriyle iç içe geçmiş bir yaşam tarzını vücuda getirdiğini ve tüm varlıkların eyleyici bir güç olarak bu yaşam tarzının oluşmasına ve sürdürülmesine etkide bulunduğunu kabul etmekte; dolayısıyla postantroposantrik düşüncesiyle etkileşim halindedir.

1.3.3. Postkolonyalizm ve İnsanötesicilik İlişkisi

13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan ve Coğrafi Keşifler Çağı şeklinde nitelenen dönemde Avrupalılar Kıta Amerikasına ulaşmayı başarmış; sömürdüğü bölgelerde yerli halk üzerinde kurduğu siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel baskılar ile Koloni Çağı'nı vücuda getirmiştir. Edward Said'e göre "Hristiyan Batı'da Şarkiyatçılığın resmi biçimiyle 1312'de Viyana'da toplanan Kilise Şûrasının 'Paris, Oxford, Bologna,

³ Makalenin Türkçe Çevirisi için bkz: <https://thepentacle.org/2021/07/11/posthumanizmden-posthuman-ekoelestiriye/> (Erişim tarihi: 02.05.2022)

Avignon ve Salamanca’ üniversitelerinde ‘Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryanice’ kürsülerinin kurulmasını kararlaştırmasıyla birlikte başladığı kabul edilmektedir” (2013, s. 59). Batı, yüzyıllar süren bu dönemin ardından her ne kadar 2. Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan yeni ulus devlet düzeninde sömürgelerinin bağımsızlığına rıza vermişse de, onların üzerinden tam olarak ellerini çekmemiş, ucuz işçi ihtiyacını buralardan karşılama yoluna gitmiştir. Böyle bir dönemde oluşmaya başlayan postkolonyal teori, Batının üstünlüğünü ve değerlerinin evrenselliğini sorgulamaktadır. Mahmut Mutman, Said, Homi Bhabha ve Gayatri Spivak’ın ilk eserlerini birlikte ele alarak “bu yazarların üçünün de, olağanüstü bir şevk ve bağlanım içinde araştırdıkları şey, sömürgecilik sonrası değil, sömürgeciliğin, sömürgeci metin ve sömürgeci ilişkinin nasıl oluştuğu, yani bir anlamda sömürgeciliğin öncesidir” düşüncesine ulaşmaktadır (2010, s. 121).

Postkolonyal teoriye göre Batı, bu dönemde eski sömürgelerine karşı kültürel asimilasyon politikasını sürdürmektedir. Kolonizasyona uğramış ülkelerdeki yerlilerin Batı karşısında benliğini yitirmesi ve kendisini sömürenlere duyduğu hayranlığa dikkat çeken Frantz Fanon (2022), siyah insanın beyaz olmak istediğini, beyazın ise daha yüksek bir insanlık statüsü için kölelik düzenini devam ettirmenin peşinde olduğunu vurgulayarak asimilasyona dayalı politikaların ulaştığı noktayı gözler önüne sermiştir. Postkolonyalizmin öncülerinden kabul edilmekle birlikte bu terime ihtiyatla yaklaşan Said (2013), Şarkın Batının ötekisi olduğunu, Batının her türlü olumsuzluğu Şarka ait gördüğünü ve böylece Doğu üzerinde hâkim bir güç haline geldiğini düşünmektedir. Gayatri Chakravorty Spivak, Antonio Gramsci’den aldığı ‘madun’ kavramını genişleterek bir toplumda vatandaşlık haklarına erişemeyenleri, bir diğer deyişle belli bir kesimin çıkarlarına olacak şekilde tesis edilmiş bir hukuk düzeninde dışarıda kalanları tanımlamak için kullanmış ve postkolonyal teorinin gelişimine katkı sağlamıştır (2016, s. 13). Robert J. Young (2016), insanların kökenlerinin, içerisinde bulundukları kültürlerin ve doğdukları yere ait koşulların ayrıcalıklı veya ezilen tarafta olmalarına zemin hazırladığını ve postkolonyalizmin de bundan kaygı duyarak görülmez kılınmışların sesini duyurmalarına alan açtığını savunmaktadır. Masood Raja ise, postkolonyal çalışmaların “Azınlıkların, kabile gruplarının ve kadınların durumu da dahil olmak üzere postkolonyal ulus devletler içindeki iç kolonyalizmlere de odaklandığını” içeren görüşleriyle, postkolonyalizmin diğer çalışma alanları üzerindeki etkisini genişletmektedir (2019). Sömürge sonrasında toplumların kendileri hakkında karar

verebilmelerini engelleyen güç ilişkilerini ortaya koymak, Batının ahlak ve değerler bakımından üstün olduğuna itiraz etmek, evrensel olarak kabul edilen normların Batıya ait olduğunu ve Batı dışı toplumları kapsamadığını vurgulamak ve kendilerine ait sanat, tarih ve bilimlere ilişkin üretim yapmaya odaklanmak gibi noktalarda postkolonyal teorisyenler uzlaşmış görünmektedir (Rumelili, 2021, s. 212-213).

Postkolonyalizm, beyaz Batının kolonyal öteki üzerindeki tahakkümünün eleştirisini sunarak kolonyal söylemleri ve sömürgelerin sürdürülmesine yardımcı olan kolonyal düşünce tarzını yapıbozuma uğratma çabası iken; eleştirel insanötesicilik, merkezden uzaklaşmayı insanı içerecek şekilde ele alarak ve insan merkezli düşünce modelini yerinden ederek, evrenin tamamını sömürsüzleştirmeyi hedefler (Islam, 2014). Her ne kadar postkolonyalizm ile insanötesicilik arasındaki fark birinin merkeze insanı alması ve diğerinin insanı merkezden uzaklaştırması olarak nitelenmekteyse de (Islam, 2014); insanötesicilik, yalnızca insan ve insan olmayan varlıklar arasındaki ilişkiselliğe değil, aynı zamanda insanlar arasındaki eşitsizliğe de değinmektedir. Dolayısıyla Batılı, sağlam bedenli ve erkek insanın hiyerarşik üstünlüğüne karşı çıkan insanötesicilik ile postkolonyalizmin yollarının kesiştiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Saikat Chakraborty'ye göre de Avrupamerkezciliğin üstünlükçü fikri hem insanötesicilik ve hem de postkolonyalizm tarafından eleştirilmiştir ve bu yüzden iki ekol arasında güçlü bir etkileşimsellik söz konusudur (2020, s. 85).

Postkolonyalizmin öncüleri hümanizmi tamamen reddetmiş değildir. Braidotti, postkolonyal çalışmacıların “Sömürgecilik tarihine ve diğer kültürlerin şiddet aracılığıyla tahakküm altına alınmasına bakarak, bu idealin (hümanizm) kullanımı ve suistimalinden Avrupalıları sorumlu tutmakla beraber, söz konusu idealin temel öncüllerine yine de sadık kaldıkları” tespitini yapmaktadır (2014, s. 35). Şarkiyatçılıkta mücadele alanları açmak için hümanizme başvurmaktan kaçınmadığını söyleyen Said, konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

“Yapmaya çalıştığım şey için ‘hümanizm’ sözcüğünü kullandım; bilgiç postmodern eleştirmenler hor görüp bir kenara atsalar da benim kullanmayı inatla sürdürdüğüm bir sözcük bu. ‘Hümanizm’ derken, Blake’in deyişiyle ‘zihnin tavında dövülmüş kelepçeler’den kurtulup aklımızı tarihsel ve rasyonel olarak kullanarak gerçek bir düşünsel kavrayışa ve sahici bir açılıma ulaşma gayretini kastediyorum öncelikle. Ayrıca, hümanizmin dayanağı, başka yorumcularla, başka toplumlar ve dönemlerle toplumsal bir ortaklığımız olduğu düşüncesidir: Yani, en açık deyişle söylenecek olursa, tek başına hümanist diye bir şey yoktur” (2013, s. 1).

Ötekileştirilenlerin mücadeleleri için şemsiye bir kavram olma yolunda her geçen gün daha fazla destek bulan insanötesicilik yaklaşımı ile postkolonyal çalışmaların gelecekte birbiriyle temas halinde olmaya dair motivasyonlarının artacağı öngörülmektedir. İçerisinde bulunduğumuz dönem, birbiri ardına gelişen ve kendisinden öncekini tamamen reddetmeye ya da tenkit etmeye dayalı teoriler yığınınına ilişkin güvensizliğin yarattığı bunalımlı ve yeni arayışların süregeldiği bir ortamdır. İnsanötesiciliğin benimsenerek kesişimselliğin önünü açacak hale gelmesi ile postkolonyal çalışmaların da bu alana yaklaşmaktan çekinmeyeceği değerlendirilmektedir. Zira Ağın'ın da vurguladığı gibi; insanötesicilik, "Postkolonyalizm ve feminizm(ler) gibi akımlara bir üst çatı olma özelliğini taşımaktadır" (2020, s. 29).

1.3.4. Hayvan Çalışmaları ve İnsanötesicilik İlişkisi

İnsanların kendi türünden olmayan varlıklarla olan ilişkileri en eski dönemlerden bu yana iç içe bir halde devam etmiş; iki milyon yıllık süreçten yaklaşık 11.000 yıl öncesinde başlayan tarıma dayalı yerleşik hayat düzenine kadar avcı-toplayıcı bir hayat sürmüştür (Ergin Zengin, 2017, s. 89). Avcı toplayıcı yaşam tarzında insanlar hayatta kalabilmenin bir yolu olarak avlanmak zorunda idiyse de bu işi beslenme ihtiyacını giderecek kadar yapmıştır. Başka bir tabirle bu dönemde insanda özel mülkiyete dair bir anlayış bulunmadığından böyle bir yönelim söz konusu olmamıştır. Ancak tarıma dayalı yerleşik hayata geçildikten ve özel mülkiyet yaygınlaşmaya başladıktan sonra insanlar hayvanlardan yalnızca besin elde etmek için değil, güvenlik ve taşıma gibi amaçlarla da yararlanmaya başlamıştır. Bu ise insanlar ve insan olmayanlar arasında bir hiyerarşinin oluşmasına ve insanın beceri ve yetenek bakımından geliştikçe etrafındaki her türlü şeyden kendi çıkarına olacak şekilde yararlanmasına zemin hazırlamıştır.

Emre Koyuncu, aşağıda bazılarına yer verdiğimiz ve daha fazlasına konunun mahiyeti nedeniyle değinemediğimiz filozofların hayvanlara ilişkin görüşlerinin dönemlerine ilişkin kültürel pratikleri kusursuz biçimde yansıtmadığı yönünde eleştiride bulunarak "Elbette her filozofun hayvan kavrayışının genel olarak kavramsal ekonomisindeki rolü titizlikle çalışılmalıdır, ancak kültürel boyutunu tamamıyla göz ardı ederek hayvan meselesini salt spekülatif bir mevzuya indirgeyen yaklaşımlar insan-

hayvan ilişkilerinin tarihsel değişimini açıklayamaz” şeklinde bir bakış açısı ortaya koymuştur (2015, s. 89). Koyuncu’nun insan – hayvan ilişkilerinde toplumsal pratikler üzerine çalışılarak dönemlere ilişkin analizin detaylandırılması gerektiği şeklinde özetlenebilecek eleştirisinin haklılığı teslim edilmekle beraber, araştırma konusunun sınırlılıkları nedeniyle bu alana dair ayrıntılı bir değerlendirme yapılamamış; adı geçen filozofların görüşleri hakkında bilgi verilerek çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Antik Yunan döneminde insanın kendisini tanımlamaya çalıştığı ve çevresindekilerle olan ilişkilerini sorgulamaya başladığı görülmektedir. Sokrates öncesinde yaşayan filozoflar insan ruhunu hayvan ve bitki ruhundan ayrı ele almamış, bir başka tabirle “Yaşayan her şey bir yaşam ilkesi ile donanmıştır” (Ergün, 2020, s. 443). Aristoteles, M.Ö. 4. yüzyılda geliştirdiği doğa felsefesi ile ilk canlılara dair tasnifi yapmış; canlıları insanların da içerisinde bulunduğu hayvanlar ve bitkiler olarak sınıflandırmış, insanı ise zekâsı ve konuşma yeteneği nedeniyle hiyerarşinin en üst noktasına yerleştirmiştir (Cevizci, 2018, s. 22). Gerçi Aristoteles ‘siyasal’ olarak nitelediği insanı hayvan kategorisine dahil etmişse de (2000), bu taksonomide bitkiler hayvanlar için, hayvanlar ise insanlar için varlığını sürdürmektedir (Akıllı ve Balcı, 2018, s. 124). Aristo’nun bu görüşü Orta Çağ ve Rönesans dönemini içeren uzun zaman diliminde hâkim görüş olarak kabul görmeyi başarabilmiştir. Zira neolitik dönemden itibaren insanlar hayvanlar üzerinde evcilleştirme ve ehlileştirme politikası izlemiştir (Ergin Zengin, 2018, s. 152).

Aydınlanma Çağı’nın önde gelen isimlerinden Descartes, insanların düşüncelerden azade otomatlar yapabilmesi gibi doğanın da aynı özelliğe sahip varlıklar olarak hayvanları yaratabildiğini ve dolayısıyla hayvanların doğanın otomatları olduğunu, akla sahip olmayan hayvanların zihinsel bir işlevleri bulunmadığını ifade etmektedir (1991, s. 366). Başka bir deyişle insanı düşünebilme yeteneği ile diğer varlıklardan ayıran Descartes, bu özellik olmasaydı insanla hayvanın eşit konuma sahip olabileceğine işaret etmektedir (1998, s. 25-28). O’na göre hayvanların insanlar gibi dil kullanımı becerisine sahip olamamasının sebebi de düşünme yetisinden yoksun olmalarıdır (Descartes, 1998, s. 29-30).

19. yüzyıl düşünürlerinden Jeremy Bentham’a göre (2017), hayvanlarla ilgili asıl ilgilenilmesi gereken konu onların düşünebilmeleri veya konuşabilmeleri değil, acı

çekebilme yetilerinin olup olmadığıdır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha fazla gündeme gelmeye başlayan ve farklı düşünürlerin görüşleriyle zenginleşen hayvan çalışmaları alanının önde gelen isimlerinden biri olan Peter Singer, Bentham'ın bu görüşünü şu şekilde yorumlamaktadır:

“Bentham, acı çekme ya da haz duyma kapasitesine sahip bütün varlıkların çıkarlarını önemsememiz gerektiğini öne sürerken, akıl ya da dil yetisini ölçüt olarak çekenlerin yaptığı gibi, herhangi bir çıkarı önemseme alanından dışlamış olmaz. Acı çekme ya da haz duyma kapasitesi herhangi bir çıkara sahip olmanın önkoşuludur; yani ancak bu koşul sağlanırsa çıkarlardan anlamlı bir biçimde bahsetmeye başlayabiliriz” (2005, s. 45).

Hayvan çalışmaları alanında eşit önemseme ilkesini öne süren ve bunun acı çekebilme yetisi olanlara uygulanması gerektiğini savunan Singer, ilk olarak Richard D. Ryder tarafından kullanılan “türçülük” kavramını (1998, s. 320), “Bir kişinin kendi biyolojik türlerinin çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranması” şeklinde tanımlamıştır (2005, s. 44). Hayvan çalışmaları alanındaki bir başka önde gelen isim olan Tom Regan, yaşam öznesi olan bazı hayvanların da (özellikle memeliler ve kuşlar) insanlar gibi içsel değere sahip olduklarını, saygıyla davranılmayı hak ettiklerini ve nesneleştirilmeye maruz kalmamaları gerektiğini savunmakta; “Hayvanları ister gıda, ister giyim, ister eğlence ya da araştırma amacıyla sömürüyor olalım, hayvan hakları hakikatinin gerektirdiği şey, [hayvanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi anlamında] kafeslerin genişletilmesi değil, kafeslerin tamamen boşaltılmasıdır” şeklindeki sözleriyle görüşlerini ifade etmektedir (2007, s. 94). Ancak Akıllı ve Balcı, bu doktrini sadece bilişsel becerileri ileri düzeyde olan hayvanlar için geçerli olması, diğer tüm hayvanları göz ardı etmesi ve hayvanlar arasında bir ayrımcılığa yol açması gerekçesiyle insanmerkezci bulmaktadırlar (2018, s. 130).

Günümüzde eleştirel hayvan çalışmaları alanı, insanmerkezcilik anlayışını reddetmeyi temel bir ilke olarak kabul eden ve çokdisiplinli bir yelpazeden doğan ekoeleştirici ile yaklaşık eş zamanlı olarak gelişmiştir. Akıllı (2017), hayvanlar üzerinde bir insan hegemonyası olduğunu vurgulamakla beraber, bu durumun zamanla dönüşüme uğrayacağına dair umut verici gelişmelerin yaşandığına işaret etmektedir. Akıllı, görüşünü şu ifadelerle desteklemektedir: “Evet, Hayvan Çalışmaları ‘insan-merkezci’ olmaktan kurtulabilir. Umut vericidir ki, daha şimdiden felsefi ve kuramsal yaklaşımlarla insanın hayvanlara karşı ahlaki sorumluluğunu ve hayvan hakları aktivizmini birbirinden ayıran uçurum yavaşça da olsa daralmaya ve bu kutuplar birbirine yaklaşmaya

başlamıştır” (2017, s. 70-71). Özdoğan, Tatari ve Bilgin’e göre; hayvan çalışmaları, insanı genel olarak insan-hayvan, doğa-kültür, canlı-cansız gibi ikiliklerin ötesinde düşünmeye sevk etmektedir (2021, s. 14).

Hayvan çalışmaları alanının insanmerkezci olmaktan kurtulabilmesi için doğadaki canlılararası ilişkilerin yeniden anlamlandırılması gerekmektedir. Dolayısıyla sözü edilen çalışma alanının insanötesicilikle olan kesişimi tam da burada başlamaktadır. Braidotti, “İnsanmerkezcilik sonrası, türlerarası hiyerarşi ve her şeyin ölçüsü olarak tek, standart ortak bir ‘Erkek insan’ mefhumunu yerinden eder. Böylece açılan ontolojik boşluğa diğer türler doluşacaktır” (2014, s. 79) sözleriyle insanötesici hayvan çalışmaları alanının rotasını belirlemiştir.

İnsanötesici yaklaşımı benimsemediğini açıkça dile getirmesine rağmen bu alanın gelişimine önemli katkılar sunan Donna Haraway, “Genel olarak, insanın yoldaş hayvanlarını yemediği (ya da onlar tarafından yenmediği) söylenebilir; ve insanın, yiyeceklere karşı beslediği sömürgeci, etno- santrik, tarihdışı tavrı kırması da epey zordur” sözleriyle insan – hayvan yoldaşlığına ilişkin bakış açısını ortaya koymuştur (2010, s. 234). Günümüzde iç içe geçmiş bir halde bulunan insan hayvan ilişkilerinin yoldaşlık kavramı üzerinden nasıl yeniden ele alınacağına ilişkin görüşlere insanötesici yaklaşım ev sahipliği yapmaya başlamıştır ve geliştirilen teorilerin pratikteki yansımaları, bu yaklaşımın yaygınlaşması halinde izlenebilecek duruma evirilecektir.

Diğer taraftan, Cary Wolf, hayvan çalışmalarının toplumsal cinsiyet ve sınıflararası mücadele gibi alanlarla olan dirsek temasını vurgulayarak kültürel çalışmaların hayvanı nesne konumundan özne konumuna alması gerektiğini önermektedir (2021, s. 62-64). Tam da bu noktada, hayvanların da insanlara benzer biçimde heyecan, stres ve sevgi gibi duygular ile fiziksel ve ruhsal acılar yaşadığına ilişkin araştırma bulguları dikkat çekicidir (Rifkin, 2008).

Aristoteles’in insanı en üstte gören hiyerarşik sınıflandırmasının yerine Nayar’ın deyimiyle “insanhayvan” (2014, s. 5) algısının yerleşebilmesi için, ilk olarak bu sınıflandırmanın ve hayvanlardan ekonomik, sosyokültürel ve dini olarak faydalanma yaklaşımının ortadan kalkması gerekir. İnsanötesiciliği benimseyen ve bütün canlılara eşit gözle bakabilecek olan bir çözüm üretilip üretilmeyeceği sorunsalı üzerine düşünüldüğünde, yapay zekânın olayları daha maddesel ve objektif inceleyebileceği

varsayılabilir. İnsan, hayvanlarda bulunmayan zekâ, konuşma ve düşünme gibi özelliklerinden güç alarak doğal ve beşerî bilimlerle ilgili bütün araştırmalarında kendi çıkar ve ihtiyaçlarını merkeze koyma eğilimindedir. Nitekim, insanlar içerisinde bulunduğu kültürler sayesinde bu eğilimi göstermeye cesaret bulur. Oysaki yapay zekânın ne ekonomik çıkarlardan ne de sosyokültürel dinamiklerden doğan kendini merkeze koyma ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla her ne kadar yapay zekâyı kodlayan insan ise de yapay zekâ kendi kendini geliştirebilecek seviyeye evirilebilir ve bu halde insanötesici yaklaşımı destekleyici ve bütün canlıları hiyerarşi olmaksızın kapsayacak bir kültürün yaratıcısı olabilir.

2. BÖLÜM

TARİHSEL BOYUTUYLA ENGELLİLİK, ENGELLİLİĞE YAKLAŞIMDA GÜNCEL MODELLER, ENGELLİLİK İNSANAŞIRICI YAKLAŞIM VE İNSANÖTESİCİ YAKLAŞIM İLİŞKİSİ

2.1. TARİHTEN GÜNÜMÜZE ENGELLİLİĞE GENEL BİR BAKIŞ

Yazının icadından itibaren elde edilen bulgulardan yola çıkarak engelliliğin tarihini yazmak ve bunlardan birtakım çıkarımlar yapmak hiç şüphesiz bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Gelgelelim günümüzde engelliler ve engelli olmayanlar şeklinde oluşan bu düalist bakış açısına neden olan etkenler üzerinde durabilmek için, engellilerin çağlar boyunca ve farklı toplumlarda nasıl algılandıklarına dair temel birtakım gelişmelere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Antik Yunan ve Roma’da engelliliğe ilişkin farklı tutumlar özetlenecek olursa; Tanrı’nın bir sebepten dolayı sakat olarak yarattığı engelli kişi aracılığıyla toplumu lanetlediği ve bu şekilde doğanların diri diri toprağa gömüldüğü; sakat doğan bir çocuk vasıtasıyla kâhinlerin geleceğe dair öngörülerde bulunabildiği ve engellilerin doğaüstü yaratıklar olarak görüldüğü durumlara rastlanmaktadır (Braddock ve Parish, 2011, s. 106-108). Ayrıca eski Atinalılar engellilere bakım ödemeleri sağlamış ve bu kişileri askerlik hizmetinden muaf tutmuş; bununla beraber Spartalılar engelli doğan bebekleri öldürme yoluna gitmişlerdir (Penrose, 2015, s. 511-512). Öte yandan Braddock ve Parish savaşta yaralanan askerlerin devlet yöneticileri ve toplum nazarında oldukça değer gördüklerini ve birçok maddi desteğin kendilerine sunulduğunu söylerken (2011, s. 108); Başak Işıl Çetin, sözü edilen duruma ilişkin yeterli bilginin olmadığını ifade etmektedir (2016, s. 170). Görüşleri günümüze kadar ulaşmış dönem filozoflarından Platon, “Yargıç ve hekimler, bedenlen ve ruhen sağlıklı olanlar ile uğraşmalı, bedenlerinde hastalık taşıyanları ise ölüme terk etmelidirler. Ruhü yaradılıştan kötü ve iyileştirilemez olanları öldürmekten başka çaremiz yok. Kendileri için de, devlet için de en makul yol buymuş gibi gözüküyor” (2005, s. 97) ifadeleriyle, engellilerin mevcut halleriyle toplumun

kendisinden beklenenleri yerine getiremeyeceğini ve toplumun sırtına yüklenmektense ölüme terk edilmelerinin gerekli olduğunu düşünmektedir. Garret Merriam, Aristoteles'in engelliliğin iyi yaşamayı imkânsız hale getirdiğine inandığını ifade etmektedir (2010, s. 139-140). Gerçekten de Aristoteles (2000), fiziksel engeli olan çocukların yaşamasını engelleyecek bir yasanın olması gerektiğini savunarak engelliliğin hiyerarşik olarak alt seviyede olduğuna işaret etmektedir.

Mezopotamya uygarlıklarında engellilerin birtakım sosyal haklardan yararlandırıldıklarına dair bulgulara ulaşılmıştır (Kağnıcı, 2020, s. 54-57). Engellilerin aileleri tarafından evlerinde bakıldıkları ve tapınaklarda istihdam edildikleri gibi örnekler bu döneme ilişkin uygulamalar arasındadır (Walls, 2018, s. 373-374). Ayrıca bu kişiler devletin idari işleyişinde farklı görevlere de getirilmiştir (Kağnıcı, 2018, s. 429). Öte yandan Babil kralı Hammurabi'den başlayıp Orta Çağ Avrupasına kadar ulaşan dönemde suç işleyen kişilerin ölüm cezasına çarptırılmaktansa bir merhamet göstergesi olarak gözlerinin kör edildiği, kolunun kesildiği ve daha başka uygulamalara maruz bırakılarak sakat hale getirildiği durumlar da mevcuttur (Metzler, 2013, s. 13).

Orta Çağ döneminde engellilere ilişkin farklı tutumların etkili olduğu söylenebilir. Engelli doğmanın bir günahın bedeli, ilahi bir ceza veya uğursuzluk olarak algılanması gibi durumların sonucu olduğu inancıyla bu kişilerin kilise tarafından ölüme terk edildiği uygulamalar mevcuttur (Metzler, 2013, s. 11-14). Ayrıca engellilerin üst rütbeli insanlar tarafından eğlence amaçlı soytarı olarak istihdam edildikleri de bilinmektedir (Çetin, 2016, s. 175). Öte yandan yine aynı dönemde tek Tanrılı dinlerin hayırseverliği öne çıkarmasının etkisiyle engelliler bakımevleri ve hastane gibi kurumlarda yaşamış, çevrelerinden gelen desteklerle hayatta kalmaya çalışmıştır (Braddock ve Parish, 2011, s. 110-112). Körler gibi engel durumu elverişli olanlar ise dilencilik yaparak geçimlerini sağlamaya devam etmiştir (Demirci, 2005, s. 113-115).

Rönesans ile Batıda yerleşen Hümanizm düşüncesi, üstün olmayan insanların üstün olanlardan ayrıştırılarak birbirinden uzaklaştırılmasını örgütlemesine ve beraberinde tıbbi düşüncenin gelişimiyle sonuçlanan bakımevleri ve akıl hastanelerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Foucault, 2006, s. 435). Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olarak gelişen normallik kavramı ve istatistik biliminin doğuşu öjeni savunucularını arttırmış; bunun sonucunda standart olarak belirlenen kusursuz vücutlara sahip olmayan

tüm insanların yok edilmesi fikri 19. yüzyılın son dönemlerinde, 1880’de İngiliz bilim adamı ve Charles Darwin’in kuzeni Sir Frances Galton’un öncülüğünde savunularak Batı toplumlarında uygulanmaya başlamıştır (Davis, 2011, s. 193). Ancak engelliler öjeniye 20. yüzyılda önce ABD’de ve daha sonra Hitler Almanyasında maruz kalmış; bu dönemde ilk olarak fiziksel ve zihinsel engelli tüm insanların kısırlaştırılmasını gerektiren bir yasa çıkarılmış; 2. Dünya Savaşı’nın çıkmasından bir ay sonra başlayan ve 1945 baharına kadar devam eden süreçte ise binlercesi öldürülmüştür (Brown, 2018, s. 421-433). Öte yandan özellikle 15. yüzyıldan itibaren başta sağır ve körlüklerin eğitimi, rehabilitasyonu ve bazı mesleklerde istihdam edilebilmesine dönük çalışmalar hem Batı toplumlarında (Stiker, 2000) hem de Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında başlamış (Balcı S., 2013, s. 51), 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar teknolojinin gelişmesiyle paralel biçimde çeşitli evrelerden geçmeyi başarmıştır.

Geride bıraktığımız yüzyıl, dünyayı derinden etkileyen iki büyük savaşa sahne olmuş; netice itibarıyla dünya genelinde engelli nüfusu hatırı sayılır bir oranda artmış ve bu durum beraberinde engelli hale gelen nüfusun rehabilitasyonu sorununu gündeme getirmiştir (Çetin, 2017, s. 108-109). 20. yüzyılın başlangıcından üçüncü çeyreğe kadar geçen dönemde engelliliğin tedavi edilmesi gerektiği inancıyla hareket edilmiş; son dönemde ise bizzat engelliler tarafından geliştirilen ve engelliliğin toplumun tutum ve davranışlarından kaynaklı oluştuğunu öne süren bir yaklaşım Batıdan dünyaya yayılmaya başlamıştır. Öte yandan bu dönem postkolonyal çalışmaların hız kazandığı, feminist hareketin dalgalar halinde ilerlediği ve eleştirel hayvan çalışmalarının konuşulmaya başladığı bir zaman dilimi olması yönüyle de dikkat çekicidir. Denilebilir ki; engellilik hareketi, hiyerarşinin en tepesindeki üstün insan algısı karşısında ötekileştirilen kesimlerin yürüttüğü mücadelelerin rüzgarını da arkasına almış ve bunların geliştirdiği teorilerden beslenerek özgüven kazanmıştır.

Gerek teknik ilerlemelerin engellilerin yaşamlarını değiştirmesi, gerekse bakımevi gibi kurumlarda yaşayan engellilerin maruz kaldıkları kötü muamelelere karşı gösterdikleri tepkiye paralel olarak İngiltere ve ABD kökenli bir engelli hareketinin etkili olmaya başlaması, engellilik hareketi için en önemli kırılma anları arasındadır (Braddock ve Parish, 2011, s. 149-157). İngiltere’de bakımevlerinde kalan engellilerin gizlice örgütlenerek kurdukları UPIAS, engelliliğe yeti yitimlerinin değil toplumun yol açtığını savunmuş ve daha sonra sosyal model olarak anılacak yaklaşımın önünü açmıştır (The

Union of the Physically Impaired ve The Disability Alliance, 1975). Dünya ölçeğinde yürütülen engelli hakları mücadelesinde engelli aktivistlerin baskı unsuru olarak gördükleri kurum Birleşmiş Milletler (BM) olmuştur. Yürütülen müzakereler sonucunda, yıllar içerisinde BM tarafından engellilerin haklarını geliştirmeye dönük belgeler peşi sıra yayımlanmış ve politikalar geliştirilmiştir. Her ne kadar bunların detaylarına araştırmanın 3.2. bölümünde daha detaylı yer verildiği için burada tekrar açıklamaya gerek duyulmamışsa da sözü edilen mücadelenin en somut çıktısının 2006 yılında ülkelerin imzasına açılan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme olduğunu söylemek yerinde olacaktır. ABD’de ise 1960’larda engelli aktivistlerin başını çekerek gerçekleştirdiği protestolar ve hak talebi adına açtıkları davalar meyvesini vermiş; 1973 yılında engellilerin haklarını yasal olarak kabul eden ilk yasal metin burada yürürlüğe girmiş (The rehabilitation act of 1973); daha sonra 1990 tarihinde Amerikalı Engelliler Yasası kabul edilmiştir (Americans with disabilities act of 1990). Diğer taraftan sivil bir tepki olarak ortaya çıkan bu hareketin akademide yer bulması gecikmemiş; engelliliğe yol açan etmenlerin ne olduğu sorusuna yeniden yanıt aranmaya başlanmıştır. Dolayısıyla farklı üniversitelerde birbiri ardına engellilik araştırmaları alanı disiplin olarak gelişme göstermiş; ayrıca sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve kültürel çalışmalar gibi sosyal bilim dallarında da engellilik ilgi çeken bir konu olmuştur.

2.2. ENGELLİLİK MODELLERİ

2.2.1. Tıbbi Model

Bir önceki bölümde tarihsel olarak detaylı biçimde ele alındığı üzere, 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar engellilik yalnızca bir hastalık ve kusur olarak algılanmakta; vücutta meydana gelen körlük, sağırılık, bedensel yeti yitimleri gibi bozuklukların nasıl düzeltilebileceğine odaklanılmakta; engellilerin görünümleri veya yeti yitimleriyle yüzleşerek bu halde yaşamak zorunda olduklarını kabullenmeleri üzerine çalışılmakta; onların içinde bulundukları durumdan kaynaklı kederlerinin azaltılması ve yaşamlarının daha kolay hale gelebilmesi için yardımların yapılması gerektiği değerlendirilmektedir (Prilleltensky, 2012; Siebers, 2011). Tıbbi model veya kişisel trajedi modeli olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre engellilerin neyi yapıp yapamayacağına, hangi alanlarda

başarı sağlayıp sağlayamayacağına ve onları için neyin iyi olduğuna karar verenler tıp uzmanlarıdır ve engellinin bu kararı kabullenmekten başka bir şansı yoktur (Prilleltensky, 2012, s. 311-333).

Tıbbi model engelliliği bireysel yetersizlikler üzerinden tanımlar ve dolayısıyla söz konusu yetersizliklerin tedavisine odaklanılır. Patolojik olarak yetersiz görülen engelliler toplumda anormal olarak kabul edilir ve yardıma muhtaç konumdadır. Tıbbi model, kişinin neye ihtiyaç duyduğundan ziyade neyin yanlış olduğuyla ilgilenmekte; engellilerin kendileriyle ilgili beklentilerini düşürmelerine, dahası yaşamlarında bağımsız biçimde seçimlerini yapabilme ve bunları kontrol edebilme olanağını kaybetmelerine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu modele göre engelliler bir özne olmaktan çok nesne haline indirgenmiştir (Smart ve Smart, 2006, s. 29-30). Bir diğer deyişle bu modele göre engelliler birey olarak görülmekten ziyade körler, sağırklar veya akıl hastaları gibi ifadelerle damgalanarak bir kategoriye hapsedilmişlerdir (Smart ve Smart, 2006, s. 29-30). Engelliliğin tıbbi bir sorun olarak görülmesi ile birlikte biyofiziksel anormallik sosyal hale dönüşmüş; bu ise engellilerin toplumdan tecrit edilmelerine ve ayrımcı uygulamalara maruz kalmalarına yol açmıştır (Blackmore ve Hodgkins, 2012, s. 70-71).

Tıbbi modele yapılan eleştiriler, tıp uzmanlarını engelliliğe ilişkin problemlerin çözümünde bir paydaş görmeyi reddetmek demek olmayıp; gücün yalnızca tıp biliminde toplanmasının beraberinde yeni açmazları getirdiği anlamına gelmektedir (Burcu, 2015, s. 36-37). Esasen sorun, tıp uzmanlarının uygulanması mümkün olan bir tedaviye karar vermenin ötesine geçip kişinin yaşam biçimini belirlemeye kalktığında ortaya çıkmaktadır (Brisenden, 1986, s. 173-174). Yakın tarihli bir örnek vermek gerekirse; son yıllarda Türkiye’de engelli bir öğretmen adayı, sınavı kazanıp da göreve atanmaya hak kazandığında engel durumunun öğretmenlik yapmaya elverişli olup olmadığını belgeleyebilmek için sağlık raporu almak zorundadır (Milli Eğitim Bakanlığı, 2021). Yaşanan deneyimler tıp uzmanlarının bu belgeyi verme konusunda tereddüt yaşadığını göstermektedir. Rapor almaya çalışan öğretmen adaylarından alınan geribildirimlere göre, tıp uzmanları ya kendilerinin bu raporu vermeye yetkili olmadığını ya da kişinin öğretmenlik yapamayacağını düşündüğü için bu raporu vermek istememektedir (Eğitimde Görme Engelliler Derneği, 2020b). Gerçekten de tıbbi modelin uygulanmadığı bir kurum politikasında doktorların bir kişinin öğretmen olup olamayacağını belirlemeye yetkisi olmaması gerekir. Bununla birlikte, sağlık kurullarının kişinin engeli nedeniyle

görevini yapamayacağı kanaatine ulaşarak bu raporu düzenlememesi, beraberinde sağlamlılık (ableism) olarak tabir edilen kavramı gündeme getirir.

Sağlamlılık, engeli olmayanların engelliliğin aşağıda bir konumda yer aldığına ilişkin tutum ve davranışlarını açıklamak için kullanılan bir kavramdır (Campbell, 2009, s. 7). Sağlamlılık, engelli kişilere karşı önyargılı tutumları ve ayrımcı davranışları ifade etmektedir (Wolbring, 2012). Sağlamlılık, engelli bir kişinin hal ve hareketlerinden yola çıkarak ona “Engelli gibi davranmıyorsun” demek, “Engelli olmasaymış çok güzel bir kız / yakışıklı bir erkek olurmuş” şeklinde bir ifadede bulunmak, engelli bir kişinin çocuk sahibi olmasına veya bir işte başarılı olmasına şaşırarak engeline rağmen bunu başardığını düşünüp onu engellilerin genelinden ayırtırmak, fiziki alanları ve bilgi teknolojilerini erişilebilir kılmayarak engellilerin bu hizmetlerden yararlanabileceğini göz ardı etmek, bir kişinin engeli olmasını dini inancının zayıf olmasına bağlamak gibi engellilerin hayatın her alanında ve her an karşılaşma olasılığı bulunan eylem ve söylemleri içerir (Nario-Redmond , 2019). Özetle denilebilir ki; tıbbi model kişinin yeti yitimini bir eksiklik, kusur ve iyileştirilmesi gereken bir durum olarak görmekte; bu durum engelli kişinin hayatını olumsuz etkileyen sağlamlı muamelelere maruz kalmasına yol açmaktadır. Uzun yıllar süregelen kültürel anlayışın bir uzantısı olarak geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısına kadar hâkim olan ve halen birçok alanda yoğun itirazlara rağmen etkinliğini koruyan tıbbi model, engellilerin yaşam beklentilerini yükseltmelerinin önünde bir bariyer olarak aşılmayı beklemektedir.

2.2.2. Sosyal Model

20. yüzyılın son çeyreğinde kuzey yarım küre menşeli ortaya çıkan engelli hareketi, engelliliğe yol açan etkenlerin yeti yitimlerinden değil, toplumun ortaya koyduğu bariyerlerden kaynaklandığını savunmuştur (Shakespeare, 2011, s. 53). Tom Shakespeare’e göre “Sakat kişilerin sorunları tarihsel olarak ilahi cezalandırma, karma düşüncesi ya da ahlaki kusur üzerinden, aydınlanma sonrasındaysa biyolojik kusur üzerinden açıklanmışken, sakat hareketi toplumsal baskıya, kültürel söyleme ve çevresel engellere odaklanmıştır” (2011, s. 51). Bir diğer deyişle sosyal model, engellilerin eğitim, istihdam ve yoksulluk gibi sorunlarının temelinde yeti yitimlerinin değil, toplum tarafından sistem dışına itilmişliğin yattığına inanmaktadır (Prilleltensky, 2012, s. 333).

UPIAS (1975), engelliliğe sosyal koşulların yol açtığını ifade eden en güçlü örgütlenmelerden biri olarak bu modelin gelişiminde önemli bir örgüttür. Carol Thomas’a göre UPIAS, yeti yitiminin kısıtlayıcılığını kabul etmesine rağmen bunun sakatlığın oluşmasına yol açmadığını savunmakta; kendisi ise uzmanların çoğunlukla yeti yitimlerinin sonuçlarıyla ilgilendiğinden toplumun yarattığı sınırlamaları çoğu zaman göz ardı ettiğini düşünmektedir (2011, s. 37). Sosyal modelin akademiye kazandırılmasında mühim bir rol oynayan Mike Oliver, Sanayi Devrimi’nde makineleri çalıştırmaya yönelik fiziksel yeteneklere ve dünyanın dayattığı yeni çalışma disiplinlerine cevap veremeyen engellilerin kapitalizmin yükselişi ile birlikte anormal olarak tanımlandığını; dolayısıyla da engelliliğin patolojik bir durum olarak algılandığını düşünmektedir (1990, s. 45-46). Oliver, engelliliğe yaklaşımda bireysel modelin temelini oluşturan fikrin kişisel trajedi, sosyal modelin arka planının ise dışarıdan dayatılan kısıtlama olduğunu ileri sürmektedir (2004, s. 20-21). Bununla birlikte sosyal model, tıbbi müdahalelerin ve tedavinin değerini azaltmaz; eşitliği ve engellilerin yaşadığı toplum kaynaklı dezavantajlara odaklanmayı gerektirir (Hughes, 2010, s. 509).

Sosyal model, öncelikle bireysel engellilik modelini, engellilerin bizzat kendileri tarafından engelliliğin doğrudan deneyimlenmesi ve anlaşılmasında yer alan bir bakış açısıyla yapı sökümüne uğratmayı ve ona karşı koymayı amaçlar (Terzi, 2004, s. 144-145). İlknur Meşe’nin de ifade ettiği üzere, “Engelliliği bireysel, çevresel, hukuki, siyasi vb. birçok faktörün bir araya gelerek oluşturduğu bir deneyim olarak görüp, araştırma odağını engelli birey ve ailesinden uzaklaştırıp geniş toplumsal dünyaya yöneltmesi açısından sosyal modelin değeri, bugün engelli araştırmaları yapan çoğu bilim disiplininin insanları için tartışılmaz olmuştur” (2014, s. 88).

Sosyal modele göre görmemek, duymamak, konuşamamak veya yürüyememek vb. durumlar bir engel olarak algılanmazken buna göre gerekli düzenlemeleri yapmayan toplum yüzünden engellilik durumu ortaya çıkar. Söz gelimi bir bina girişine rampa konulduğunda yürüyemeyen bir kişinin engeli ortadan kalkacak; fakat bu mevcut olmadığında bu kişi engelli hale gelecektir. Bir film işaret diliyle sunuluyorsa işitmeyen kişinin bir engeli kalmayacak; tam tersi durumda ise bu kişiden engelli olarak bahsedilebilecektir. Bir dokümanın Braille veya erişilebilir dijital bir sürümü yoksa görmeyen bir kişi engellenmiş olacak; aksi durumda herkes gibi aynı belgeyi okuyabilecek, dolayısıyla da ortada bir engel kalmayacaktır. Özetle sosyal model,

günümüzde bireyin yeti yitimi üzerinden onun yetersizliğine odaklanan bir tanımla reddederek, engeli oluşturanın toplum tarafından gerçekleştirilmemiş olan düzenlemeler olduğunu öne sürmektedir. Bir başka yerden bakıldığında, şayet ‘kişisel olan politiktir’ yaklaşımı engellilik çalışmalarına uygulanacak olursa, sosyal model bunun için uygun teorik alt yapıyı sunabilecek niteliktedir (Yardımcı, 2015a, s. 16).

Sosyal model, engellilerin hak ve sorumluluklar çerçevesinde topluma tam ve etkin biçimde dahil olabilmesini hedeflemektedir. Bir diğer deyişle sosyal model, engellileri haklara sahip vatandaşlar olarak yeniden konumlandıran bir paradigma değişikliğidir (Burcu, 2015, s. 31-32). Dolayısıyla bu model, engellilerin kendi haklarını savunabilmek için karar alabilen özneler hale gelebilmelerini sağlayan bir yaklaşımdır (Mladenov, 2022, s. 9).

2.2.3. İnsan Hakları Modeli

2000’li yıllara gelindiğinde engelli haklarıyla ilgili yeni paradigmlar hayata geçmeye başlamıştır. Şüphesiz bunlardan en kapsamlı olanı Birleşmiş Milletler (BM) Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’dir. İnsan Hakları Beyannamesi ile tüm insanların temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasına rağmen engellilerin bunlardan tam ve eşit şekilde yararlanamadığı bakış açısıyla BM bünyesinde bir komisyon kurularak söz konusu Sözleşme’nin hazırlanması ve yürürlüğe girmesi sağlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü de engelliliği bir insan hakları sorunu olarak ele almaktadır (2011, s. 9). Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, engellilerin Dünya’nın her yerinde hak kaybına ve ayrımcılığa uğrayan bir grup olarak kabul edilmesine paralel olarak, insan hakları alanında gerçekleştirilen çalışmalar arasında yoğun şekilde bu konuya odaklanıldığını ve tıbbi modelden insan hakları modeline geçildikçe bu çalışmaların kapsam ve nitelik bakımından arttığını öne sürmektedir (2021, s. 12). Abdurrahman Mengi de araştırmasında günümüzde engelli aktivistlerin en fazla insan hakları modelini benimsedikleri sonucuna ulaşmıştır (2018, s. 212). Feryal Subaşı, verdiği röportajda “Toplumda yaşayan tüm bireylerin eğitim, sağlık, istihdam, spor gibi hizmetlere ulaşmalarının insan hakları bağlamında herkes için benzer ve eşit olduğu her fırsatta vurgulanmalıdır” sözleriyle engelliliğe yaklaşımda insan hakları modeline atıfta bulunmuştur (Cumhuriyet, 2021).

İnsan hakları modeline göre engellilerin özel ihtiyaçları olduğundan hareket edilerek geliştirilen hak kavramı bu kesimi bir azınlık haline getireceğinden, hakların evrenselliğine odaklanmak kapsayıcı bir yaklaşım olacaktır (Zola, 1989). Dolayısıyla BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’de evrensel tasarım ilkesi ve makul uyumlaştırma gibi ilkeler benimsenmiş, engelliler için geliştirilen destek teknolojilerinin bu ilkelerin uygulanmasını kolaylaştırabilecek nitelikte olduğu vurgulanmıştır (2009). Nitekim İdil Işıl Gül de bu konuya dikkat çekerek BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin yeni haklar yaratmak yerine var olan insan haklarının engellilik bağlamında yeniden ele alındığını ifade etmektedir (2015, s. 31-33).

Berghs, Atkin, Hatton ve Thomas, sosyal modelin günün koşullarında yeterliliğinden kuşku duyarak engellilik araştırmalarının gündemini belirleyebilecek daha aktif bir modele ihtiyaç olup olmadığını sorgulamakta ve daha güçlü bir insan hakları sosyal modeli önermekte ise de (2019, s. 1034), Christopher A. Riddle, daha güçlü bir sosyal model yerine daha sağlam bir adalet anlayışına ihtiyaç duyulduğunu belirterek bu görüşe olan itirazını dile getirmektedir (2020, s. 1-5). Theresia Degener’e göre, sosyal model sadece engelliliğin nasıl kaynaklandığına değinirken; insan hakları modeli, insan onurunu kabul eden engellilik politikasına yönelik değerleri kapsamakta ve sadece bu model tüm engellilerin neden yasalar önünde eşit olarak tanınma hakkına sahip bulunduğunu açıklayabilmektedir (2017, s. 43-44). Anna Lawson ve Angharad E. Beckett, insan hakları modelinin sosyal modelin iyileştirilmiş hali olduğuna itiraz ederek, iki modelin birbirinin tamamlayıcısı olduğu tezini savunmaktadır (2020, s. 348-349). Gerçekten de insan hakları modeli, engelliliğin yeti yitiminden kaynaklandığı düşüncesini yerinden ederek sorunu toplumda gören anlayışın gerek akademide ve gerekse engelli aktivistlerce benimsenmesi neticesinde gelişmeye devam eden bir yaklaşımdır. Bir diğer deyişle bu yaklaşım, kaynağını sosyal modelin birikimlerinden alan ve teoriyi pratiğe dönüştürmeye yönelik bir formülizasyon geliştirme girişimidir. Engelliliğe yaklaşımda insan hakları modelinin akademisyen ve aktivistler tarafından benimsenmesi ilerleyen yıllarda bu konuya ilişkin daha kapsamlı bir literatürün oluşmasına da zemin hazırlayacaktır.

2.2.4. Biyopsikososyal Model

Sosyal modele yapılan en güçlü eleştirilerden biri, engelliliğin yalnızca toplumun koyduğu bariyerler nedeniyle ortaya çıktığını öne sürmenin bireysel deneyimleri ve onun ortaya çıkardığı farklı yaşamışlıkları yok saymasıdır. Buradan hareketle son yıllarda gündeme gelmeye başlayan yaklaşımlardan biri biyopsikososyal modeldir. Bu modele göre kişinin yeti yitimi ile çevresel düzenlemeler arasında bir ilişki kurulur ve sorunun çözümünde gerek kişinin bedensel özellikleri gerekse de çevresel katılımı engelleyen bariyerlerin ortadan kaldırılmasına odaklanılır (Dünya Sağlık Örgütü, 2011). Dünya Sağlık Örgütü, engelliliği “Yetersizlikler, aktivite sınırlılıkları ve katılım kısıtlamaları için kullanılan ve (herhangi bir sağlık durumu bulunan) birey ile o bireyle ilgili bağlamsal faktörler (çevresel ve kişisel faktörler) arasındaki olumsuzluklara atıfta bulunan bir çatı terim” (2011, s. 4) şeklinde tanımlayarak, kuramsal olarak biyopsikososyal modeli benimsemektedir. Dünya Sağlık Örgütü’nün bu tanımını daha sade biçimde ifade etmek gerekirse; engellilik, bir kişinin vücudunun özellikleri ile içinde yaşadığı toplumun özellikleri arasındaki etkileşimi yansıtan karmaşık bir fenomendir (Goulden, 2018, s. 20-21).

Biyopsikososyal model, engelliliği, bireyin sağlık durumu ile onu çevreleyen toplum arasındaki bir kombinasyon olarak görür (Berghs, 2020). Bir diğer deyişle biyopsikososyal model, tıbbi ve sosyal modelin bir sentezini vücuda getirmektedir (Thomas, 2011, s. 36). Bu model, hem sosyal hem de tıbbi modelin hükümlerini kabul etmekle birlikte, sözü edilen hükümlerin birbiriyle ilişkili olduğu halde kendi başlarına yeterli olmadığını öne sürmektedir. Buna paralel olarak örnek vermek gerekirse; engelli bir bireyin istihdam ve toplumsal faaliyetlere tam katılımı, kişinin sağlık durumundan ve bu doğrultuda aldığı tedavilerden, eğitiminden, yetenek ve becerilerinden ve aynı zamanda toplumun tutumu, altyapı ve çevre gibi bağlamsal faktörlerden etkilenmektedir (Petasis, 2019). Biyopsikososyal modelden, biyolojik, psikolojik ve sosyal faktörlerden kaynaklanan ayrımcı sorunların yanı sıra acıya ilişkin problemleri anlayarak bunlarla başa çıkmak için de yararlanılabilmektedir (Petasis, 2019). Esra Burcu, biyopsikososyal model ve engelliliği farklı kavramlarla işleyen diğer yaklaşımların sosyal modelin temel kabullerinden ortaya çıktığını ve dolayısıyla bunlardan sosyal modelin alt dalları olarak da bahsedilebileceğini savunmaktadır (2015, s. 35). Biyopsikososyal modelin akademik

literatürde daha fazla tartışılması ve uygulamada ulaşılan sonuçlar, bu modelin engellilik alanına hangi oranda katkı sağlayacağını, ne kadar yaygınlaşacağını ve kimler tarafından benimseneceğini gösterecektir.

Günümüzde söylenebilecek olan, sosyal modelin ihtiyaçları yeterince karşılayabileceğine olan inancın sorgulandığı ve bu modelin güçlü yanlarından yola çıkılarak farklı modellerin gelişme safhasında olduğudur. Biyopsikososyal model hem engelliliğin bireyselliğini ve hem de sosyal çevrenin oluşturduğu bariyerleri sentezleyerek yeni bir yol sunmayı başarabilirse, gelecekte bu yaklaşımın daha fazla gündemde kalabilme olasılığı yok değildir. Bununla birlikte, biyopsikososyal modelin her ne kadar sosyal çevrenin yarattığı engelleri kabul etse de tıbbi çözümlere daha yakın durması halinde, geniş çevrelerin sosyal modele alternatif arayışlarında bir çıkış yolu sunmaktan uzak kalacaktır.

2.3. İNSANAŞIRICILIK, İNSANÖTESİCİLİK VE ENGELLİLİK İLİŞKİSİ

2.3.1. İnsanaşırıcılık ve Engellilik İlişkisi

İnsanötesiciliğin ortak bir gelecek çağrısına karşı insanaşırıcılık, insanın kusursuzlaştırılması, bedensel sınırlılıklarının yapay zekâ ile desteklenerek beynin potansiyelinin açığa çıkarılması ve eksiklerinden arınmış bir aşkın insana ulaşılması idealini savunmakta; bunun için beyin araştırmaları, robotbilim, klinik psikoloji gibi alanların birleşiminden oluşan bir bilimsel işbirliği geliştirilmektedir (Braidotti, 2021, s. 42-43). Ağın'ın insanaşırıcılığı hümanizmin teknolojik çocuğuna benzetmesinden yola çıkacak olursak (2020, s. 19); hümanizmin insanı merkeze alan yaklaşımı 21. yüzyılda insanaşırıcılığa evrilmiş; zihnin bedensel yetersizliklerinden sıyrılarak yapay zekâ ile desteklenmesi suretiyle aşkınlığa ulaşması bakış açısı hızlı bir şekilde uygulama alanı bulmuştur. Bu bilgiler ışığında, “modern hümanizm” olarak da tanımlanan insanaşırıcılığa (World Transhumanist Association, 2005) engellilik çalışmaları alanından baktığımızda, “engelliliğe tıbbi yaklaşımın güncel hali” yakıştırmasını yapmamız yanlış olmayacaktır. Zira şimdiye kadar engelliliğin bir hastalık olarak ele alınmasıyla mükemmel insan idealine ulaşmak için teknolojiye yararlanmak birbirini

destekleyen yaklaşımlardır. Her ikisinde de hedeflenen bir insan prototipi vardır ve yapılacak değişikliklerle bedeni buna uyumlu hale getirmek esastır.

Bostrom (2005b), insanaşırıclığa yöneltilen eleştirilere karşı, insanların geliştirme teknolojilerine yönelik tutumlarında büyük farklılıklar olması muhtemel olduğundan herkese yukarıdan tek bir çözüm dayatılmamasını; bireylerin kendileri ve aileleri için neyin doğru olduğu konusunda kendi vicdanlarına danışmaları gerektiğini ifade etmiştir. Bir kişi yitirdiği görme duyusunu yeniden elde etmek veya tekrar duymaya başlamak isteyebilir. Bunun için hangi tedavinin kendisine uygun olabileceğine ilişkin araştırma yaparak bunlardan birini de seçebilir. Fakat eğer engelli kişi hayatını tamamen kaybettiği yeti yitimini yeniden kazanmak için harcarsa, bir başka tabirle mevcut haliyle hayatta var olmanın alternatif yöntemlerine karşı duyarsız kalırsa, bu bireyin neden iyileşmek istediğinin derinlemesine incelenmesi gerekebilir. Gerçekten de doğuştan bu yetisi var olmayan birinin neden bunun eksikliğini hissettiği merak edilmeyi gerektirecek kadar önemli bir husustur. Akla gelen ilk nedenler, kişinin karşılaştığı erişilebilirlik sorunlarından ya da çektiği acılardan bu yetilere sahip olduğunda kurtulacağını düşünmesi olabilir. Bununla birlikte kişi günlük yaşantısında hiçbir zorlukla karşılaşmasa, bir diğer deyişle her türlü hizmet evrensel tasarım ilkelerine göre erişilebilir olsa, yine de bu duyuların kendisinde olmasını isteyip istemeyeceği, günlerini acı çekerek geçiren veya öz bakım için bir başkasının desteğini alan kişilerin iyileşmeye dair bakış açısının nasıl olduğu, sonradan yeti yitimi yaşayanların ikisini de deneyimledikten sonra tercihinin ne olabileceği gibi konular araştırmaya değerdir.

Engelli kişinin tekrar yeti yitimini kazanmak istemesinde, içinde bulunduğu koşullar kadar toplumun geçmişten bugüne getirdiği kültürel kodların normal ile normal olmayana dair yaptığı ayrımın eylemsel ve söylemsel boyutu da önemli rol oynamaktadır. ‘Normal’ kelimesi sadece marangozların kullandığı bir terim olmaktan çıkıp fabrikada çalışmaya elverişli olan ile olmayana ayırmak için kullanılmaya Sanayi Devrimi ile başlasa da (Davis, 2011, s. 207), toplumların farklı olana kuşkuyla bakarak onu kendisinden ayırması çok eskilere dayanır. Engelliler de geçmişten bu yana daima toplumun ötekileştirilen kesimleri arasında yer almıştır. Dolayısıyla yeti yitimi bulunan kişilerin tedavi olarak sağlıklı hale gelmek istemesinde normal statüsüne erişme isteği de yok sayılamaz. Tüm bu gerekçelerle; insanaşırıclık, içerisinde bulunduğumuz yüzyılda

engelli kişiyi normal insan statüsüne yükselmeyi vaat etmesi nedeniyle engellilik araştırmalarında gözde bir alan olabilir.

Sibel Yardımcı'nın söylediği gibi, “Teknolojinin sakatlık deneyimi üzerindeki etkisi birçok tartışmayı beraberinde getirebilme potansiyeli taşımaktadır” (2015b, s. 29). Kabul etmek gerekir ki; teknoloji yoluyla insanın yapabildiklerinin bedensel fonksiyonların ötesine geçeceğine dair bir beklenti, destek teknolojileri ile yoğun bir dolanıklık içerisinde bulunan ve böylelikle eğitim, istihdam, sosyal yaşam gibi alanlarda var olma mücadelesi veren engelliler için tercih edilebilirdir. Böyle bir ilerlemenin engellilerin hayatında neleri dönüştürebileceğine ilişkin geniş bir perspektiften bakılabilir. Engelliliğin kaynağını bedensel yetersizlikler olarak görmeyen ve bunu toplumun koyduğu bariyerler olarak tanımlayan sosyal model savunucularına göre bu tür çalışmalar, tıbbi modelin hastayı bedensel olarak kusursuz hale getirerek iyileştirme girişimidir. Dolayısıyla bir yönüyle insanaşırıclığı, engelliliğin nedenini bedenin yeti yitimlerinde gören tıbbi modelin hastayı tedavi etmek için başvurduğu teknik yöntemler bütünü olarak yorumlamak mümkündür (Roig, 2022, s. 6-8).

Protez, akülü sandalye, ekran okuyucu destekli bilgisayar gibi teknolojiler, engellilerin hayatlarının tam merkezindedir. Gerçekten de bu araçlar sayesinde hareket eden veya bilgiye erişim sağlayan insanlar için birçok durumda bedensel yeti yitimleri daha az problem oluşturabilmektedir. Böyle bir bakış açısı bizi Haraway'ın siborg metaforuna yaklaştırır (2006). Haraway (2006, s. 66-67), her ne kadar bu metaforu feminist kuramın dönüştürülmesi için kullanmakta ve yayımladığı manifestoda engelliliğe fazla değinmese de, insanı doğal yapay ayrımının ters düz olduğu dolanık bir çağda melez yaratık olarak görmesi ve herkesi siborg olarak tanımlaması, üstüne üslük belden aşağısı tutmayan felçliler ve daha başka ağır engeli bulunanların en yoğun melezleşme deneyimlerini yaşadığına dikkat çekmesi insanötesici engellilik çalışmalarında ilgi uyandırmış; engellilerin gerçekten de bir siborg olup olmadıkları sorunsalını ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de gelecekte kimlerin siborg tanımının kapsamına gireceği, ilgi çekici bir tartışma konusu olabilir.

Günümüzde insanların büyük bir kısmının temel günlük faaliyetlerine entegre olan ve diğer insanlarla ilişkilerine aracılık eden teknolojik cihazlarla iç içeliğin arttığı düşünüldüğünde, bu kişilerin “düşük teknoloji siborglar” haline geldiği savunulmaya

başlanmıştır (Kath, Guimarães Neto ve Buzato, 2019, s. 679). David J. Hess, “Kentsel toplumlardaki hemen hemen herkesin nasıl düşük teknolojili bir siborg olarak görülebileceğini düşünüyorum, çünkü günün büyük bir bölümünü arabalar, telefonlar, bilgisayarlar ve elbette televizyonlar gibi makinelere bağlı olarak geçiriyorlar” (1995, s. 373) diyerek siborg tanımını teknolojiyle iç içe geçmiş insan topluluklarının tamamını içerecek şekilde genişletmiştir. Peter Mahon ise akıllı telefonlardan “bilişsel protez” olarak bahsetmektedir (2017, s. 7-9). 2014 yılında, California’da bir mahkemenin insanların anatomik bir parçası haline geldiği düşüncesiyle polisin tutukladığı kişilerin cep telefonlarını aramak için izin alması gerektiğine karar vermesi (Liptak, 2014), Mahon’un bu savını doğrular niteliktedir. Böyle bir durumda hayatının birçok alanında teknolojiyi kullanarak bağımsız biçimde yaşamını sürdüren engellilerin siborg olarak nitelenip nitelenemeyeceği düşüncesi bizi karşılar. Söz gelimi belge okumak veya navigasyon yapmak gibi gerekçelerle cep telefonlarıyla sürekli etkileşim halinde bulunan görme engellilerden gelecekte siborg olarak söz edilip edilemeyeceği bir tartışma konusudur ve üzerinde daha fazla derinleşmeyi gerektirir. Cumhurbaşkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı gibi kurumlarda iletişim alanında aktif görevler alan Gökhan Yücel, verdiği mülakatta “Bir engelliye mekatronik mühendisleri tarafından hem rehabilitasyon aşamasında hem de yaşam kolaylaştırıcı protezler aşamasında birer dış uzuv olarak eklemeler yapılabilir. Bu cyborg olmaz. Biyolojik olanın siberleşmesi değil bu” görüşünü dile getirmektedir (aktaran Sakarya, 2019).

Öte yandan engellilik araştırmalarıyla ilgilenen teorisyenler tarafından Haraway'ın siborgu teknoloji ile melezlenmiş bir bedenle yaşama gerçeğini hesaba katmadığı yönünde eleştirilmektedir (Reeve, 2012, s. 94-97). Bir diğer deyişle Haraway siborg metaforunu sorunların kaynağı olarak göstermesine rağmen, şayet engelliler siborg olarak anılacaksa, bu durumdaki kişiler için sözü edilen melezleşme onların becerilerini arttırmaktadır.

Gürcan Banger (2018), insanaşırıclığın hâkim olduğu bir çağda yaşanabileceklere ilişkin “İnsanın kullanacağı bedensel protezlerin kendi doğal organlarına oranla daha yüksek performanslı olması bunlardan birisidir. Dolayısıyla engelli, özürlü veya sakat gibi nitelemeler tarihe karışacak” tahmininde bulunmaktadır. İnsanaşırıclığın bilgisayarlarla yakından bağlantı kurarak insan beynini yeni bir düzeye çıkarma girişimi

olarak tanımlanması ve engellilerin bu hedefin potansiyel alıcısı olarak görülmesi, farklı deneylerin yapılarak bazı sonuçlar elde edilmesine zemin hazırlamıştır.

Yaşadığı trafik kazasından sonra beyin sapı felci geçiren ve yalnızca göz hareketleri yoluyla iletişim kurabilen Erik Ramsey ile yapılan laboratuvar deneyleri sonucunda O'nun ilkel düzeyde de olsa sözcükleri bir bilgisayar ses sentezleyicisi aracılığıyla sese dönüştürmeyi başarmış olması (Baker, 2008), insan makine dolanıklığının, bir diğer deyişle Haraway'in siborg metaforunun somut göstergesidir. Renk körü Neil Harbisson'un kafa tasına takılan bir anten vasıtasıyla renkleri duyarak algılayabilir hale gelmeye başlaması, O'nun siborg olarak kayıtlara geçmesini sağlamıştır (Else, 2012). Yirmili yaşlarının başında ALS teşhisi aldıktan sonra ilerleyen yıllarda hareket etme ve konuşma yetisini yitiren ünlü fizikçi Stephen Hawking, yazıyı sese çeviren bir bilgisayar programı aracılığıyla kendisini ifade edebilir hale gelmiştir (Weiss, 2010). Henüz 17 yaşındayken Amerika'nın en iyi dağcıları arasına girmesine rağmen bir dağ tırmanışı sırasında fırtınaya yakalandığı için donan bacakları kesilen ve daha sonra “Engelli insan yoktur, engelli teknoloji vardır” diyerek insanaşırıncılığın en önemli figürlerinden biri haline gelen Hugh Herr, kendi biyonik bacaklarını üreterek dağcılığa devam etmiş; Türkiye’de verdiği bir röportajda “Biyolojik bacaklarım yaşlanmaya bağlı olarak dejenerasyona uğrayacaktı. Biyonik bacaklarım ise, gün geçtikçe daha da güçlenecek. Söylemek istediğim şu: Ben şu anda ölümsüz bacaklara sahibim” sözlerini sarfetmiştir (aktaran Kılınç, 2019). Daha sonraları adli olaylarla gündeme gelen ve doğuştan ampute olup protez bacaklara sahip bulunan Oscar Pistorius, Paralimpik oyunlarının yanı sıra Olimpiyat oyunlarına da katılmak için mücadele etmiş ve yoğun tartışmalara rağmen bunu 2012 yılında başarmış bir sporcudur (Harrasser, 2017, s. 171-172). Pistorius’un bu mücadelesi ve devamında elde ettiği kazanım, engelli ve engelli olmayan arasındaki ayrımı bulanıklaştırmış; O’nun engelli haliyle “normal” sporcularla yarışması, normallik kavramına ve şimdiye kadar oluşan hiyerarşik düzene de meydan okumuştur (Hilvoorde ve Landeweerd, 2010, s. 2222-2227). Diğer yandan İsviçre’de ilk defa 2016 yılında siborg olimpiyatları düzenlenmiş ve 66 siborg sporcu birbiriyle yarışmıştır (Sybathlon2016, 2016).

Bedeninde dönüşümler geçiren engelliler teknolojinin etki gücü hakkında somut vakalar olarak dikkat çekse de Hannah Gibson (2015) insanaşırıncılığın kusursuz insana ulaşma hayalini gerçekleştirmeye hangi insanı layık göreceği sorusunu hatırlatır. Gibson,

makalesinde Yeni Zelanda’da yaşayan 44 yaşındaki Folole Muliaga’nın solunum güçlüğü yaşadığı için hava temizleyici kullanmasını gerektiren bir kalp ve akciğer rahatsızlığından mustarip olduğunu, ancak ailenin faturayı ödeyememesi nedeniyle elektrikli kesildiğini ve devamında hava temizleyici cihazı çalıştıramadığı için iki saat içinde öldüğünü aktarır (2015, s. 4-5). Bu örnekten yola çıkacak olursak; Sanayi Devrimi’nin normal insan kalıbına uymadığı için ötekileştirilen engellilerin insanaşırıncılığın belirlediği standardın da dışında kalma riski taşıdığı, insanötesiciliğin kusursuz insan idealinin tüm engellileri kapsayamayacağı, üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan yerlerde yaşayan engellilerin bilimsel çalışmalarda yeti yitiminin ortadan kalkacağı gibi çeşitli vaatlerle denek olarak kullanılmaya gönüllü hale getirilmesinin ihtimal dahilinde olduğu ve elde edilen sonuçların yalnızca ekonomik imkanları bulunan Batılı kişiler için bir çıkış yolu sunma olasılığı barındırdığı değerlendirilmektedir. Denilebilir ki; günümüzde ekonomik bakımdan gelişmiş ülkelerde yaşayan, teknolojinin nimetlerinden kaybettikleri yeti yitimlerini yeniden elde etmek veya hayatlarını kolaylaştırmak için yararlanan ve sürekli yeni buluşları takip eden engelliler, insanaşırıncılık için en doğal seçmendir (Goodley, Lawthom, ve Runswick, 2014, s. 56).

Engelliler arasında önemli bir çoğunluk geliştirmeye dayalı yapılan bilimsel çalışmalara denek olarak katılmayı kabul ederek veya bu alanda medyada çıkan her haberden kendine bir pay çıkararak iyileşme beklentisini gerçeğe dönüştürme çabası içerisindedir. Dolayısıyla normal tanımını değiştirerek zihinsel ve bedensel yönden sınırlarını aşmış bir insan tasarımını uygulama girişimi olan insanaşırıncılık ideali kapsamında, günümüz normalinin dışında kalan engellilerin konumunun nasıl olacağı ve bu hedefin gerçeğe dönüşmesi halinde ne kadarının yeni düzene ayak uydurabileceği gibi sorular yanıtlanmayı beklemektedir (Taşgın, 2022). Ayrıca bir özne olarak konumlanma mücadelesi içerisinde olan engellilik hareketinin insanaşırıncılığın vaatlerine kapılarak yön değiştirmesi, engelli bireyleri yeniden bir nesne haline dönüştürme ihtimali taşımaktadır. İyileştirmeye ve geliştirmeye dayalı bir yaklaşım, hümanizm ile yaygınlaşan ve engellilik alanında tıbbi modele dönüşen bir düşüncenin devamı niteliğindedir. Dolayısıyla geçmişte mükemmel insan tanımının dışında kalan bir kesim olan engellilerin daha mükemmel insan idealine ulaşmaya çabalayan insanaşırıncılığın kapsamına dahil olamaması da şaşırtıcı bir gelişme olmayacaktır.

2.3.2. İnsanötesicilik ve Engellilik İlişkisi

İnsanötesicilik, insanı yalnızca kendi türü ile değil, hayvanlar, makineler, sistemler, kültür ve nesneler de dahil olmak üzere bunlarla bağlantılı bir şekilde yeniden ele almaktadır. Engellilik, gerek insanlarla ve gerekse insan olmayan canlı ve cansız varlıklarla yoğun bir etkileşim halindedir. İnsana dair yeni bakış açılarının dile getirilmeye başlandığı ve kökleri Antik Yunan’a giden üstün insan tanımının sorgulandığı bir dönemde, engelliliğe yaklaşımda insanötesici bir bakışın yeni açılımlar getirebileceği düşünülmektedir. Engellilik araştırmaları, geleneksel insan tanımına karşı ideal insanın ne olduğunu sorgulaması yönüyle insanötesicilikle paralellik içermektedir (Goulden, 2018, s. 22-23). Türkiye’de otistik bireylerin öz savunuculuk hareketi olarak tanımlayabileceğimiz Merhaba! Spektrum’un, *The Pentacle* internet sitesinin kurucusu Başak Ağın ile yaptığı röportajda, insan olmanın tanımlarını sorgulamak bakımından insanötesicilik ve eleştirel engellilik çalışmalarının kesiştiğini ifade etmiş ve otizm üzerinden insanötesicilik – engellilik ilişkisine şu şekilde değinmiştir:

“Otistikler ve engelliler için alenen olmasa da ima yoluyla, sağlam kişilerin bu konularda düşünme biçimlerine ve söylemlerine işlemiş bir anlayış var – bizim tam insan olmadığımız, eksik olduğumuz anlayışı. Bu insanlığın, insan olma halinin çoğunluğa, norma ve daha da önemlisi toplumun bilgi üretme gücü olan, sözü epistemolojik olarak geçerli başat öğelerine göre tanımlanmasıyla ilgili. Nöroçeşitlilik alanında biz iletişimi iletişim yapan şeyleri sorguluyoruz örneğin; göz teması, sözel iletişim, doğru yüz ifadeleri ve beden hareketlerinin iletişim için şart olmadığını, iletişimin sayısız yöntemi ve modu olabileceğini savunuyoruz” (2021b).

Braidotti ise,

“Engelliler üzerine araştırmalar yine insan sonrası durum açısından örnek teşkil etmektedir. Bir beden neye muktedir olduğunu bilemeyeceğimizi aklında tutan engelliler üzerine araştırmalar, normatif bedensel modellere yönelik eleştiriye, yeni, yaratıcı cisimleşme modellerinin savunusuyla birleştirmektedir. Bunlar öylesine zengindir ve o kadar hızla gelişmektedir ki, özetlemek bile mümkün değildir” (2014, s. 162-163).

ifadelerini kullanarak engellilik araştırmalarıyla insanötesicilik arasındaki ilişkiselliğe değinmiştir.

Gerçekten de engellilik araştırmalarının normalliğe, sağlamlılığa ve üstün insan hiyerarşisine meydan okuyan kısa geçmişli mücadelesi, gerek bölgesel olarak farklı toplumlarda dönüşümler yaratmaya başlamış ve gerekse de BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme gibi önemli uluslararası kazanımlar elde etmiştir. Bu yönüyle engellilik

araştırmaları, insanötesici yaklaşımın doğadaki canlı ve cansız varlıkları ortak bir düzlemde görmesi ve antroposu tahtından indirip üstün insana meydan okuyarak her türlü hiyerarşiyi reddetmesi bakış açısıyla paralellik içermektedir.

21. yüzyıl engelli aktivistlerinin en büyük kazanımı olan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin çıkış noktasına bakıldığında ve bu hukuki metin engellilerin insan olmalarından kaynaklı haklarının uygulanmasını sağlama girişimi şeklinde ele alındığında, hedeflenenin hangi insan olduğu sorusu gündeme gelir. Esasen tarih boyunca her dönemde dışlanan bir kesim olan engellilerin buna karşı mücadele ederek hak talep etmesi ve bunu uluslararası bir hukuki metni dayanak alarak sürdürmesi kabul edilir bir şeydir ve bundan vazgeçilmesi gibi rotayı çıkmaz bir sokağa yönlendirme girişimi söz konusu olamaz. Braidotti bu konuda hümanizmin özgürleştirici bazı tekliflerini, örneğin insan haklarına saygıyı güçlendirici uluslararası bir sözleşme olan BM Sözleşmesi'ni kabul eder şekilde düşünmektedir (Goodley, Lawthom, ve Runswick, 2014, s. 343-344). Gerçekten de hümanizmin dışlayıcı terimlerini ve onun sorunlu bedenler ve benlik kavramlarını eleştirmeye yönelik acil bir ihtiyaç olmasına rağmen, hümanist düşüncenin engelliliğe ilişkin daha adil bir düzene dair savunduklarından uzaklaşmak, insansonrası bir engellilik anlayışının doğru bulduğu bir şey değildir (Murray, 2020).

Thomas Abrams, insanötesici engellilik çalışmalarının gelişiminde Braidotti'nin geliştirdiği kavramlar ve fikirlerin önemli bir yere sahip olduğunu düşünmekte ve görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

“Engellilik çalışmaları, hem akademide hem de gündelik yaşamda baskın olan insanın istisnai modeline meydan okumanın bir yolu olarak Rosi Braidotti'nin insanötesiciliğini kullanmaya başlamıştır. Braidotti, posthüman duruma kendine has özelliklerini veren akademik, çevresel ve türlere ilişkin problemlere etkin biçimde çözüm üretmek için yeni bir öznellik biçimini benimsememiz gerektiğini öne sürmektedir” (2017, s. 86).

İnsanötesici engellilik çalışmaları, engelli hareketinin bireysel mücadelenin ötesine geçerek Braidotti'nin “radikal ilişkisellik” (2014, s. 115) ve “çoklu bağlantılılık” (2014, s. 182) kavramlarına başvurmalı ve insan olmayan varlıklar da dahil olmak üzere, yukarıda sayılan kesimlerle etkileşim kurmanın yollarını aramalıdır. Braidotti'nin göçebelik kavramı, insanötesici engellilik çalışmalarında engelliliğe ilişkin kültürel ön kabulleri yerinden edebilecek, ötekileştirilen diğer insan ve insan dışı varlıklarla karmaşıklığa ve ilişkiselliğe dayalı güçlü bir bağlantının kurulmasına vesile olabilecek ve

teknolojiyle oluşan melezleşmenin engelliliğin yeniden yorumlanışına dair etkilerine odaklanabilecek niteliktedir. Braidotti, göçebelik kavramını şöyle açıklamıştır:

“Sınırların olmadığı akışkanlık değil, sınırların sabit olmadığına dair güçlü bir farkındalıktır. İzinsiz yerlere girme, sınırları aşmaya devam etme yönlü yeğin bir arzudur. Bedenleşmiştir ve bu yüzden de kültürel; bir mamul olarak, teknolojik açıdan insanla insan-sonrasının bileşimidir; karmaşıktır, kişisel olmayan kipte ara-bağlantılar kurmaya yönelik, çoklu kabiliyetlerle donatılmıştır” (2017, s. 93).

İnsanların kapasiteleri ile yapıp yapamayacakları şeyler her zaman bağlamsal ve ilişkiseldir (Feely, 2016, s. 873). Dolayısıyla insanların birbiriyle bağlantılı halde olması ihtiyaçların karşılıklılığını ortaya çıkarmaktadır. Konu engellilik açısından ele alındığında, engellilerin rehber ve hizmet köpekleri ile etkileşimleri dolayısıyla insan – hayvan ilişkileri, protezler ve tekerlekli sandalye gibi araçları yaygın olarak kullanmaları dolayısıyla insan – makine ilişkisi ve destek ve bakım personellerinden hizmet almalarından hareketle insan – insan ilişkileri, öne çıkan bağlantılılık örnekleridir (Goodley, 2020, s. 124).

İnsanötesici engellilik çalışmaları, engellilik hareketinin bugünlere gelmesinde önemli bir eşik olan sosyal modeli ve onunla gelişen diğer alternatif yaklaşımları reddetmediği gibi onlardan beslenmekte; bununla birlikte, Endüstri 4.0 olarak tanımlanan günümüzde, teknolojik, küreselleşmiş, çevresel insan ve insan dışı karışıklıkların baş döndürücü karışımında farklı türdeki eşitsizliklerin ve farklılıkların yeniden ele alınma yollarının araştırılmasıyla ilgilenmektedir (Goodley, Lawthom, Liddiard, ve Runswick-Cole, 2021, s. 30-31). İnsanötesicilik, üstünlük veya mükemmellik arayışı içerisinde olmadığından, evrendeki bütün canlı ve cansız varlıkları mevcut haliyle kapsayan bir akımdır (Taşgın, 2022). Dolayısıyla insanötesici engellilik çalışmaları, engelli ve engelli olmayan ikiliğine son vererek birbirine bağlı öznelar arasında açık uçlu, ilişkiyel bir vizyon sunmaktadır (Roets ve Braidotti, 2012, s. 161).

İnsanötesicilik, ötekileştirilen bütün kesimlerin mücadelelerini ortak bir zeminde yapabilmelerine olanak sağlayan, teknolojinin özgürleştirici yönünün farkında olarak gelişmeleri yakından takip eden ve bundan herkesin adil biçimde yararlanabilmelerini savunan, hümanizme karşı eleştirel tavır almış bir yaklaşımdır. En baştan bu yana insanın teknolojiyle iç içe bir halde olduğu düşünüldüğünde, Nayar’ın insanötesicilik tanımını yaparken de değindiği gibi, teknoloji – insan ilişkisinde bir melezleşme söz konusudur ve

bu durumda teknolojinin olmadığı bir insan yaşamı tasavvur etmek kolay değildir (2014, s. 23). Bu ise insanötesici engellilik çalışmalarının teknolojik gelişmelere olan bakışını belirler. Teknik ilerlemelere olumlu bakan bir insanötesici yaklaşım, insanaşırııcıların mükemmel insana ulaşma idealinden farklı olarak, teknolojiyi sıradan diye tabir edilebilecek günlük yaşam becerilerini geliştirmeye bir vesile olarak görür (Boucher, 2018, s. 14-15). Buna göre engelliler hiçbir dış etkene ve toplum baskısına maruz kalmaksızın teknolojiden günlük yaşamlarını kolaylaştırmak için yararlanabilir veya yeti yitimlerinin giderilmesi için gerekli tedavileri olmayı tercih edebilir. Ancak hümanizmin bir çıktısı olan normalin ve insanaşırııcılığın kapasitesini aşmış yeni normal anlayışının karşısında olarak bu ideallerin gerçekleşmesine aracılık etmeyi, bir diğer deyişle çoğunluğun belirlediği normların dışında kalma kaygısıyla ona yaklaşmak uğruna bedeni dönüştürmeyi reddeder (Taşgın, 2022). İşte bu yüzden insanötesicilik, bedenimizle ilgili kendi kararlarımızı alabilme cesaretini aşıl原因an derinlikli bir vizyona sahiptir (Goulden, 2018, s. 22-23). Bu vizyonu tanımak engelliliğe yaklaşımda yeni bir bakış açısı olarak insanötesiciliği keşfetmemizi kolaylaştıracak ve daha kapsayıcı bir mücadele yürütmemizin zeminini oluşturacaktır (Taşgın, 2022).

Ferrando (2022), tek bir insan tanımı olmadığını, bir diğer deyişle insanlığın çoğul bir kavram olduğunu ifade ederek; sınıf, cinsiyet ve etnik köken gibi kategorilere engelliliğin de dahil edilebileceğini vurgulamaktadır. Hümanizm, Vitruvius eskizinde olduğu gibi Batılı üstün erkek insan dışındakileri öteki olarak nitelendirdiğine göre (Braidotti, 2014, s. 35), böyle bir insanötesici çağrı yalnızca engellilik araştırmacılarının veya engelli aktivistlerinin olumlu yanıtıyla karşılık bulamaz. Dolayısıyla feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve hayvan çalışmaları gibi alanların da engellilik çalışmalarına yaklaşması gerekir. Benzer geçmişleri olan, birbirine yakın kavram ve kuramlardan beslenen ancak bireysel olarak mücadele yürüten bu çalışmaların ortak hareketinden doğacak faydaların farkına varılması, insanötesici idealin gerçeğe dönüşmesini sağlayacak en önemli enstrümandır. Gelineen noktada şimdiye kadar ayrı ayrı yürütülen ve gerektiğinde birbirinden aldıkları kavramları kendi çalışmalarına uyarlayan bu alanların kendisi dışındaki ötekilerin farkına varması önem arz etmektedir.

Engellilik hareketi, geçtiğimiz asrın ikinci bölümünde cereyan eden ve ‘ötekiler’in çıkarları öncelenerek geliştirilen teorilerden yararlanarak kendi çalışma disiplini

oluşturmayı başarmıştır. Engellilik çalışmaları alanına yeniden dönülecek olursa, kesişimselliğe dayalı bir aktivizm ve disiplinlerarasılığın geliştiği bir akademik yaklaşım, engellilik hareketinin hümanizmin ayrıcalıklılar sınıfına yükselmeye yönelmesi olasılığını ortadan kaldıracak; dolayısıyla engellilerin oluşturduğu kesimin çoğullaştırılmış insan kategorileri içerisinde var olma mücadelesini devam ettirebilmesine zemin hazırlayacaktır. Engelliliğin diğer çalışma alanlarıyla olan kesişim noktaları üzerinde duranların artması, bizi böyle bir idealin ütopyaadan ibaret olmadığı konusunda umutlandırmaktadır. Günümüzde Rosemarie Garland-Thomson (2011), Robert McRuer (2011) ve Alison Kafer (2013) gibi kuramcılar engellilik ve feminizm ilişkisi üzerine çalışırken; insanötesici kuramcı Cary Wolfe (2008) ile Stephanie Jenkins, Kelly Struthers Montford ve Chloë Taylor (2020) engellilik ve hayvan çalışmaları alanına odaklanan akademisyenler arasında yer almakta; Anita Ghai (2012) ve Tsitsi Chataika (2019) postkolonyal engellilik çalışmalarıyla ilgilenen akademisyenlerden ilk akla gelenler arasındadır. Aşağıda, insanötesiciliğin gelişmesine zemin hazırlayan feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve hayvan çalışmaları alanlarının insanötesici bir perspektiften engellilik çalışmalarıyla olan ilişkisine kısaca değinilmiştir. Ancak feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve hayvan çalışmaları alanları ile engellilik arasındaki kesişimler ayrı ayrı incelenerek yekpare bir çalışma konusu haline gelebilecek niteliğe sahip olduğundan, bu çalışmada insanötesicilik ve engellilik arasındaki ilişkiselliği ortaya koyarken öne sürülen argümanları destekleyebilmek için, ilgili teorisyenlerin görüşlerinden ve günlük yaşamda karşılaşılan bazı örneklerden yararlanılarak sözü edilen ilişkiselliklerin gösterilmesi ile yetinilmiştir.

2.3.2.1. İnsanötesicilik, Feminizm ve Engellilik İlişkisi

Feminizm, köklü geçmişiyle Batılı, erkek ve sağlam vücutlu erkeğin üstün insan anlayışına karşı kadınların birçok bedeller ödeyerek haklarını elde etmesine zemin hazırlayan ve bu yönüyle günümüzdeki kadın çalışmaları alanının teorik altyapısını oluşturabilecek konuma gelmesini başarabilmiş bir harekettir. Feminizm, bu özellikleriyle kendisinden sonra antroposun tahakkümüne karşı hak mücadelesi yürüten diğer kesinlere de özgüven aşılamış ve bu alanların akademide bir disiplin haline gelerek kendi kavramlarını oluşturabilmesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla denilebilir ki;

feminizm, gerek aktivist ve gerekse düşünsel yönüyle kendisinden sonra yürütülen hak mücadelelerini etkileyebilmiş bir kuramdır. Feminist hareketten ilham alarak kendi düşünsel altyapısını oluşturan kesimlerden biri de engellilerdir. Gerçekten de geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında bir aktivist hareket olarak başlayan ve daha sonra engellilik çalışmaları olarak akademik bir disiplin haline gelen engellilik hareketi feminizmden beslenmiştir. Ne var ki Garland-Thomson, engellilik hareketinin feminist kuram ve kadın çalışmaları alanının geçmişi hakkında yeterli bilgiye sahip olmamasından dolayı aynı yolları yürüdüğünün farkında olmadığını ve dolayısıyla engellilik çalışmalarının kimlik siyasetinin bir parçası olduğunun bilincine erişemediğini vurgulamaktadır (2011, s. 521).

Feminist bakış açısıyla engelliliğe yaklaşıldığında, beden sosyal ve kültürel söylemler yoluyla inşa edilmiştir (Burcu, 2015, s. 42-43). Dolayısıyla engelliliğin kaynağını toplumun bakış açısında gören sosyal model ile bu düşünce arasında rahatlıkla paralellik kurmak mümkündür. Bununla birlikte, Shakespeare, kadın olmanın veya farklı bir cinsel yönelime ya da farklı bir ten rengine sahip olmanın engelli olmaktan farklı olarak içsel bakımdan bir sorun teşkil etmediğini ve bu kesimlerin toplumsal ayrımların kaldırılmasıyla birlikte daha rahat gelişerek topluma dahil olabileceğini; engelli kadınların topluma dahil olabilmesi için ise yalnızca toplumsal bariyerlerin kaldırılmasının yetmeyeceğini, ayrıca bu kişilerin yeti yitimleri nedeniyle ortaya çıkan ihtiyaçlarının karşılanmasının da gerektiğini ifade etmektedir (2011, s. 59).

Engelli kadınların örgütlü biçimde hareket etmelerinin en önemli çıkış noktalarından biri hem kadın ve hem de engelli olmaktan dolayı uğradıkları ayrımcılıktır. Goodley’in de altını çizdiği üzere (2020), engelli ve engelsiz kadınlar ataerkil toplumda pek çok cinsiyetçilik deneyimini paylaşıırken, engelli kadınlar buna ek olarak engellilikle bağlantılı bir cinsiyetçiliğe maruz kalmaktadır. Nitekim bu bakış açısı BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin 6. Maddesinde “Taraf Devletler engelli kadınlar ile kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa maruz kalmakta olduğunu kabul eder ve bu bakımdan onların tüm insan hak ve temel özgürlüklerinden tam ve eşit koşullarda yararlanmalarını sağlamaya yönelik tedbirleri alır” şeklinde kendisine yer bulmuştur (2009).

1960’lı yıllarda ikinci dalga olarak gelişen ve özel alana yönelen feminist hareket, Batının değerlerini diğer dünya ülkelerine empoze etmekle eleştirilmiş; feminizmin dışlanan bir kesim olarak engelli kadınların sorunlarını kapsamına alabilmesi için

engellilik hareketinin bir aktivizm biçimi olarak gelişebilmesi ve sonrasında iki alanın birbirine yaklaşması beklenmek durumunda kalmıştır. Morris (1991), feminizmin engelli kız kardeşlerini görmezden gelme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu üzerinde durmuştur. Begum (1992), engelli kadınların feminist hareketin kendilerini göz ardı ettiğini düşündüğüne değinerek, feminizmin kadın özgürlüğü hareketinin bütün kadınları kapsamadığına ve güçlü ve çekici kadın ikonlarını geliştirerek engelli kadınları kız kardeşlikten kopardıklarına dikkat çekmiştir.⁴ Garland-Thomson (2001), engellilere yönelik feminist çalışmaların engelli kadınların sorunlarını görmezden gelen geleneksel feminist düşüncede değişiklik yapma gayreti içerisinde olduğunu vurgulayarak, örneğin engelli bedenlerin anneliğe uygun olmadığı veya engelli kadınların başka insanların merhametine muhtaç oldukları gibi anlayışlara karşı yürütülen mücadelede feminizmin daha fazla engellilik hareketinin yanında olması gerektiğini ifade etmektedir. Garland-Thomson'a göre, engellilik alanı feminizmin, feminizm alanı ise engellilik alanının yeterince farkında değildir (2011, s. 521).

1995 yılında Pekin'de gerçekleşen 4. Dünya Kadınlar Konferansı'na örgütlü biçimde hazırlanan engelli kadınlar, kendi sorunlarının Kongre'nin sonuç dokümanlarında yer almasını sağlamıştır (Price, 2011). Böylelikle engelli kadın hareketi feminizmin kendi lehine dönüştürülmesi yolunda en önemli kazanımlarından birini elde etmiş ve örgütlü biçimde hareket etmenin yarattığı etkilerin farkına varmıştır. Fatma Kahraman Güloğlu'na göre, "Engelli kadınların dezavantajlı konumlarının ve dolayısıyla ayrımcılık durumlarının en iyi şekilde spesifik engelli kadın çalışmalarında ele alındığı tespit edilmiştir. Genel kadın ve engellilik çalışmaları engelli kadınların her iki gruba ait olmaları durumlarını yeterince aydınlatmamıştır" (2019, s. 280). Türkiye'de feminist bakış açısıyla engelli kadınların hakları alanında çalışan Engelli Kadın Derneği de, engelli kadınların kadın örgütleriyle bağlarının kuvvetli olmadığına değinerek kendi örgütlenmelerini yarattıklarını ifade etmiştir (2017, s. 8-9). Ayrıca engelli örgütlerinde de kadınların sorunları yeterince ele alınmadığından ve bu yapılanmalarda kadın katılımına önem verilmediğinden engelli kadın örgütlenmelerine ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır (Engelli Kadın Derneği, 2017, s. 8-9). Bir diğer deyişle, engelli kadınlar ne engellilik ve

⁴ Makalenin Türkçe Çevirisi için bkz: <http://engellikadin.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/Begum-1992-Disabled-women-and-the-feminist-agenda.pdf> (Erişim tarihi: 06.05.2022)

ne de feminist alanda yeterince sesini duyuramadığı için kendisine yeni bir hareket alanı açmıştır.

Engellilik araştırmaları ve feminizm arasında güçlü bir bağ olduğunu düşünen teorisyenlerin sayıca artmasına ve bu fikri daha detaylı ele almalarına rağmen, sözü edilen iki alanın birbirine yaklaşmasında henüz yeterli mesafe alınamaması sorunsalına ilişkin, hümanizmin üstün insan hiyerarşisine karşı gelen insanötesiciliğin iki çalışma alanını birbirine yaklaştıracak teorik altyapıya sahip olduğu söylenebilir. Zira feminizm ve engellilik araştırmaları alanı gibi insanötesicilik de Batılı, erkek, sağlam bedenli, yetişkin erkek insanın kendisini standart bir ölçü olarak konumlandırmasına karşı çıkmaktadır (Braidotti, 2014, s. 77). Aino-Kaisa Koistinen ve Sanna Karkulehto'nun da vurguladığı gibi, "Feminist bakış açısına minnettar çalışma alanlarının çoğu, örneğin birkaç isim saymak gerekirse, engelli çalışmaları, hayvan çalışmaları, LGBTQI çalışmaları, postyapısal teori, eleştirel ırk çalışmaları, crip teorisi ve ekolojik aktivizm, hümanizmin andro-ve/veya antroposentrizmini sorgulamaktadır" (2019).

İnsanötesiciliğin araştırma metodu sayesinde; cinsiyet, sınıf ve ırk gibi mücadele alanlarına engelliliğin dahil edilmesi yerine bu alanların kesişimi mümkün kılınabilir ve böylece engellilik çalışmalarının baskın olan "hümanist insan" için alternatifler geliştiren daha geniş bir hareketin parçası olması sağlanabilir (Trigt, Kool, ve Schipper, 2016, s. 125-128). İnsanötesicilik, antroposun seviyesine erişemediği için dışarıda kalan tüm insanların ve insan olmayan varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerinin antihiyerarşik bir düzlemde ele alınmasını hedeflemesi yönüyle, dışlanan kesimleri buluşturabilecek şemsiye bir yaklaşımdır (Ağın, 2020, s. 49). Dolayısıyla mücadele alanlarının birbiriyle temas etmesine aracılık etme potansiyeli taşıyan insanötesicilik yaklaşımının benimsenmesi sayesinde, engellilik ve feminizm alanları arasındaki kesişimselliğin hayata geçmesi de çok daha kolay olacaktır.

2.3.2.2. İnsanötesicilik, Postantroposantrizm ve Engellilik İlişkisi

İçerisinde bulunduğumuz zaman diliminin Antroposen Çağı olarak tanımlanması yönünde geliştirilen argüman daha önce açıklandığı üzere farklı bakımlardan eleştirilse de hümanizm ile kökleşen insanmerkezci anlayışın dışarıda bıraktığı kesimlerin

ötekileştirici ve ayrımcı uygulamalara maruz kaldığı bir gerçektir. Dışlanmışlığa karşı yükselen sesler geçtiğimiz yüzyıl içerisinde dikkat çekmesine rağmen aktivist mücadelenin kazanımlarından mağdur olan kesimlerin tamamının yararlandığı da söylenemez. Gezegenimizin kaynaklarının hızla azaldığı ve yaşamın sürekliliğinin tehlikede olduğu Antroposen Çağı ile engellilik arasında güçlü bir etkileşim söz konusudur. Postantroposantrizm insanın doğayı kendi çıkarına olacak şekilde kullanmasının yarattığı olumsuz etkilere karşı mücadele ederken, engellilik çalışmaları ise antroposun Batılı, beyaz, sağlam bedenli ve yetişkin eril insanı bir standart olarak belirlemesine itiraz etmektedir. Dolayısıyla postantroposen ile engellilik çalışmaları arasındaki paralelliğin nedeni insanmerkezciliğe karşı olmalarıdır. Ağın, 2021 yılında Marmara Denizi'nde ortaya çıkan müsilajdan yola çıkarak engellilik ve Antroposen arasındaki ilişkiyi yazısında çarpıcı olarak şu şekilde açıklamaktadır:

“Kendi bedeni dahil, dünyanın tüm diğer bedenlerinden ve hatta gezegenin de bedeninden tiksindiği için diğer türlere ya da doğal olaylara ‘sümük’ / ‘salya’ gibi tiksinti verici isimler takan insanın, aslında bizzat kendi salyasını denizlere akıttığını görüyoruz bugün. Ortada bir sümük varsa o da insanın ta kendisidir. Üstelik bu ‘insanın’ hangimiz olduğu sorusunu bir kez daha sorduğumuzda aldığımız yanıt net: Marmara’yı ölü bir deniz haline getiren herhangi bir insan değil, Antropos’un ta kendisidir” (2021a).

Engellilik çalışmaları ve postantroposantrizm arasındaki kesişimselliği öne çıkararak birlikte hareket etme imkanlarının araştırılmasına yönelik literatür eksikliği olduğu tespitine ulaşılmakla birlikte, araştırmanın sınırlılıkları nedeniyle sözü edilen alanlar arasındaki etkileşime detaylı biçimde yer verilememiştir. Yine de araştırmanın bu bölümünde, postantroposantrizm ve engellilik çalışmalarının insanötesiciliğin insanmerkezciliğe karşı hareket edenler için şemsiye bir kavram olduğu savını güçlendirebilecek bir etkiye zemin hazırlayabilecek potansiyelde olduğu düşüncesinden hareketle, bu iki alanın birbirine yaklaşmasına katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Antroposen Çağı’nın ne zaman başladığına ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Henüz Uluslararası Stratigrafi Komisyonu bir üst komisyona Antroposen Çağı’na ilişkin öneride bulunmak için rapor hazırlığı içerisinde olduğundan bu dönemin başlangıcı hakkında resmi bir tarih telaffuz edilemiyorsa da (Working Group on the ‘Anthropocene’, 2019); hangi tarih başlangıç olarak kabul edilirse edilsin, sözü edilen yaygın kırılma dönemleriyle engellilik arasında rahatlıkla ilişki kurmak mümkündür. Crutzen ve Stoermer’e göre Antroposen’in başlangıcı buharlı makinenin icat edildiği 18. yüzyılın ikinci bölümüdür (2000). Kapitalizmin yaygınlaştığı, seri üretimin gerçekleşmesi için

gerekli insan gücü ihtiyacını karşılayamayacağı düşüncesiyle engellilerin dışlandığı (Gleeson, 2011, s. 373) ve devamında öjeni fikrinin gelişerek uygulamada karşılık bulduğu Sanayi Devrimi sonrası ile (Galton, 1909) bu dönemin Antroposen Çağı olarak ifade edilmesi arasında güçlü bir ilişki mevcuttur. Şayet insanın enerji ihtiyacının artması nedeniyle doğanın kaynaklarını hoyratça kullanmasının bir sonucu olarak tabiatta yaşanan menfi hareketlerin gün yüzüne çıktığı veya İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen nükleer atık birikiminin yarattığı güçlü etkinin hissedildiği geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısı Antroposen Çağı olarak kabul edilecekse (Aykanat, 2017, s. 47-48), bu gelişmelerden en fazla etkilenen kesimlerden birinin yine engelliler olduğu gerçeği ile yüzleşilebilmektedir.

ABD’de engelliliğe yol açan en önemli etmenler arasında yer alan erken doğum sayısındaki çarpıcı artışın nedeni, zararlı gazların yol açtığı kötü hava yayılımı ile nörolojik ve kanserojen maddeler olarak açıklanmıştır (Betcher, 2013). Nirmala Erevelles (2022), Hindistan’daki Bhopal ve ABD’deki Flint şehirlerinde yaşanan çevresel felaketlerden örnekler vererek bu bölgelerde meydana gelen hadiselerden yalnızca yoksul kesimlerin zarar gördüğünü, birçok kişinin öldüğünü ve hayatta kalanların ise kalıcı fiziksel veya zihinsel engellere maruz kaldıklarını ifade etmek suretiyle Antroposen ile engellilik çalışmaları arasındaki ilişkiselliği somutlaştırmıştır. Ancak bunun gibi örnekler, engelliliğin Antroposen Çağı’nda yaşanan olumsuzlukların bir sonucu olarak gösterilmesi durumunu gündeme getirmiştir. Julia Watts Belser (2020, s. 1), engellilik çalışmalarının teorik yönelimine ve engelli aktivist hareketlerinin yaşanmış içgörülerine dayanarak engelliliği dünyada önemli bir varoluş biçimi ve eleştirel bilginin ortaya çıkışı olarak konumlandırmakta; dolayısıyla bu alanın iklim değişikliği ve çevresel zararlarla mücadele etmek için güçlü bir bakış açısı sunabileceğini savunmaktadır.

Social Sciences and Humanities Research Council (SSHRC), COVID-19’un kamusal alanlara erişimden mahrum kalma, uzun süreli evde yaşama zorunluluğunun yarattığı kısıtlayıcılık, uzaktan eğitim yoluyla öğrenimini sürdürme veya evden çalışma çabası, işsizlikle başa çıkma, yalnızlık, izolasyon ve güvensizlik duygularını hissetme gibi birçok engelli bireyin sürekli içerisinde bulunduğu yaşam tarzının herkes için bir sorun haline gelmesine yol açtığından hareket etmiştir. Bu bağlamda engelli insanlara en az kaynakla işlerin nasıl yürütülebileceğini ve her şeye rağmen hayatın nasıl devam ettirilebileceğini sorarak toplumların pandemi gibi risk durumlarında bu deneyimlerden

hayatta kalabilmek için neler öğrenebileceğini anlamaya çalışan bir proje geliştirdiğini ifade etmiştir (Mobilizing disability survival skills for the urgencies of the Anthropocene). Bu proje sonucunda üretilcek çıktıların postantroposantrik engellilik çalışmalarının gelişimine zemin hazırlayabileceği düşünülmekte ve postantroposantrizm ve engellilik arasındaki ilişkiyi geliştirmeye dayalı daha başka çalışmaların yürütülmesi önerilmektedir. Karşılıklı öğrenmeye ve deneyim paylaşımına yönelik çalışmaların artması, insanmerkezciliğe karşı eleştirel bir bakış açısı geliştirerek antroposa meydan okuyan insanötesici yaklaşımın da ilgi alanına girmektedir. Postantroposantrizm ve engellilik alanları, uzun vadede insanötesiciliğin oluşturduğu kesişimselliğin gücünden yararlanabilirse sorunlarını görünür kılarak çözüm önerilerinin hayata geçirilmesini sağlayabilecektir. Bu ise, hiç kuşkusuz antihiyerarşik bir idealin gerçekleşmesi için atılmış önemli bir adım olacaktır.

2.3.2.3. İnsanötesicilik, Postkolonyalizm ve Engellilik İlişkisi

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin Giriş – k. maddesinde, “Dünyanın her yerinde engelli bireylerin insan hakları ihlallerine maruz kaldıkları gerçeğinden endişe duyarak” ve Giriş – p. maddesinde “İrk, ten rengi, cinsiyet, dil, din, siyasi veya başka fikir, ulusal, etnik veya toplumsal köken, mülkiyet, doğum, yaş veya başka bir statü bakımından birçok nedene dayalı olarak ve bu nedenle daha ağırlaştırılmış bir ayrımcılığa maruz kalan engellilerin karşılaştığı zor koşullardan kaygı duyarak” ifadeleri bulunmaktadır (2009). Dünya Sağlık Örgütü de engelli bireylerin Dünya’nın farklı bölgelerinde yaşadığı eşitsizliklere ve hak ihlallerine dikkat çeken kapsamlı bir rapor yayınlamıştır (2011). Gerçekten de Batıda İngiltere ve ABD kökenli bir hareket olarak ortaya çıkan engellilik çalışmaları, gezegende yaşayan tüm engelli insanların sorunlarını dile getirmekte yetersiz olduğu ve geliştirdiği modelleri Güney Yarım Küre ülkelerinin içsel değerlerini göz ardı ederek uyarlamaya çalıştığı yönünde eleştirilmiştir. Shaun Grech, Avrupa merkezli engellilik çalışmalarında sömürgeciliğe yer verilmemesinin şaşırtıcı olmadığını; zira sömüren bir kesim olarak Avrupa’nın sömürgeciliğin uygarlıkla bağdaşmayacağını farkında olduğunu; kolonizasyona uğrattığı ülkelere kızamık, çiçek hastalığı ve veba gibi önceden bilinmeyen hastalıkları taşıdığını; insanları yoğun çalışma

temposuna zorladığını ve yerli halkta yoksulluğa yol açtığını; dolayısıyla tüm bunların engelliliğin oluşmasında bir etken olduğunu vurgulamıştır (2015, s. 9-11).

Çoğu engellilik araştırmacısı, engelliliğin nasıl deneyimlendiği ve temsil edildiğine dair mevcut modelleri karmaşıklştırmaya duyduğu ihtiyaçtan yola çıkarak postkolonyal açıdan engelliliğin doğasını ifade edebilen konumlandırılmış bir teori ve yöntemden yana olmasına rağmen, henüz bu aşamanın sonunda nereye varabileceği hakkında net bir fikre sahip değildir (Barker ve Murray, 2010, s. 219). Yüzyıllar boyunca sömürgeleştirilen toplumların siyasi bağımsızlığını elde etmelerine rağmen kültürel olarak Batı etkisi altında kalmalarına itirazda bulunan postkolonyalizm ile engellilik çalışmaları arasında uzun zaman süregelen mesafenin ardından, bu iki alan arasında kesişimselliği öne çıkaran bazı girişimler dikkat çekmeye başlamıştır. Bununla birlikte, son dönemde engellilik çalışmaları alanında yaygınlaşmaya başlayan Kuzey - Güney işbirliğinin Güney Yarım Küre aleyhine geliştiğine dikkat çeken Chataika, Kuzey Yarım Küre araştırmacılarının genellikle Baş Araştırmacı sıfatıyla bu çalışmalara öncülük etmelerinden duyduğu rahatsızlığı vurgulayarak, hem Kuzeyli hem de Güneyli paydaşların akademik profillerini geliştirmeye odaklanmak yerine, yararlı olan, günlük zorlukları çözen ve insanların yaşamları üzerinde olumlu bir etki yaratan eleştirel bir postkolonyal engellilik çalışmaları gündemini desteklemelerini önermektedir (2012, s. 258-260).

Grech, dünyadaki engelli nüfusunun yaklaşık yüzde 80'inin Küresel Güney'de bulunduğunu, bu nüfusun çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığını ve önemli bir kısmının orantısız yoksulluktan mustarip olduğunu göstermesine rağmen, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli engellilik çalışmalarının yalnızca kentsel sanayi sonrası ortamlara odaklandığını ve sosyal model gibi teori ve ilkeleri asıl sorunları görmezden gelerek Küresel Güney'e ihraç etmeye çalıştığını ifade etmektedir (2012, s. 52). Chataika ise engelli nüfusunun büyük bir kısmını barındıran Güney Yarım Küre'de bu kesimin en önemli sorunlarının eğitim, istihdam ve sağlık hizmetlerine erişmek olduğunu vurgulamaktadır (2019, s. 4). Gerçekten de postkolonyal çalışmaların ilgi alanına giren toplumlarda yaşayan engelliler, kamu hizmetlerine erişemeyen ve vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmış bir alt sınıf oluşturmuştur (Barker, 2011). Şayet postkolonyalizm geçmişten günümüze kadar emperyal süreçten etkilenen tüm kültürleri kapsayacak şekilde ele alınacak olursa; sömürüye maruz kalan toplumlarda engelliliğe dair sorunların kaynağının Batı toplumlarındaki sorunları analiz etmek için geliştirilen

yaklaşımlarla açıklanması, Avrupamerkezli bir tutum olarak değerlendirilmektedir (Sherry, 2007, s. 12-13). Zira engelliliğin ne olduğunu anlamaya yönelik herhangi bir girişim, önce aynı sosyal, politik, ekonomik, kültürel ve ontolojik konumlarda neyin değerli olduğuyla ilgilenmeyi içermektedir (Grech, 2012, s. 55-56).

Grech, dünyanın genelinde engelli insanların karşılaştığı en önemli problemin kötü muamele olduğunu öne sürmenin, bünyesinde bulunan engelli bireyin hayatta kalmasını sağlamaya çabalayan ailelerin direncini gölgede bıraktığını; ayrıca Avrupalıların bir ellerinde kılıç ve diğer ellerinde İncil ile fethettikleri bu ülkelerde oluşturdukları sömürü düzeninin bir sonucu olarak ortaya çıkan yoksulluk ile engellilik arasındaki ilişkinin göz ardı edilmesine yol açtığını savunmaktadır (2012, s. 59-60). Ghai, Hint kültüründe acımaya dayalı hayırseverlik modelinin yaygın olduğunu ve herhangi bir modelin buradaki engelliliğe yaklaşımı kapsamlı bir şekilde açıklayacağını düşünmediğini; yine de bir çıkış yolu olarak ezilen kimliklerin ve sakatlığın temsilinin anlaşılmasına imkân sağlayabileceği umuduyla postkolonyal teorilere ilgi duyduğunu ifade etmektedir (2012, s. 270). Nixon ve diğerleri (2015, s. 583-584), Kanada ve Kamerun'daki engellilere yönelik rehabilitasyon imkanlarını postkolonyal açıdan ele aldıkları makalelerinde, her iki ülkede de bu hizmetlerin verilmesinde inanca bağlı hayırseverlik yaklaşımı doğrultusunda elde edilmiş kaynağın önemli bir yer tuttuğunu; ancak böyle bir yaklaşımın hükümetlerin engellilerin rehabilitasyonuna yönelik politika geliştirme sorumluluğunu göz ardı etmeleri riskini barındırdığını ve bunun hak temelli yaklaşıma uygun olmadığını belirtmişlerdir.

Güney Yarım Küre kültürlerinde yıllar içerisinde yerleşik hale gelen engellilik ile siyah tenli olmayı özdeş kılan ifadeler nedeniyle, ırka dayalı söylemlerle mücadele eden postkolonyalizmin engellilik çalışmalarının kendi mücadelelerinin bir parçası olmasına uzun süre ihtiyatla yaklaştığı bilinmektedir (Lukin, 2013, s. 311-312). Oysa çağdaş materyalist postkolonyal eleştiri, eşitlikçi, yerleşik deneyimleri engellilik analizinin başlangıç noktası olarak almayı sağlayan araçlar sunabilir (Barker ve Murray, 2010, s. 329). Bir diğer deyişle eleştirel bir söylem olarak postkolonyalizm, Batı dışı kültürel bağlamlarda engellilik temsillerinin analizi için çok önemli bir çıkış noktası ortaya koyabilecek potansiyele sahiptir (Barker, 2010, s. 15). Mark Sherry, engellilik ve postkolonyalizm arasındaki bağlantıların Amerikan İşaret Dili'nin ayrı bir kültür olarak

tanınmamasının bir sömürgecilik biçimi olarak temsil edilmesini içerecek kadar geniş olduğuna dikkat çekmektedir (2007, s. 11).

Gerek postkolonyalizm ve engellilik çalışmaları alanlarının akademik olarak birbirine yaklaşması ve gerekse uluslararası kuruluşların kapsayıcı politikalarının gelişmesi, ileride Güney Yarım Küre’de yaşayan engellilerin sorunlarının kendine özgülüğünü kabul edecek yaklaşımların benimsenmesini sağlayabilir. Tam da bu noktada, her ne kadar postkolonyalist teorisyenler genellikle hümanizme net biçimde karşı çıkmasa da (Braidotti, 2014, s. 35), Nayar’ın (2014) bedeni geliştirmesine rağmen sömürü düzenini devam ettirdiği gerekçesiyle eleştirdiği hümanizm anlayışına güçlü bir itiraz dile getiren insanötesicilik ile postkolonyalizm arasındaki ilişki yadsınamaz düzeydedir. Barad, geçtiğimiz asırda yaşanan iki büyük savaş ve sonrasında ortaya çıkan nükleer tehdidin gezegende yarattığı güvensizliğe dikkat çekerek bu durumun içerisinde bulunduğumuz yüzyılda da devam ettiğini, zamanın evrenselliği anlayışının tüm toplumları ileri haklar seviyesinde olmaya mecbur kılmasına rağmen bu yaklaşımın Batının bir ürünü olduğunu ifade ederek hümanizmi eleştirmiş ve gidişatı insanötesiciliğe doğru yönlendirmiştir (2019, s. 524). İnsanötesiciliğin ölçüt olarak hangi insanın ele alınacağına dair sorgulayıcı tavrı (Ağın, 2020, s. 28), Vitruvius’un dışında kalan engellilik araştırmaları ve postkolonyal çalışmaları birbirine daha kısa bir sürede yaklaştıracaktır. Böyle bir hal, engelliliğe yaklaşımda Batı merkezli modellerin diğer toplumlara uyarlanması tarzından uzaklaşıp her kültürün birbirinden öğrenerek daha özgün modeller geliştirebilmesine zemin hazırlayacaktır. Bu ise engelliliğin doğasının karmaşıklığını kabul ederek bireysel deneyimlerin öne çıkması olasılığını güçlendirecektir. Dolayısıyla Postkolonyalizm ve engellilik çalışmalarının insanötesicilik şemsiyesi altında birlikte hareket edebilmesi, kesişimsellikten doğan deneyimlerin pratiğe dönüşmesini sağlayabilecek güçte olacaktır.

2.3.2.4) İnsanötesicilik, hayvan çalışmaları ve engellilik ilişkisi

Eleştirel hayvan çalışmaları ve engellilik araştırmaları, benzer tarihlerde, geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde gelişmeye başlamış hareketlerdir. Bu iki disiplin bir süre sonra etrafındaki diğer mücadele yürütenlerle diyaloga girmişse de engelli bireyler ve hayvanlar arasında hayatın her alanında günümüze kadar iç içe geçmiş bir ilişkilene

olduğu halde, birbirlerine mesafeli davranmışlardır. Wolfe, son on yılda ortaya çıkan disiplinlerarası kültürel çalışmaların çeşitli çağdaş alanlarından, felsefi olarak en iddialı ve etik açıdan en zorlayıcı ikilinin Hayvan Çalışmaları ve Engellilik Çalışmaları olduğunu iddia etmektedir (2008, s. 110). Engellilik araştırmaları ve eleştirel hayvan çalışmaları alanları arasında bir mesafenin oluşmasında, eleştirel hayvan çalışmaları denince akla gelen ilk isimlerden biri olan Singer’ın engelli doğan bebeklerle ilgili net ifadelerinin büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Singer, acı çekebilen hayvanları denek olarak kullanmaktansa belli bir zekâ seviyesinin altında doğan ve gelişmesi mümkün olmayan engelli bebekler üzerinde çalışmalar yürütülmesini daha faydacı bir yaklaşım olarak değerlendirmekte ve öldürülmelerinde bir sakınca görmemektedir (2005). Singer bu konuyu şöyle detaylandırmıştır:

“Örneğin bir şempanze, köpek ya da domuz, ciddi derecede zihinsel özürlü bir bebek ya da ileri derecede demanslı bir yaşlıya göre, daha yüksek bir kendinin farkında olma ve başkalarıyla anlamlı ilişkiler kurma düzeyine sahiptir. Dolayısıyla, yaşama hakkını bu özelliklere dayandıracaksak bu hayvanlara da en az zihinsel özürlü ve demanslı insanlara tanıdığımız kadar, hatta daha fazla yaşama hakkı tanınmalıdır” (2005, s. 58).

Engelli aktivist ve hak savunucusu Harriet McBryde Johnson, bu yaklaşım uygulansaydı muhtemelen doğduğu sırada öldürüleceğini, ancak şu anda hayattan zevk alarak yaşayabilir durumda olduğunu ifade ederek Singer’a itiraz etmiştir (2013, s. 507). Gerçekten de Singer’ın bu tutumu engelliler tarafından farklı bölgelerde ve çeşitli zamanlarda tepkiyle karşılanmıştır. 1999 yılında Princeton Üniversitesi’nde öğretim üyesi olarak atanmasının ardından ilk gün tekerlekli sandalyeli öğrenciler tarafından protesto edilmiş, 2020 yılında ise Yeni Zelanda’da yapacağı bir konuşma engelli bebeklere yönelik görüşleri nedeniyle tepkiler üzerine iptal edilmiştir (The Guardian, 2020).

Engellilik araştırmaları ile eleştirel hayvan çalışmaları alanlarının mesafeli oluşunda engellilerin geçmişten gelen kültürel kodların bir uzantısı olarak farklı hayvanlara benzetilmesi suretiyle hakarete uğraması ile (Taylor, 2011, s. 191-193) ve Batı uygarlıklarında tıpkı hayvanlar gibi çeşitli dönemlerde sergilenmeleri ve ucube olarak nitelenmeleri de önemli bir etkidir (Ancet, 2010, s. 57-60). Engellilerin içsel bir değere sahip olarak insan onuruna ve haysiyetine yaraşır bir hayat sürmeleri yönündeki insan hakları yaklaşımı, bu iki alan arasındaki benzerliklerin görülmesini zorlaştırmaktadır.

Stephanie Jenkins, toplumun engellilerle hayvanlara yönelik benzer yaklaşımlar içerisinde olduğunu kabul etmenin engellilerin insanlıktan çıkarılma endişesi duymasına neden olabileceğini hatırlatmaktadır (2020, s. 103).

Anthony J. Nocella, hayvanlar ve engelli insanların bir suç işledikleri veya kâr amacı güttükleri için değil, farklı olmaları ve özne yerine bir meta olarak tanındıkları için ayrıştırıldığını; bir disiplin olarak engellilik çalışmalarının ise farklılığı, benzersizliği ve karşılıklı bağımlılığı savunması yoluyla hayvan çalışmalarıyla olan yakınlığını vurgulamaktadır (2017, s. 150-152). Dolayısıyla Nocella, eylem ve söylemleri yoluyla engelli bireyleri kendilerinden aşağıda görerek normalin dışında tutan üstün insan davranışlarını açıklamak üzere kullanılan sağlamcılık kavramıyla insanların hayvanlardan daha önemli ve üstün olduğunu savunan türçülük kavramının yakınlığına işaret etmektedir (2017, s. 150-152).

Engelli bireylerin hayvanlarla olan iç içe gelişmiş ilişkileriyle bağımsızlık söylemleri arasında güçlü bir dolanıklık söz konusudur. Engellilik hareketinde sosyal model olarak bilinen yaklaşımın geliştiricilerinden M. Oliver, engelliler için bağımsızlığın ne anlama geldiği hakkında şunlara dikkat çekmiştir:

“Profesyoneller bağımsızlığı yıkama, giyinme, tuvalet yapma, yemek pişirme ve yardım almadan yemek yeme gibi öz bakım faaliyetleri açısından tanımlama eğilimindedir. Bununla birlikte, engelli insanlar bağımsızlığı farklı bir şekilde tanımlarlar. Bağımsızlığı tek başına veya yardım almadan bir şeyler yapmak yerine, kişinin hayatı hakkında kontrol sağlama ve karar verme yeteneği olarak görürler” (1990, s. 91).

Banu Altunay Arslantekin ise görme engelliler için bağımsızlığı “Görme yetersizliği olan kişilerin kendi kendine yeten, bağımsız bir kişi haline gelmesi, sosyal ihtiyaçlarını ve yükümlülüklerini karşılaması, büyük ölçüde hareket özgürlüğüne dayanmaktadır” şeklinde ele almıştır (2015, s. 37). Altunay Arslantekin bu tanımı her ne kadar görme engelliler için yapmışsa da, kendisinin uzmanlık alanının özel eğitim olduğu dikkate alındığında, bu alanda bağımsızlığa ilişkin kabul gören bir bakış açısını yansıttığı söylenebilir. Sunaura Taylor ise, bağımsızlığın, saf kendi kendine yeterlilikten ziyade seçim ve medeni haklarla ilgili olduğunu öne sürmektedir (2011, s. 199-200). Tüm bu görüşlerden yola çıkılacak olursa, engellilerin bakış açısından bağımsızlık denilince akla ilk olarak kendi kendine yetebilme ve kararlarını alabilme gibi kavramlar gelmektedir.

Engellilerin yararlandığı hizmet veya rehber hayvanları ile bağımsızlık kavramı, birbiriyle ilişkili halde ele alınmayı gerektirmektedir. Amerikan Engelliler Yasası'na göre bir hizmet hayvanı, iş yapmak için bireysel olarak eğitilmiş bir köpek veya minyatür atır (Price, 2017). Dolayısıyla bu hayvanlar yasal olarak restoranlara, mağazalara, okullara ve kamu binalarına girebilir; uçak ve otobüs gibi toplu taşıma araçlarına binebilir; evcil hayvanlara izin verilmeyen konutlarda yaşayabilir (Price, 2017). Kelly Oliver'e göre, hizmet hayvanları insan ortakları için ışıkları açmaktan veya anahtarları almaktan çok daha fazlasını yapmasına ve evde bir hayvanla yaşamanın zihinsel ve fiziksel sağlığa faydalarına dair artan kanıtlara rağmen, insanların hayvanlarla olan psikolojik ve duygusal ilişkileri onları mülkiyet biçimlerine indirgeyen yasalarla sınırlandırılmaya devam etmekte; örneğin hizmet hayvanlarıyla tekerlekli sandalyelerin işlev bakımından benzerliğine ilişkin resmi raporlara rastlanmaktadır (2020, s. 112).

Rehber Köpekler Derneği Başkanı Nurdan Tunçer, rehber köpekler hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Rehber köpekler bir görme engellinin gören gözleridir, yoldaşlık eden en yakın arkadaşlarıdır. Rehber Köpekler, uzun ve kapsamlı bir eğitimden geçtikten sonra görme engelli bireylere her ortamda eşlik eden, güvenli ve bağımsız hareketliliğe olanak tanıyan özel köpeklerdir. Özel olarak eğitilmiş bu köpekler, görme engellilerin hareket kabiliyetlerini artırmalarına, günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek rahatlıkta dolaşmalarına yardımcı olur” (aktaran Akın, 2020).

Tunçer, Türkiye’de rehber olamayan köpeklerin terapi hayvanı şeklinde hizmet vermesi için çalıştıklarını ifade etmiştir (aktaran Akın, 2020). Rehber Köpekler Derneği, Türkiye’de rehber köpekler erişilebilirlik yasasının çıkması için girişimlerini sürdürmektedir (Öztürk, 2022). Öte yandan Amerika’da bulunan Guide Horse Foundation rehber at programı için kör gönüllülerle deneysel olarak çalışmakta; bu çalışmaya katılacak kişilerde kırsal bölgelerde yaşama, insan yardımı olmadan kendi başına hareket edebilme ve başarılı bir şekilde yön tayini yapabilme gibi özellikler aramaktadır (The Guide Horse Foundation).

Oliver’in (1990), Altunay Arslantekin’in (2015) ve Taylor’un (2011) bağımsızlığa yaklaşımları ışığında, rehber veya hizmet hayvanı ile yaşayan engelli bireylerin hareket özgürlüğü kazanarak kendi kendine yeten bireyler haline geldikleri söylenebilir. Bununla birlikte, sözü edilen ilişkinin bağımsızlık mı yoksa karşılıklı bağımlılık olarak mı ele alınacağı sorunsalı, üzerine düşünölmeye değerdir. Böyle bir konu hakkında fikir

yürütülebilmesi için ilk olarak hizmet veya rehber hayvanlarına hangi açıdan bakılacağına karar verilmesi gerekir. Şayet hizmet hayvanları tekerlekli sandalye gibi bir araçla özdeşleştirilirse, engellilerin bu hayvanlara olan bağımlılığı bağımsızlıklarından ödün vermelerini gerekli kılmayacak; bir diğer deyişle, rehber köpekler ekipman olarak kabul edilirse, o zaman engellilerin bu hayvanlarla olan ilişkisi, uçaklara veya gözlüklere olan bağımlılıktan daha fazla bağımsızlığı tehlikeye atmayacaktır (Oliver K. , 2020, s. 115-116). Bununla birlikte Oliver (2020, s. 113), Hizmet hayvanlarını yalnızca kullanılacak ekipman olarak görmek ve engelli insanları ideal bir normla ölçüldüğünde eksik veya kusurlu olarak ele almak yerine, her ikisini de birbirleriyle ilişkilerinde tekil olarak kendini gösteren olumlu bir değere sahip olarak düşünmek gerektiğini vurgulamaktadır. Öte yandan, engelli bir kişinin rehber köpekle yaşamayı tercih etme hakkı olmasına rağmen bir köpeğin engelli birine rehberlik yapıp yapmama tercihinin olmaması, söz konusu ilişkinin insanmerkezciliğin izlerini taşıyıp taşımadığı sorusunu akla getirmektedir. Örneğin bir köpeğin rehberlik yaptığı engelli kişi toplantıdayken onu salonun bir köşesinde saatlerce beklemeye programlanacak şekilde eğitilmesi, Haraway'ın (2010) yoldaş türler arasında konumlandığı köpeklerin engellilerle olan ilişkisinde köpeğin yoldaş bir özne mi yoksa bir nesne mi olduğu ikircikliğini gündeme getirmektedir. Genellikle hizmet veya rehber hayvanlarına yerine getirilen görevlerin insanların performansını nasıl artırdığı açısından değer verilir. Dolayısıyla karşılıklı faydaya dayalı olmayan ve yalnızca insanın çıkarına yönelik gelişmiş bir ilişki söz konusudur.

Engellilik ve hayvan çalışmaları ilişkisinde engelli hayvanların varlığının kabul edilmesi sorunsalı önemli bir yer tutmaktadır. Yaygın olan insanmerkezci bir yaklaşıma göre hayvanların içsel bir değere sahip olmadığı düşünülmekte ve kullanılabilecek bir mal olarak değer görmektedir. Bu hayvan engelli olması halinde daha değersiz hale gelmektedir. Taylor, et endüstrisinde kullanılan tavuk, inek ve domuzların sakatlayıcı uygulamalara maruz kaldığını hatırlatarak; insanın sakat bir hayvana onun için doğal sürecin ölmek olduğu şeklinde yaklaştığını, bir diğer deyişle yaşayan sakat bir hayvanın normalin dışına çıkararak doğal olmayan bir hale geldiğini düşündüğünü ifade etmektedir (2020, s. 24). Taylor, insanın kendi çıkarı için sakatladığı bu hayvanları kaderine terk etmeyerek onların hayatlarını daha iyi şartlarda idame edebilmelerini sağlayacak araç gereçleri yaygınlaştırması gerektiğini vurgulayarak hayvanlar için üretilen protezlerin

varlığından söz etmektedir (2020, s. 24). Atakan Baş ve Saygın Yücekule, “hareket engelli hayvanlar için protez, ortez ve yürüteç yapım çalışmalarının hâlâ insanlar için yapılan çalışmalara oranla yeterli sayıya ulaşmadığı” değerlendirmesinde bulunmuş; bu ürünlerin üç boyutlu yazıcılar kullanılarak daha kısa sürede üretilebileceği ve gerekli düzeltmelerin daha kolay yapılabileceği bulgularına ulaşmıştır (2018, s. 14-15).

Son yıllarda engelli hayvanların bakımını üstlenen kişi ve kurumların bu çabaları ilgi çekmeye başlamıştır. Nicole R. Pallotta, sonradan felçli hale gelen köpeği Alec ile olan deneyimini anlattığı makalesinde; O’nu iyileştirmeye dönük çabalarının veterinerler tarafından dahi ilginç ve anlamsız karşılandığını vurgulamış; erişilebilir biçimde hareket edebilmesi için tekerlekli sandalye temin ettiğini ve kaslarının kuvvetlenebilmesi için yüzmeye götürdüğünü paylaşmış; Alec’in yeni durumuna hızlı bir şekilde ayak uydurarak gösterdiği yaşama sevincinin kendisini çok etkilediğini dile getirmiş ve ayrıca bu sayede engellilerin karşılaştığı erişilebilirlik sorunlarına dair farkındalığının arttığını ifade etmiştir (2019, s. 86-88). Türkiye’de bulunan Engelli Hayvanları Koruma ve Hayvan Hakları Derneği’nin kurucusu Çağrı Sert ise, verdiği röportajda engelli hayvanlarla tanıştıktan sonra hayata bakış açısının değiştiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Engelli hayvanlarla çalışmaya başlayınca fark ettim ki insanlar olarak en ufak bir şeyde korkunç, abartılı tepkiler veriyoruz. Bir olayı, durumu, sorunu, hastalığı, incinmeyi sanki hayatımızın sonu gelmiş gibi yansıtıyoruz. Çözüm aramıyor, sorunda yani kaybettiğimizde ve muhtemelen geri gelmeyecek olanda kalıyoruz. Çok az kişi içinde olduğu durumu değiştirmek ya da o durumdan çıkmak için gerekli adımları atıyor. Hayvanlarda ise durum çok başka. Ben bunu birlikte yaşadığım Bonnie’den öğrendim; derneğin kurulmasının nedeni de o” (aktaran Boz, 2021).

Stephanie Jenkins, engellilik araştırmaları ile eleştirel hayvan araştırmalarını birleştirerek sağlamlılığı kesişimsel analize dahil etmenin önemini göstermekte; normal insan kapasitesi ahlaki statü ile eşdeğer görüldüğünden, türcülük ve sağlamlılık arasındaki etkileşimin bu statünün sınırlarını yeniden ele almak için benzersiz bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (2020, s. 95-96). Bir başka tabirle, ahlaki ötekinin inşasında türcülüğün ve sağlamlılığın karşılıklı varlığı yok sayıldıkça, hayal edilen kapasitelere ulaşmış insan ideali yerinde kalmaya devam edecektir. Hiyerarşiye dayalı olmayan ve merkeziyetsizliğin yürürlükte olduğu bir düzen tasavvur eden insanötesici yaklaşım, insanın güçlü bir eyleyici olduğunu kabul etmekle birlikte, ona insan olmayan diğer canlı ve cansız varlıklara olan etik sorumluluğunu hatırlatır (Ağın, 2020, s. 32). Bu yönüyle insanötesici yaklaşım, engellilik araştırmalarıyla eleştirel hayvan çalışmalarının

kesişimselliğini ortaya çıkararak birbiriyle çalışma motivasyonu geliştirmesine fırsat sağlayabilecek teorik altyapıyı haizdir. Zira insanötesicilik, insanlık tanımının dışında bırakılan engelliler ve insanmerkezci bir yaklaşıma tabi tutulan hayvanların kendi formlarında oluşan eyleyciliğini kabul etmeyi gerektirir (Barad, 2007). Ayrıca bu yaklaşım insan - hayvan ilişkisinin iç içeliğini, melezliğini ve karşılıklı bağımlılığını da hatırlatır (Haraway, 2010). Dolayısıyla engellilik çalışmaları sağlamlılıkla ve eleştirel hayvan çalışmaları türçülükle mücadele ediyorsa, antroposu oturduğu üstünlük tahtından indirmeyi idealize eden insanötesici yaklaşım bu çabaların daha hızlı sonuç verebilmesini sağlayabilir.

3. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE ENGELLİLİK VE İNSANÖTESİCİLİK İLİŞKİSİ

3.1. VERİLERİN TOPLANMASI VE ANALİZİ

3.1.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; karmaşık ve çok yönlü insan davranışlarını anlamaya yönelik çeşitli araştırma desenlerinden oluşan şemsiye bir kavramdır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 35). Nitel araştırma, araştırılan konuyla ilgili olabildiğince doğal bir ortamda veri toplanması ve elde edilen sonuçlardan yola çıkılarak daha önce bilinmeyen bir konuda çıkarım yapılması esasına dayanır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 84). Açık görüşlü olması, esnek bir yapıyı benimsemesi ve farklı bağlamlarda ele alınması nedeniyle nitel araştırma için “doğal araştırma”, “yorumlayıcı araştırma” ve “alan araştırması” gibi yaklaşımlar da yapılır (Baltacı, 2017, s. 2). Nitel araştırmalarda objektiflikten öte duygusallık ve kavramsallık önemlidir (Baltacı, 2019, s. 171). Kaynaklardan alınabilen veri, farklı yorumlama ve analitik süreçler içermesi ile yazılı ve sözlü raporlar olmak üzere üç ögesi vardır (Tavşancıl Tarkun, 2000, s. 30). Nitel araştırmalarda dikkati çeken en önemli özellikler arasında doğal ortama duyarlılık, araştırmacının katılımcı rolü, bütüncül yaklaşım, algıların ortaya konması, araştırma deseninde esneklik, tümevarımcı analiz ve nitel veri sayılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 38). Nitel araştırmalarda doğa ve çevreyi kapsayan, araştırma sürecini vurgulayan ve araştırılan olay ve olgunun algılanma biçimini öne çıkaran veri setleri kullanılır (Baltacı, 2019, s. 170).

Bu çalışmada nitel araştırma yönteminde veri toplama aracı olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırılan konuyla ilgili her türlü yazılı, işitsel ve görsel malzeme doküman olarak adlandırılır (Kıral, 2020, s. 173). Kitaplar, dergiler, gazeteler, yasal metinler, sözleşmeler, günlükler, araştırma raporları, anılar, röportajlar, videolar, ses kayıtları ve fotoğraflar gibi kaynaklar doküman niteliği taşır (Yıldırım ve Şimşek,

2018, s. 184). Dokümanlar birincil ve ikincil olmak üzere ikiye ayrılmakta olup; buna göre kişi ya da kurumların kendileriyle ilgili yazdıkları dokümanlar birincil, başkalarının bu konuda yazdıkları ise ikincil dokümanlardır (Balcı, 2015). Ayrıca dokümanlar niteliklerine ve bulundukları ortama göre veya kişisel ve kurumsal dokümanlar olarak da sınıflanabilir (Kıral, 2020, s. 173). Doküman incelemesinin avantajları arasında etkin zaman yönetimine olanak sağlaması, düşük maliyetli bir yöntem olması, veri toplamının ötesine geçerek mevcut verilerden seçim yapabilmenin mümkün olması, örnekleme hangi dokümanları dahil edeceğine karar verebilme imkanı, dokümanlara kolay erişebilme fırsatı, dokümanlara ait bilgilerin kesinliğine bağlı olarak güvenilirliğin artması, insanlarla birebir yapılan çalışmalarda karşılaşılan tepkisel tutumlara maruz kalmama bulunur. Dezavantajları arasında ise yapılan araştırmaya yeterli veri sağlayamama riskini barındırması, doğrudan araştırmaya katılmadığı için dokümanda ifade edilen bilgilere güvenmek zorunda olunması, yanlış olarak hazırlanan dokümanların analizinde karşılaşılan zorluklar, standart bir formatın olmamasına bağlı güçlükler ve kodlamayla ilgili zorluklar sayılabilir (Bowen, 2009, s. 30-31).

Diğer araştırma desenlerinden farklı olarak doküman incelemesinde veri üretilmez; bunun yerine daha önce farklı amaçlar için oluşturulmuş veriler kullanılır (Morgan, 2022, s. 66-68). Araştırmacı, tıpkı görüşme formu veya anketler yoluyla elde edilen deşifrelerde olduğu gibi, kapsama dahil edilecek veya dışarıda bırakılacak kısımlarla ilgili aktif bir role sahiptir. Benzer fikirleri birbiri ardına sıralamak doküman incelemesi anlamına gelmemektedir. Doküman incelemesi de diğer araştırma desenlerine benzer şekilde, anlam çıkarmak ve ampirik bilgiye ulaşmak için yapılır (Kıral, 2020, s. 172). Doküman incelemesinin diğer araştırma desenlerinden ayrılan yönü, araştırma konusu kapsamında geçmişte oluşturulmuş belgelerden yola çıkarak bir analiz yapmak ve sonuca varmaktır (Sak, Şahin Sak, Öneren Şendil ve Nas, 2021, s. 238-240). Bu yönüyle doküman incelemesi, farklı nitel araştırma yöntemleriyle birlikte uygulanabileceği gibi bağımsız şekilde veri toplama aracı olarak da kullanılabilir. Nitekim bu araştırmada da doküman incelemesinden bağımsız olarak yararlanılmaktadır.

3.1.2. Yasal Metinlerin Analizi

Türkiye’de engellilere yönelik hukuki düzenlemelerin modern anlamda 1961 Anayasasıyla özel eğitim alanında gerçekleştiği söylenebilir (Çitil ve Üçüncü, 2018, s. 153-155). 2000’li yıllara gelindiğinde ise gerek engelliler alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının baskısı ve gerekse de AB müktesebatına uyum çerçevesinde, Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir (2005). Öte yandan uluslararası alanda engellilere yönelik yasal düzenlemeler anlamında ilk kapsamlı metin Birleşmiş Milletler (BM) tarafından Sakat Kişilerin Hakları Beyannamesi adıyla yayımlanmış (1975) ve 1982 senesi Engelliler Yılı olarak ilan edilmiştir (Çitil ve Üçüncü, 2018, s. 145). Her ne kadar İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948) ve sonrasında imzaya açılan diğer belgeler tüm insanların hak ve özgürlüklerini muhafaza etmeyi vaat etmekteyse de, bu dokümanların engellilik alanına dair yapılması gereken düzenlemelere ilişkin bakış açısı sunamadığı düşüncesinden hareketle, ilerleyen yıllarda engelliler alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşları ve aktivistler tarafından yalnızca engelliliği esas alan bir sözleşmenin gereği savunulmuştur (Gül, 2015, s. 32-33). Dolayısıyla yeni bin yılın ilk kapsamlı uluslararası yasal dokümanı BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme adıyla 2006 yılında imzaya açılmıştır. Türkiye için bu Sözleşmenin yürürlüğe giriş tarihi 2009’dur. Devamında ise 2005 yılında yürürlüğe koyduğu Kanun’u adı geçen belgeye uyumlu hale getirerek Engelliler Hakkında Kanun (2014) adıyla kapsamlı bir mevzuat düzenlemesi yapmıştır. Ayrıca tüm yasal metinlerde geçen “özürlü” kelimesi “engelli” ifadesiyle değiştirilmiştir (2013).

Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren normal insan tanımının dışında kalan kesimlerin hak mücadelelerinin ivme kazandığı bir dönemde teorik alt yapısını oluşturmaya başlayan ve kapsamlı bir sözleşmenin imzalanmasını sağlayarak en somut kazanımını elde eden engellilik hareketi, halen enerjisinin büyük bölümünü mevzuat kaynaklı haklarını kullanmaya sarf etmektedir. Ne var ki hızlı yaşamaya ve etkin zaman yönetimine programlı bir düzenin yerleşik hale gelmesi, fiziksel ve zihinsel sağlık arzusu ve kalkınma temelli ekonomik pratiklere bağlı olarak kuzey ve güney yarım küre arasındaki gelir eşitsizliği gibi nedenlerle Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin uygulamada yeterli karşılığı bulabildiğini söylemek mümkün değildir. BM Engellilerin

Haklarına İlişkin Sözleşme uzun yıllara dayanan bir birikimin ürünü olarak geniş bir vizyon sunmakla birlikte, tam da insanötesicilik ve insanaşırııcılık gibi bakış açıları üzerinden insanın geleceğinin ne olabileceği, insan olmanın gerektirdiği etik sorumluluklar ve yeniden bir insan tanımı yapılıp yapılamayacağı gibi tartışmalar gündemi işgal ettiğinden, insan haklarını korumaya dayalı tüm dokümanların çağın gerekliliklerini hangi oranda karşıladığı sorgulanmaktadır.

Uzun yıllar boyunca tıbbi modelin etkisinde kalan ve BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ile çevresel etmenleri de dikkate alan bir bakış açısı geliştirmeye çalışan Türkiye'nin insanın yeniden ele alındığı bir dönemde engelliliğe dair kapsayıcı bir yaklaşım ortaya koyabilmesi, güncel engellilik tartışmalarının yapılabilmesine zemin hazırlanması ve yürürlükte olan engelliliğe dair yasal dokümanların günün koşullarına göre revize edilerek ve kesişimselliği dikkate alarak güncellenmesine bağlıdır. Tüm bunlardan hareketle; araştırmanın 3.2. bölümü “mevzuatta engellilik” başlığına ayrılmıştır. Bu bölümde kronolojik sırayla 2005 yılında yürürlüğe giren Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2006 yılında imzaya açılan Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve 2014 yılında bu Sözleşme'ye uyumlu hale getirilen Engelliler Kanunu'nun engelliliğe yaklaşımı incelenerek bu dokümanların hangi bakımdan normatif insanmerkezciliğe vurgu yaptığı ve ne gibi yönlerden insanötesiciliği esas aldığı saptanmıştır. Elde edilen bulgular çerçevesinde engellilik mevzuatının insanötesiciliğe yönelebilmesi için nasıl bir yapıya sahip olması gerektiği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun için betimsel analiz ve içerik analizi yaklaşımlarına başvurulmuştur. İlk olarak her dokümanda ayrı ayrı betimsel analiz yapılmış, metinler amaç, ilke ve değerler yönünden incelenerek temalar ve temalar arası ilişkiler ortaya konmuştur. Dolayısıyla aynı analize tabi tutulan her doküman için ayrı ayrı analiz yapılmış ve bulgular ortaya çıkarılmıştır. Son bölümde ise üç metinde ortaya çıkan temalardan yola çıkılmak suretiyle elde edilen veriler karşılaştırmalı biçimde içerik analizine tabi tutularak yorumlanmıştır.

İçerik analizinde maksat toplanan verilerden alıntılara başvurarak betimsel bir yaklaşım ortaya koymak ve temalar ve temalar arası ilişkiler belirlemektir (Baltacı, 2019, s. 377). İçerik analizinde verilerin kavramsallaştırılması, kavramlara paralel biçimde düzenlenmesi ve temaların belirlenmesi aşamaları izlenir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 223). Nitel veri analizinde veriler kodlama, temalara ulaşma, kodların ve temaların

düzenlenmesi ile bulguların tanımlanması ve yorumlanması şeklinde analiz edilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 224).

Nitel veri analizinde en önemli husus verilerin anlamlandırılmasıdır ve her araştırmacının yararlandığı verileri kendi bakış açısıyla yorumlaması beraberinde öznelliği getirebilir (Çelik, Baykal ve Memur, 2020, s. 400). Burada dikkat edilmesi gereken husus verilerin tamamını nesnel biçimde analize tabi tutmak ve ortaya çıkan verileri ulaşılması önceden belirlenmiş bir sonuç gözetmeksizin uygun şekilde kod ve temalara ayırmaktır. Bu araştırmada da ilgili yasal metinlerin tamamının bir bütün olarak madde madde ele alınması açısından hassasiyet gösterilmiştir. Bu doğrultuda, kronolojik sıra takip edilmiş, ilk olarak her bir dokümanın tamamı ayrı ayrı analiz edilmiş, referans alınan ilke ve değerler kodlanmış, birbirleri arasındaki ilişkiler ortaya çıkarılarak kavramsallaştırılmış ve ortak temalara ulaşılmıştır. Daha sonra üç dokümandaki benzerlik ve farklılıklar mukayese edilerek ortaya çıkan bulgular engellilik ve insanötesi yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmiştir.

3.1.3. Engelliliğe Dair Yapılan Araştırmaların Analizi

Birbiri ardına yapılan yasal düzenlemelerin ardından bunların uygulamada nasıl karşılık bulabileceğine dair politikalar geliştirmek için öncelikle toplumun ve engellilerin engelliliğe dair bakış açılarının bilinmesi önemli görülmüştür. Nitekim Türkiye’de 2009 ile 2012 yılları arasında kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları bunu anlayabilmek için çeşitli araştırmalar yapmıştır. Farklı örneklem gruplarıyla yapılan bu araştırmalar benzer sonuçlara vurgu yapmakta, engelliliğe bakışta insanmerkezci yaklaşımın izleri fark edilmektedir. Bundan hareketle araştırmanın 3.3. bölümünde toplumun ve engellilerin engellilik hakkındaki algı ve düşünceleri insanmerkezci yaklaşım bakış açısıyla yorumlanmıştır. Araştırmanın 3.3. bölümünde incelenen dokümanlar aşağıdaki gibidir:

Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2009). *Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor*. Ankara.

Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2010). *Özürlülüğe dayalı ayrımcılığın ölçülmesi araştırması*. Ankara.

Görme Özürlüler Derneği. (2012). *Engelli ayrımcılığı araştırması ve engelli ayrımcılığına karşı çözüm önerileri raporu*.

Görüldüğü üzere çalışmaya veri olarak kaynaklık eden üç yayın bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi bir kamu kurumu olarak dönemin engellilik alanındaki politikalarını düzenleyen ve uygulanması sürecinde aktif olan Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı'na (ÖZİDA) aittir. Engellilik alanında faaliyet yürüten ve yürüttüğü bir proje ile farklı engel gruplarından ve engelli olmayan kişilerden görüş toplayarak bir yayın haline getiren Görme Özürlüler Derneği (GÖZDER) ise, iki araştırmanın sonuçlarını tek bir kitapta yayımlamıştır. Her iki kurumun da biri engelli olmayanlarla ve diğeri engellilerle yürütülmüş araştırmaları kapsama dahil edilmiştir. Bir diğer deyişle üç yayında bulunan toplam dört araştırma, kapsamı oluşturmaktadır. Bu dokümanların tamamı internet ortamında, kurumların kendi internet sitelerinde veya destek aldıkları kurumların web sayfalarında, herkesin erişimine açık durumdadır. Dokümanların ilgili bölümlerinde kaynak göstermek koşuluyla alıntı yapılabileceği ifade edildiğinden, bu belgelerin bir bölümünün ya da tamamının temin edilmesi veya izin alınması için yayın sahiplerine talepte bulunma ihtiyacı duyulmamıştır. Sözü edilen araştırmalarda farklı yöntemlerle elde edilen sonuçlar bir araya getirilerek içerik analizine tabi tutulmuş; araştırmanın kapsamına giren konularda ulaşılmış bulgular birbirleriyle ilişkilendirilerek bir çıkarım yapılmıştır. Bir başka ifadeyle, bu dokümanlarda toplumun ve engellilerin engelliliğe dair algı ve tutumlarının insanmerkezci yönleri ortaya çıkarılarak elde edilen sonuçlar insanötesi yaklaşım çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu bölümde incelenen dokümanlarda engellilere yönelik sunulan hizmetler ve erişilebilirlik düzenlemelerinin neler olduğuna odaklanılmamıştır. Bunun yerine sözü edilen düzenlemelerin yeterli oranda yapılıp yapılmamasına etki eden tutumlar üzerinde durulmuş, engelliliğe dair oluşan kalıp yargılar ile ötekileştirmeye ve ayrımcılığa ilişkin veriler değerlendirilmiştir. Anılan araştırmalardaki tüm veriler ilk olarak bu çerçevede incelenerek kodlanmış ve bahsi geçen alanlara dair veriler ayrıştırılmıştır. Daha sonra tüm dokümanlardan ayrıştırılan her bir veriden yola çıkılarak ortak temalara ulaşılmış ve bulgular bu doğrultuda değerlendirilmiştir.

3.1.3.1. Engelliliğe Dair Yapılan Araştırmaların Veri Toplama ve Veri Analiz Yöntemleri

Yukarıda adı geçen dokümanlarda araştırmaların amacına yönelik farklı veri toplama ve analiz yöntemleri kullanılmıştır. Dolayısıyla bu aşamada çalışmaya veri olarak dahil edilen araştırmaların yöntemleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

3.1.3.1.1. Toplumun Engelli Bireylere Yönelik Algı ve Tutumlarına Yönelik Araştırmalar

Başbakanlık Özürllüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) tarafından yapılan *Toplum özürllülüğü nasıl anlıyor* adlı araştırma, Türkiye’de engellilere yönelik duyarlılığın arttırılabilmesi için toplumun özürllülüğe dair bakış açısının saptanması gerektiği fikriyle yapılmıştır (2009, s. 25). Araştırma genel tarama modeli doğrultusunda geliştirilmiştir (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49). Başbakanlık ÖZİDA’nın araştırmasında kullandığı genel tarama, “Büyük bir evrenin tamamından veya bir bölümünden alınan örneklem yoluyla yapılan tarama düzenlemeleridir” (2009, s. 49). Söz konusu araştırmanın evreni Türkiye’de ikamet eden 18 yaş üstü engelli olmayan bireyler iken, örneklem çerçevesi IBBS-3’tür (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49). IBBS’nin (İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflandırması) amacı, bölgesel tabanlı istatistikleri toplayarak çeşitli alanlarda analizler yapmak ve toplumsal politikaların geliştirilmesine çerçeve sunmak olup; IBBS-3’e göre Türkiye’deki her il bir istatistiki bölge birimini tanımlamaktadır (Türkiye’deki istatistiksel bölge birimleri). Bu doğrultuda 79 ilde ve adrese dayalı 3485 hanede yaşayan 4144 kişi örneklem grubunu oluşturmuştur (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49). Araştırmada örneklem ile yapılan tarama sonucunda engelli bireylere yönelik tutumlar belirlenmeye çalışılmış, bu tutumların çeşitli değişkenlere göre farklılaşma durumu incelenmiş, toplumun engellilerle ilgili bilgi düzeyleri ve karşılaştıkları problemlerin ne kadar farkında oldukları araştırılmıştır (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49). Veri toplamak için anket formu ve tutum ölçeği geliştirilmiştir (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49-50). Anket, katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgilerin derlendiği 8 ve “Özürllülere İlişkin Yaşantı Görüş ve Tercihler” başlığı altında bulunan 34 olmak üzere

toplam 42 sorudan oluşmaktadır (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49-50). Özürllülere Yönelik Tutum Ölçeği ise, toplumun engellilere dair tutumlarını belirlemek amacıyla geliştirilmiş beş dereceli likert türü bir ölçektir (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 51).

Görme Özürllüler Derneği'nin (GÖZDER) eser sahibi olduğu Engelli ayrımcılığı araştırması ve engelli ayrımcılığına karşı çözüm önerileri raporu başlıklı araştırma, Görme Özürllüler Derneği ve Türkiye Kas Hastalıkları Derneği ortaklığıyla ve Sabancı Vakfı Hibe Programı'nın mali katkısı ile yürütölmüş olan “Engelli Ayrımcılığını Önleme ve Mücadele Platform Projesi” kapsamında yayımlanmıştır (2012). Bu çalışma kapsamında Engelli Konumlandırma, Algı ve Ayrımcılık Araştırması yapılmıştır (GÖZDER, 2012, s. 12). Araştırma, hem engelli olmayan ve hem de engelli bireylerin engelliliğe dair ayrımcılık konusunda algılarını ölçmeyi amaçlamıştır (GÖZDER, 2012, s. 12). Araştırmanın engelli olmayanlara yönelik bölümüne 9 ilden toplam 178 kişi katılmış olup; araştırmada kantitatif yöntem uygulanmıştır (GÖZDER, 2012, s. 12). Kantitatif araştırma, istatistiki veriler kullanarak ölçüm yapabilmeyi ve yorumlamada bulunabilmeyi sağlamaktadır (Özdemir, 2019). Bu doğrultuda katılımcılarla yüz yüze görüşölmüştür (GÖZDER, 2012, s. 12).

3.1.3.1.2. Engelli Bireylerin Engelliliğe Dair Algı ve Tutumlarına Yönelik Araştırmalar

Başbakanlık Özürllüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) tarafından gerçekleştirilen *Özürllülüğe dayalı ayrımcılığın ölçölmesi araştırması*, engelli kişilerin engelliliğe dayalı ayrımcılık konusunda tutumları ile hak arama mekanizmalarına dair bilgi ve kullanım düzeylerinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır (2010, s. 2). Başbakanlık ÖZİDA'nın *Toplum özürllülüğü nasıl anlıyor* (2009) adlı araştırmasında olduğu gibi bu araştırmada da genel tarama modeli uygulanmıştır (Başbakanlık ÖZİDA, 2010, s. 51). Araştırmanın evreni Türkiye’de engellilere yönelik faaliyette bulunan derneklere üye olan engellilerdir (Başbakanlık ÖZİDA, 2010, s. 51). Anketin örneklemi çeşitli aşamalardan sonra 29 ilden 1463 engelli katılımcı olarak belirlenmiştir (Başbakanlık ÖZİDA, 2010, s. 52). Araştırma kapsamında geliştirilen anket demografik bilgiler, mevzuat bilgisi, ayrımcılık deneyimi ve baş etme yolları olmak üzere dört bölüm ve 98 sorudan meydana gelmiş olup; zihinsel

engellilerin yerine bir yakınları ankete katılım göstermiştir (Başbakanlık ÖZİDA, 2010, s. 53).

Görme Özürlüler Derneği'nin (GÖZDER) yukarıda detayları açıklanan çalışmasında yer alan Engelli Konumlandırma, Algı ve Ayrımcılık Araştırması engelli bireylere de uygulanmıştır (2012, s. 12). Türkiye'nin genel demografik yapısını yansıtmasına özen gösterildiği ifade edilen bu çalışmada, anketin engellilikle ilgili bölümü 9 ilde toplam 241 katılımcıyla gerçekleştirilmiştir (GÖZDER, 2012, s. 12). Kantitatif yöntemle ve yüz yüze görüşme yoluyla düzenlenen ankete zihinsel engellilerin yerine yakınlarının katılımı sağlanmıştır (GÖZDER, 2012, s. 12).

3.1.4. Bulguların Değerlendirilmesi

Araştırmanın “Bulguların değerlendirilmesi” başlıklı 3.4. bölümünde; Gerek 3.2. ve gerekse 3.3. bölümde ulaşılan bulgulardan yola çıkılarak; insanötesici yaklaşımı savunan kuramcıların ortaya koydukları insanötesicilik ve engellilik hususundaki önermelerden yararlanılmak suretiyle, dokümanlardaki üstün insan olgusuna dair karşılaşılan bulgular bu çerçevede ele alınmıştır.

3.2. MEVZUATTA ENGELLİLİK VE İNSANÖTESİCİLİK

3.2.1. Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’a Dair Bulgular

Gerek hızla etki alanı artan engellilik hareketinin baskı unsuru olmayı başarabilmesi ve gerekse de Türkiye'nin Batıya dönük politikalarının bir sonucu olarak 2005 yılında engelliliğe dair ilk kapsamlı yasal metin olan Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir.

Metnin ilk on altı maddesinde Kanun'un amacı, kapsamı ve dayanakları açıklanmakta, Kanun'da geçen kavramlar tanımlanmakta, Kanun'un engelliliğe yaklaşımı detaylandırılmakta, engellilere yönelik sağlanacak hizmetlere ilişkin

düzenlemeler açıklanmakta ve eğitim ve istihdam gibi hakların güvence altına alındığını vurgulayan ifadeler yer verilmektedir. On yedinci maddeden itibaren ise farklı kanunlarda engelliliği ilgilendiren alanlara dair düzenlemeler bulunmaktadır. Elli iki maddeden oluşan Kanun'un tamamı araştırma kapsamına alınmıştır. Dokümanın analizi esnasında Kanun'da engelliliğe ilişkin kavramların nasıl tanımlandığına ve Kanun'un engelliliğe yaklaşım biçimine dikkat edilmiştir. Kanun'da geçen sorumlulukların hangi kurum ve kuruluşlara ait olduğu, kurum ve kuruluşlara ait teşkilat yapıları ile görevini yerine getirmeyenlere yönelik yaptırımlar kapsam dışı bırakılmıştır.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (2005) insanötesi bakış açısıyla incelendiğinde üç ana temaya ulaşılmıştır. Buna göre söz konusu dokümanda tıbbi ve geleneksel modelin izlerine bariz biçimde rastlanmakta, engellilerin toplumsal yaşama katılımına vurgu yapılmakta ve temel haklardan ayrımcılığa uğramaksızın ve kendilerine uygun düzenlemeler yapılarak yararlanmaları gerektiğine değinilmektedir.

3.2.1.1. Tıbbi ve Geleneksel Model Temasına İlişkin Bulgular

3.2.1.1.1. Engelliliğin Önlenmesi Gereken Bir Durum Olduğu Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metnine göre engellilik, “ortadan kaldırılması”, “durdurulması” veya “etkileri en aza indirilmesi” gereken bir durumdur (2005). Kanun'da engelliliğin önlenmesi ile etkilerinin ve şiddetinin en aza çekilmesi gerektiğine çeşitli maddelerde vurgu yapılmaktadır. Kanun'un amacının açıklandığı 1. maddesinde; “özürlülüğün önlenmesi”; Tanımlar başlıklı 3-h. maddesinde “Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle oluşan özürlü ortadan kaldırmak veya özürlülüğün etkilerini mümkün olan en az düzeye indirmek”; Erken tanı ve koruyucu hizmetler başlıklı 11. maddesinde “Genetik geçişli ve özürlülüğe neden olabilecek hastalıkların erken teşhis edilmesinin sağlanması, özürlülüğün önlenmesi, var olan özürlü şiddetinin olabilecek en düşük seviyeye çekilmesi ve ilerlemesinin durdurulmasına ilişkin çalışmalar” ve 44 - 1. maddesinde “Özürlülüğün önlenmesi” ifadelerine yer verilmiştir (2005). Bu ifadeler,

engelliliğin kaynağını yeti yitimlerinde gören ve engelin tedavi edilerek iyileştirilebileceğini savunan tıbbi model ile örtüşmektedir.

3.2.1.1.2. Engellilerin Korunması Gereken, Yardıma Muhtaç, Yetersiz ve Alışılmış Davranışları Yerine Getiremeyen Kişiler Olduğu Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde engellilerden “yardıma ve korunmaya muhtaç”, “düşkün”, “normalin dışında”, “yetersiz”, “tek başına günlük ihtiyaçlarını karşılama güçlüğü çeken” ve “alışılmış davranışları yerine getiremeyen” bireyler olarak bahsedilmektedir (2005). Kanun’un Bakıma muhtaç özürünün tanımlandığı 3 - e. maddesinde “Özürlülük sınıflandırmasına göre resmi sağlık kurulu raporu ile ağır özürlü olduğu belgelendirilenlerden, günlük hayatın alışılmış, tekrar eden gereklerini önemli ölçüde yerine getirememesi nedeniyle hayatını başkasının yardımı ve bakımı olmadan devam ettiremeyecek derecede düşkün olan kişileri”; aynı maddenin korumalı işyerinin tanımlandığı “f” fıkrasında: “Normal işgücü piyasasına kazandırılmaları güç olan özürlüler”; aynı başlıklı maddenin “i” fıkrasında “Önemli bir sağlık ögesi olarak insan vücudunun fonksiyonu ve yetersizliğinin tanımı konusunda ortak ve standart bir dil ve çerçeve geliştirme çalışmasını”; 30 - Ek 7. maddesinde “Sosyal güvenlik kurumlarına tâbi olmayan, bakıma muhtaç özürlülerden ailesini kaybetmiş olanlar” ifadeleri bulunmaktadır (2005).

3.2.1.1.3. Engellilerin Hangi Alanlarda Başarılı Olabileceklerinin Belirlenmesi Kategorisine İlişkin Bulgular

Tıbbi model, engelliler için neyin iyi olduğuna, bu kişilerin neleri yapıp yapamayacağına ve hangi alanlarda başarılı olup olamayacağına tıp uzmanları aracılığıyla karar vermeye çalışır. Bu ise engellilerin yeteneklerinin sınırlanmasına ve kendileriyle ilgili kararlarda söz haklarının bulunmamasına yol açar. İlgili Kanun metninde, özellikle de istihdam ile ilgili maddelerde bu konuya dair ifadelere rastlanmıştır. Bu doğrultuda, söz konusu dokümanda “engel türlerine göre meslek analizi”, “engellilerin durumlarına uygun meslekî rehabilitasyon ve eğitim programları”,

“engellilerin yeteneklerine göre meslek seçme hakkı”, “engellilerin yapabilecekleri bir işte eğitilmesi”, “engellilerin hangi meslek dalında eğitim alacağına kurulun karar vermesi”, “engellilerin hangi işlerde çalıştırılacakları” ve “zihinsel engellilerin hangi görevlere atanmasında asgari eğitim şartından istisna edileceği” gibi bulgular öne çıkmıştır (2005). Kanun metninin İş ve meslek analizi başlıklı 12. maddesinde “Özür türlerini dikkate alan iş ve meslek analizleri” ve “Özürlülerin durumlarına uygun meslekî rehabilitasyon ve eğitim programları”; Mesleki rehabilitasyon başlıklı 13. maddesinde “Özürlülerin yetenekleri doğrultusunda yapabilecekleri bir işte eğitilmesi”; Eğitsel değerlendirme başlıklı 16. maddesinde “Çıraklık eğitimi almak isteyen özürlülerin ilgi, istek, yetenek ve becerileri doğrultusunda ve sağlık kurulu raporunu da dikkate almak suretiyle hangi meslek dalında eğitim alacaklarına kurul karar verir” gibi ifadeler bulunmaktadır (2005).

3.2.1.2. Engellilerin Bireysel İhtiyaçları ve Toplumsal Yaşama Dahil Olabilmesi Temasına İlişkin Bulgular

3.2.1.2.1. Engellilerin Bireysel İhtiyaçlarını Giderebilmeleri Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde engellilerin bireysel ihtiyaçlarını giderecek yetkinliği kazanmaları, hayatta kalabilmeleri ve sosyal ve fiziksel çevrelerinden ayrılmamalarına hassasiyet gösterilmesi gibi konulara vurgu yapan ifadeler bulunmaktadır (2005). Bir diğer deyişle, Kanun metnine göre engellilerin içinde bulundukları mevcut koşullarda temel ihtiyaçlarını giderebilmesini sağlamaya dönük tedbirler alınması gerekmektedir (2005). İlgili dokümana göre bunun için rehabilitasyon ve bakım gibi hizmetler verilmelidir. Kanun metninin Rehabilitasyonu tanımlayan 3 - h. maddesinde “Özürlüye yeniden fiziksel, zihinsel, psikolojik, ruhsal, sosyal, meslekî ve ekonomik yararlılık alanlarında başarabileceği en üst düzeyde yetenekler kazandırarak; evinde, işinde ve sosyal yaşamında kendine ve topluma yeterli olabilmesi”; Bakım başlıklı 6. maddesinde “Özürlü kişilerin yaşamlarını öncelikle bulundukları ortamda sağlık, huzur ve güven içinde sürdürmesi, toplum içinde kendi kendilerini idare edebilecek ve üretken hâle gelebilecek şekilde bakım ve rehabilitasyonlarının yapılması”; Hizmet sunumu başlıklı 8.

maddesinde “Bakım hizmetlerinin sunumunda kişinin biyolojik, fiziksel, psikolojik ve sosyal ihtiyaçları da dikkate alınır” ifadeleri bulunmaktadır (2005).

3.2.1.2.2. Engellilerin Toplumsal Yaşama Dahil Olabilmesi Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metnine göre engellilerin “toplumsal yaşama uyum sağlamak”, “kendine ve topluma yeterli olmak”, “toplumla bütünleşmek”, “toplumsal hayata katılım” ve “üretken hale gelebilmek” bakımlarından desteklenmeleri gerekmektedir (2005). Bir diğer deyişle engellilerin içinde bulundukları koşullarda olabildiğince toplumun normlarıyla uyumlu hale gelebilmeleri vurgulanmaktadır. Kanun’un özürlüyü tanımlayan 3 - a. maddesinde “Toplumsal yaşama uyum sağlama” ve Rehabilitasyon başlıklı 10. maddesinde “Rehabilitasyon hizmetleri toplumsal hayata katılım ve eşitlik temelinde özürliülerin bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak verilir” ifadelerine yer verilmiştir (2005). Ayrıca engellilerin toplumsal hayata dahil olabilmeleri için bütünleştirilmiş ortamlarda ve farklılıkları gözetilerek eğitim alabilmelerinin gereği de ilgili dokümanda kendisine yer bulmuştur. Kanun’un Eğitim ve öğretim başlıklı 15. maddesinde “Özürlü çocuklara, gençlere ve yetişkinlere, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, bütünleştirilmiş ortamlarda ve özürlü olmayanlarla eşit eğitim imkânı sağlanır” hükmü bulunmaktadır (2005).

3.2.1.3. Engelliliğe Dair Ayrımcılık Temasına ve Engellilere Yönelik Düzenlemelere İlişkin Bulgular

3.2.1.3.1. Engelliliğe Dair Ayrımcılık Yapılmaması Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde engelliliğe dair ayrımcılık yapılamayacağına ve engellilerin aleyhinde uygulamalarda bulunulamayacağına ilişkin hükümlere yer verilmiştir (2005). Ayrıca insan onurunun ve haysiyetinin dokunulmazlığına vurgu yapılmakta, engelliliğin istismarına karşı sosyal politikalar geliştirilmesine dair ifadelere rastlanmaktadır (2005). Bu yönleriyle Kanun’un 2000’li yıllarda etkisini arttıran insan hakları modelinden izler

taşıdığı söylenebilir. Kanun'un Genel esaslar başlıklı 4. maddesinde “Devlet, insan onur ve haysiyetinin dokunulmazlığı temelinde, özürliülerin ve özürliülüğün her tür istismarına karşı sosyal politikalar geliştirir. Özürliüler aleyhine ayrımcılık yapılamaz; ayrımcılıkla mücadele özürliülere yönelik politikaların temel esasıdır” ve İstihdam başlıklı 14. maddesinde “İşe alımda; iş seçiminden, başvuru formları, seçim süreci, teknik değerlendirme, önerilen çalışma süreleri ve şartlarına kadar olan safhaların hiçbirinde özürliülerin aleyhine ayrımcı uygulamalarda bulunulamaz” ifadeleri bulunmaktadır (2005).

3.2.1.3.2. Engellilere Yönelik Düzenlemeler Yapılması Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde engellilerin özel durumlarına ilişkin düzenlemeler yapılması, mesleklerine uygun araçların temin edilmesi ve kamusal alanların erişilebilir hale getirilmesine ilişkin ifadeler bulunmaktadır (2005). Ayrıca görme ve işitme engelliler için farklı alanlarda uyarlamalar yapılması üzerinde de durulmaktadır. Kanun metninin yalnızca geçici 2. ve 3. maddelerde erişilebilirlik ifadesine rastlansa da (2005), bu sözcük kullanılmamasına rağmen erişilebilirliğin sağlanmasını amaçlayan hükümlerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda, Kanun'un Eğitim ve öğretim başlıklı 15. maddesinde “Özürliü üniversite öğrencilerinin öğrenim hayatlarını kolaylaştırabilmek için Yükseköğretim Kurulu bünyesinde araç-gereç temini, özel ders materyallerinin hazırlanması, özürliülere uygun eğitim, araştırma ve barındırma ortamlarının hazırlanmasının temini”; 20. maddesinde ise “Mesleklerini icra veya infaza yardımcı araç ve gerecin kurumlarınca temin edilmesi” ifadeleri bulunmaktadır (2005). Ayrıca yine Kanun'un Eğitim ve öğretim başlıklı 15. maddesinde “İşitme özürliülerin eğitim ve iletişimlerinin sağlanması amacıyla Türk Dil Kurumu Başkanlığı tarafından Türk işaret dili sistemi oluşturulur” ve “Özürliülerin, her türlü eğitim ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere kabartma, sesli, elektronik kitap; alt yazılı film ve benzeri materyal üretilmesini teminen gerekli işlemler” hükümlerine yer verilmek suretiyle görme ve işitme engellilerin bilgiye erişimine yönelik tedbirlere vurgu yapılmaktadır .

3.2.2. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’ye Dair Bulgular

Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, içerisinde bulunduğumuz yüzyılda engellilik hareketinin elde ettiği en somut kazanımdır. 1970’lerden itibaren Birleşmiş Milletler nezdinde girişilen lobi çalışmalarının bir ürünü olan bu Sözleşme, 2008 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye ise Sözleşme’ye taraf olma prosedürünü 2009 tarihinde tamamlamıştır. Sözleşme toplam elli maddeden oluşmaktadır (2009). Giriş bölümünde Sözleşme’nin dayandığı temel ilkeler açıklanmış; ilk beş maddede sırasıyla “Amaç”, “Tanımlar”, “Genel ilkeler”, “Genel yükümlülükler” ve “Ayrımcılık yapılmaması ve eşitlik” başlıklarına yer verilmiştir (2009). Daha sonra engelli kadınlar ve engelli çocuklara vurgu yapan ifadeler ile engelliliğe ilişkin bilinçlendirmenin önemine değinilmiştir (2009). Sözleşme’nin dokuzuncu ve otuzuncu maddeleri arasında güvence altına alınan haklar bulunurken; bundan sonraki maddelerde Sözleşme’nin izleme ve denetim mekanizmaları ile uygulamaya ilişkin diğer hükümler açıklanmıştır (2009). Bu doğrultuda Sözleşme’de insanlığa dair yaklaşımı ile engelliliğin ele alınış ve tanımlanış biçimleri üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla Sözleşme’nin ilk otuz maddesi kapsama dahil edilmiştir. Otuz birinci maddeden itibaren başlayan Sözleşme’nin uygulama biçimine ilişkin hükümler ise kapsam dışı bırakılmıştır. Bu çerçevede ele alındığında “Engelliliğin tanımlanması, engelliliğe dair ayrımcılık ve engellilikten kaynaklı dezavantajların ortadan kaldırılması”, “İnsanlığın konumu ve temel insan hak ve özgürlüklerinden engellilerin tam olarak yararlanması” ve “Engellilerin bağımsızlığı, topluma katılımı ve erişilebilirlik” olmak üzere üç ana temaya ulaşılmıştır.

3.2.2.1. Engelliliğin Tanımlanması, Engelliliğe Dair Ayrımcılık ve Engellilikten Kaynaklı Dezavantajların Ortadan Kaldırılması Temasına İlişkin Bulgular

3.2.2.1.1. Engelliliğin Tanımlanması Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme’ye göre engellilik, “topluma tam, etkin ve eşit katılımı engel oluşturan etkenlerdir” (2009). Bunlar fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluklardır. Ayrıca Sözleşme’ye göre engelliliğin oluşmasında çevresel koşullar da etkilidir (2009). Öte yandan engelliler arasında daha yoğun desteğe ihtiyaç duyanların bulunduğu ve

engellilerin habilitasyon ve rehabilitasyon hizmetlerine gereksinimi olduğu bulgularına rastlanırken, engelliliğin azaltılmasını ya da artmasını önlemeyi hedefleyen hizmetler ve erken tanı da öne çıkan ifadelerdir (2009). Sözleşme’de engellilerin yetenek ve becerileri ile güçlü olduğu yanlar da vurgulanmıştır (2009). Sözleşme’nin Giriş – e. bölümünde “Engellilik durumunun, sakatlığı olan kişilerin topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını engelleyen tutumlar ve çevre koşullarının etkileşiminden kaynaklandığı”; Giriş – j. bölümünde “Daha yoğun desteğe ihtiyacı olan engelliler”; 1. maddesinde “Engelli kavramı diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma tam ve etkin bir şekilde katılımlarının önünde engel teşkil eden uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişileri içermektedir” ve Sağlık başlıklı 25 -b. maddesinde “Engellilerin özellikle engellilikleri nedeniyle gereksinim duyduğu sağlık hizmetlerini sağlar. Bu sağlık hizmetleri erken tanı ve mümkünse müdahaleyi, çocuklar ve yaşlılar dahil olmak üzere, engelliliğin azaltılmasını ya da artmasını önlemeyi hedefleyen hizmetleri kapsamalıdır” ifadeleri bulunmakta; Habilitasyon ve rehabilitasyon başlıklı 26. maddesinde ise adı geçen hizmetlere ilişkin nasıl bir yol izlenmesi gerektiği detaylı olarak açıklanmaktadır (2009).

3.2.2.1.2. Engelliliğe Dair Ayrımcılık ve Cinsiyet Eşitliği Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme’ye göre bir kişinin engelli olduğu için ayrımcılığa uğraması insanlık onuru ve değeriyle bağdaşmamakta, temel hak ve özgürlüklerin engellilik nedeniyle kullanımını engelleyen her türlü kısıtlama ve dışlama engelliliğe dair ayrımcılık olarak ifade edilmektedir (2009). Ayrıca engelliliğin yanı sıra ten rengi, cinsiyet, dil, din, etnik köken vb. ayrımcılık türlerine uğrayanların engelli olduklarında çoklu ayrımcılığa maruz kaldıkları belirtilmektedir (2009). Engelli kadınlar ve kız çocuklarının hem engelli ve hem de kadın olmaktan kaynaklı ayrımcılık yaşadığının özellikle vurgulandığı Sözleşme’de, cinsiyet eşitliği perspektifine yer verilmesi gerektiği de ifade edilmektedir (2009). Sözleşme’nin Giriş – p. bölümünde “Birçok nedene dayalı olarak ve bu nedenle daha ağırlaştırılmış bir ayrımcılığa maruz kalan engellilerin karşılaştığı zor koşullardan kaygı duyarak”; Giriş – s. bölümünde “Engellilerin insan temel hak ve özgürlüklerinden tam yararlanmasını teşvike yönelik çabalara cinsiyet eşitliği perspektifinin de eklenmesi

gerektiğini vurgulayarak”; Engelli kadınlar başlıklı 6.1. maddesinde “Taraflar Devletler engelli kadınlar ile kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa maruz kalmakta olduğunu kabul eder” ifadeleri bulunmaktadır (2009).

3.2.2.1.3. Engellilikten Kaynaklı Dezavantajların Ortadan Kaldırılması ve Kötü Muameleye Karşı Tedbir Alınması Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme, silahlı çatışma halleri, acil insani durumlar, doğal afetler ve risk durumlarında engellilerin korunması ve güvenliğinin sağlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır (2009). Ayrıca yoksulluk koşulları altında yaşama, kötü muameleye maruz kalma, istismara uğrama, rızası alınmaksızın tıbbi veya bilimsel deneye tabi tutulma, işkence, sömürü ve şiddete uğrama gibi durumlarla engellilerin daha sık karşılaşma olasılığı bulunduğu değerlendirilmektedir (2009). Sözleşme’nin Giriş – t. bölümünde “Engellilerin çoğunluğunun yoksulluk koşullarında yaşadığının altını çizerek ve bu bakımdan, yoksulluğun engelliler üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekmenin kritik önemini kabul ederek”; Risk durumları ve insani bakımdan acil durumlar başlıklı 11. maddesinde “Silahlı çatışma halleri, acil insani durumlar ve doğal afetler de dahil olmak üzere risk durumlarında engellilerin korunması ve güvenliğinin sağlanması”; İşkence, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya cezaya maruz kalmama başlıklı 15.1. maddesinde “Hiç kimse rızası alınmaksızın tıbbi veya bilimsel deneye tabi tutulmamalıdır”; Sömürü, şiddet veya istismara maruz kalmama başlıklı 16.1. maddesinde ise “Engellilerin ev içinde ve dışında sömürüye uğramasının, şiddete ve istismara maruz kalmasının, bu tutumların cinsiyete dayalı hali dahil her biçiminden korumak için” ifadeleri bulunmaktadır (2009).

3.2.2.2. İnsanlığın Konumu ve Temel İnsan Hak ve Özgürlüklerinden Engellilerin Tam Olarak Yararlanması Temasına İlişkin Bulgular

3.2.2.2.1. İnsanlığın Konumu Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme’ye göre insanlar doğuştan gelen onura, değere, eşitliğe ve devredilmez, evrensel ve bölünmez haklara sahiptir (2009). Ayrıca her insanın yaşama hakkının

bulunması, tüm insan hak ve özgürlüklerinin birbiriyle bağlantılı ve karşılıklı bağımlı olduğu, insancıl hukuk çerçevesi ve insan potansiyelinin gelişimi gibi ifadelerle de rastlanmaktadır (2009). Sözleşme'nin Giriş – a. bölümünde “İnsanlık ailesinin tüm mensuplarının doğuştan sahip oldukları onuru, değeri, eşit ve devredilmez hakları”; Yaşama hakkı başlıklı 10. maddesinde “Taraflar Devletler her insanın yaşama hakkına sahip olduğunu yeniden onaylayarak” ve Eğitim başlıklı 24.1. maddesinde “İnsan potansiyelinin, onur ve değer duygusunun tam gelişimi ve insan haklarına, temel özgürlüklere ve insan çeşitliliğine saygı duyulmasının güçlendirilmesi” ifadeleri bulunmaktadır (2009).

3.2.2.2.2. Temel İnsan Hak ve Özgürlüklerinden Engellilerin Tam Olarak Yararlanması Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme'ye göre temel insan hak ve özgürlüklerinden engellilerin tam ve eşit olarak yararlanması ile bu hakların güçlendirilmesi ve korunması için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir (2009). Ayrıca engellilerin dünyanın her yerinde insan hakları ihlalleriyle karşılaştığı, tüm ülkelerde engellilerin yaşam koşullarının geliştirilmesinin gereği ve engellilerin fiili eşitliğinin sağlanmasının önemi vurgulanmıştır (2009). Sözleşme'nin Giriş – j. bölümünde “Tüm engellilerin insan haklarının güçlendirilmesi ve korunmasının gerektiğini kabul ederek”; Giriş – k. bölümünde “Dünyanın her yerinde engelli bireylerin insan hakları ihlallerine maruz kaldıkları gerçeğinden endişe duyarak”; Giriş – k. bölümünde “Tüm ülkelerde engellilerin yaşam koşullarının geliştirilmesi” ve Ayrımcılık yapılmaması ve eşitlik başlıklı 5.4. maddesinde “Engellilerin fiili eşitliğini hızlandırmak veya sağlamak için gerekli özel tedbirler” ifadeleri bulunmaktadır (2009).

3.2.2.3. Engellilerin Bağımsızlığı, Topluma Katılımı ve Erişilebilirlik Temasına İlişkin Bulgular

3.2.2.3.1. Engellilerin Bağımsızlığı Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme metninde engelli bireylerin çeşitliliği ile engellilerin bireysel varlığı, özerkliği ve bağımsızlığına dair ifadeler bulunmaktadır (2009). Ayrıca engellilerin kendi

seçimini yapabilmesine ve karar alma mekanizmasına katılımına değinilmiştir (2009). Sözleşmede kişisel bütünlüğün korunması, kişisel hareketlilik ve özel hayat vurgusuna da rastlanmıştır (2009). Sözleşme'nin Giriş – i. bölümünde “Engelli bireylerin çeşitliliği”; Giriş – n. bölümünde “Kendi seçimlerini yapma özgürlüğü de dahil olmak üzere engellilerin bireysel varlıklarının ve bağımsızlığının önemi”; Giriş – o. bölümünde “Engellilerin kendilerini doğrudan ilgilendirenler de dâhil olmak üzere politika ve programlarla ilgili karar alma süreçlerine etkin olarak katılabilmeleri” ifadeleri yer almaktadır (2009). Ayrıca Sözleşme'nin 17. maddesi “Kişisel bütünlüğün korunması”, 20. maddesi “Kişisel hareketlilik” ve 22. maddesi “Özel hayata saygı” başlığına ayrılmıştır (2009).

3.2.2.3.2. Engellilerin Topluma Katılımı Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme'ye göre engelliler, topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılım göstermelidir (2009). Ayrıca Sözleşme hükümleri doğrultusunda engelliler toplumun çeşitliliğine ve refahına katkı sağlayabilir durumdadır (2009). Sözleşme'de toplumsal aidiyet, toplumun insani, sosyal ve ekonomik yönden kalkınması, topluma katılım gibi ifadelerle sıkça rastlanmaktadır (2009). Bununla birlikte Sözleşme, çeşitli yükümlülüklerle ve araçlara rağmen engellilerin topluma katılımında engellerle karşılaştığının da farkındadır (2009). Ayrıca Sözleşme metni engellilerin topluma tam ve etkin katılımında bilinçlenmenin önemini vurgulamaktadır (2009). Sözleşme'nin Giriş – k. bölümünde “Çeşitli araç ve yükümlülüklerin varlığına rağmen engelli kişilerin topluma eşit bireyler olarak katılmaları önündeki manilerin halen var olmaya devam ettiği”; Giriş – m. bölümünde “Engellilerin toplumun refah ve çeşitliliğine yaptıkları ve yapabilecekleri olumlu katkılar”; yine aynı bölümde “Topluma tam katılmaya teşvik etmenin onların toplumsal aidiyetlerine, toplumun insani, sosyal ve ekonomik yönden kalkınmasına”; Genel ilkeler başlıklı 3.c. maddesinde “Engellilerin topluma tam ve etkin katılımlarının sağlanması” ifadeleri bulunmaktayken, Bilinçlendirme başlıklı 8. maddesinde engellilere yönelik bilinci arttırmak ve önyargılara karşı mücadele etmek hususlarına detaylı olarak değinilmektedir (2009).

3.2.2.3.3. Erişilebilirlik Kategorisine İlişkin Bulgular

Sözleşme’ye göre engellilerin temel hak ve özgürlüklerden eşit, tam ve etkin biçimde yararlanabilmesi için erişilebilirliğin sağlanması gerekmektedir (2009). Bunun için Sözleşme’de erişilebilirliğin kapsamının ne olduğu detaylı biçimde açıklanmış; ayrıca makul düzenleme ve evrensel tasarım ilkelerinden bahsedilmiştir. Sözleşme’nin Erişilebilirlik başlıklı 9. maddesinin tamamı bu kavrama ayrılırken, 1. fıkrası “Engellilerin bağımsız yaşayabilmelerini ve yaşamın tüm alanlarına etkin katılımını sağlamak ve engellilerin diğer bireylerle eşit koşullarda fiziki çevreye, ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojileri ve sistemleri dahil olacak şekilde bilgi ve iletişim olanaklarına, hem kırsal hem de kentsel alanlarda halka açık diğer tesislere ve hizmetlere erişimini sağlamak” ifadelerini içermektedir (2009). Ayrıca Sözleşme metninin Düşünce ve ifade özgürlüğü ile bilgiye erişim başlıklı 21. maddesinde, görme ve işitme engellileri de kapsayacak şekilde alternatif bilgiye erişim yöntemleri açıklanmıştır (2009). Sözleşme’nin Tanımlar başlıklı 2. maddesinde makul düzenlemeden “Belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler”; evrensel tasarımdan ise “ürünlerin, çevrenin, programların ve hizmetlerin özel bir ek tasarıma veya düzenlemeye gerek duyulmaksızın, mümkün olduğunca herkes tarafından kullanılabilecek şekilde tasarlanması” şeklinde söz edilmiştir (2009).

3.2.3. Engelliler Hakkında Kanun’a İlişkin Bulgular

Engelliliğe ilişkin en kapsamlı yasal düzenlemesini 2005 yılında yapan Türkiye, bundan dört sene sonra, 2009’da Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’ye taraf olma sürecini tamamlamıştır. Bundan sonra politikalarını ve yasal düzenlemelerini BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’ye uyarlamaya çalışan Türkiye’de 2011 yılında Başbakanlığa bağlı Özürlüler İdaresi kapatılarak Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde Özürlüler ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Daha sonra yürürlüğe giren Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile, sakat, çürük ve özürlü gibi ifadeler engelli olarak değiştirilmiştir (2013). Ardından 2005’te yürürlüğe

giren Kanun’da köklü bir değişiklik yapılmış ve günümüzde halen yürürlükte olan Engelliler Kanunu kabul edilmiştir (2014). Kanun metni elli iki maddeden oluşmaktadır. Metnin ilk üç maddesinde amaç, kapsam ve tanımlar bulunmaktadır. Kanun’un dördüncü maddesinde genel esaslar açıklanırken, beş ile on altıncı maddeler arası engellilere sağlanan hizmetler ve haklara ayrılmıştır. On yedinci maddeden itibaren değiştirilen hükümler ve Kanun’un uygulanmasına ilişkin usuller yer almaktadır. Kanun’da engelliliğe ilişkin tanımlar ile engellilere sağlanan hizmetler ve hakların hangi perspektif ile ele alındığı üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla Kanun metninin ilk on altı maddesi kapsam dahilindedir.

3.2.3.1. Engelliliğin Önlenmesi ve Engelliliğin Tanımlanması Temasına İlişkin Bulgular

3.2.3.1.1. Engelliliğin Önlenmesi ve Etkilerinin En Aza Çekilmesi Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metnine göre engelliliği önleyici tedbirlerin alınması gerektiği ve engelin etkilerini mümkün olan en az düzeye indirmenin önemi açıklanmaktadır (2014). Ayrıca erken tanıya atıfta bulunularak engelliliğe neden olabilecek hastalıkların önceden teşhis edilmesinin sağlanması da vurgulanmıştır (2014). Kanun’un Amaç başlıklı 1. maddesinde “engelliliği önleyici tedbirlerin alınması için gerekli düzenlemelerin yapılması”, rehabilitasyonun tanımlandığı 3.k. maddesinde “Herhangi bir nedenle oluşan engelin etkilerini mümkün olan en az düzeye indirmeyi” ve Erken tanı ve koruyucu hizmetler başlıklı 11. maddesinde “Engelliliğe neden olabilecek hastalıkların erken teşhis edilmesinin sağlanması, engelliliğin önlenmesi, var olan engelliliğin şiddetinin olabilecek en düşük seviyeye çekilmesi ve ilerlemesinin durdurulmasına ilişkin çalışmalar” ifadeleri bulunmaktadır (2014).

3.2.3.1.2. Engelliliğin Tanımlanması Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metnine göre engelli kişinin tanımlanmasında Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyuşsal yetilerde oluşan kayıplar ile çevre koşullarına vurgu yapılmaktadır (2014).

Ayrıca engellilerin özel durumları olduğuna, aynı zamanda destek ve bakım gibi hizmetlere ihtiyaç duyduğuna değinilmektedir (2014). Kanun'un engelliye tanımlayan 3.c. maddesinde “Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duysal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen bireyi” ifadesi bulunurken, 6. maddesinin tamamı Destek ve bakım başlığına ayrılmıştır (2014).

3.2.3.2. Engellilerin Temel Hak ve Özgürlüklerden Yararlanması, Engelli Ayrımcılığı ve Engelli İstismarı Temasına İlişkin Bulgular

3.2.3.2.1. Engellilerin Temel Hak ve Özgürlüklerden Yararlanması Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metni, engellilere doğuştan sahip oldukları onura saygının güçlendirilmesi ve insan haysiyetinin dokunulmazlığı temelinde yaklaşılması gerektiğine değinmektedir (2014). Engellilerin temel hak ve özgürlüklerden tam ve eşit olarak yararlanabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması vurgulanırken, engellilerin karşılaştırılabilir durumdakilere kıyasla temel hak ve özgürlüklerden eşit şekilde yararlanmasının engellenmesi ve nesnel olarak haklılaştırılamayan dezavantajlı bir konuma sokulması gibi ifadelerle de rastlanmaktadır (2014). Kanun metninin Amaç başlıklı 1. maddesinde “Bu Kanunun amacı; engellilerin temel hak ve özgürlüklerden faydalanmasını teşvik ve temin ederek ve doğuştan sahip oldukları onura saygıyı güçlendirerek”, doğrudan ayrımcılığın tanımlandığı 3.a. maddesinde “Engellinin hak ve özgürlüklerden karşılaştırılabilir durumdakilere kıyasla eşit şekilde yararlanmasını engelleyen”, dolaylı ayrımcılığın tanımlandığı 3.b. maddesinde “Engellinin hak ve özgürlüklerden yararlanması bakımından nesnel olarak haklılaştırılamayan dezavantajlı bir konuma sokulması”, Genel esaslar başlıklı 4. maddesinde “Engellilerin insan onur ve haysiyetinin dokunulmazlığı temelinde” ve yine aynı maddede “Engellilerin hak ve özgürlüklerden tam ve eşit olarak yararlanmasını sağlamaya yönelik alınacak özel tedbirler” ifadeleri yer almaktadır (2014).

3.2.3.2.1. Engelli Ayrımcılığı ve Engelli İstismarı Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde ayrımcılığa geniş yer ayrılmış, engelliliğe dayalı ayrımcılığın yanı sıra doğrudan ve dolaylı ayrımcılığın tanımları yapılmıştır (2014). Ayrıca engelli kadınlar ve kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa uğradığı da vurgulanmıştır (2014). Öte yandan engelliliğin istismarının önlenmesi üzerinde de durulmuştur (2014). Kanun metninin 3.a. maddesinde doğrudan ayrımcılık, 3.b. maddesinde dolaylı ayrımcılık ve 3.d. maddesinde engelliliğe dayalı ayrımcılık tanımlanmıştır (2014). Engelliliğe dayalı ayrımcılık hakkında “Siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya başka herhangi bir alanda insan hak ve temel özgürlüklerinin tam ve diğerleri ile eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde engelliliğe dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayırım, dışlama veya kısıtlama” ifadelerine yer verilmiştir (2014). Ayrıca Kanun’un Genel esaslarının açıklandığı 4. maddesinin e. fıkrasında “Engellilerin ve engelliliğin her tür istismarının önlenmesi esastır” ve aynı maddenin h. fıkrasında “Engeli olan kadın ve kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa maruz kalmaları önlenerek” hükümleri de bulunmaktadır (2014).

3.2.3.3. Engellilerin Bağımsızlığı, Erişilebilirlik ve Topluma Dahil Olma Temasına İlişkin Bulgular

3.2.3.3.1. Engellilerin Bağımsızlığı Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde engellilerin bağımsız bir şekilde yaşayabilmesi ve bireysel özerkliği için tedbirlerin alınması gerektiğine vurgu yapılmış, bireysel ihtiyaçların giderilmesi ve beceri kazandırma üzerinde durulmuş, engellilerin kendi seçimlerini yapabilme ve karar alma süreçlerine katılımları konusuna atıfta bulunulmuştur (2014). Kanun’un habilitasyonu tanımlayan 3-h. maddesinde “Engellinin bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayabilmesini ve yaşamını bağımsız bir şekilde sürdürebilmesini sağlamayı”, Genel esasların açıklandığı 4. maddesinin a. fıkrasında “Kendi seçimlerini yapma özgürlüğünü ve bağımsızlığını kapsayacak şekilde bireysel özerkliğine saygı gösterilmesi” ve aynı maddenin i. fıkrasında “Engellilere yönelik politika oluşturma,

karar alma ve hizmet sunumu süreçlerinde engellilerin, ailelerinin ve engellileri temsil eden sivil toplum kuruluşlarının katılımı” cümlelerine yer verilmiştir (2014).

3.2.3.3.2. Erişilebilirlik Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde kamusal alanlar ile bilgi teknolojilerinin erişilebilirliği vurgulanmış, makul düzenlemenin üzerinde durulmuş, görme ve işitme engelliler için alternatif bilgiye erişim yöntemlerine yer verilmiş, engellilerin istihdamında erişilebilirliğin yerine getirilmesine değinilmiştir (2014). Kanun’un erişilebilirliği tanımlayan 3.f. maddesinde “Binaların, açık alanların, ulaşım ve bilgilendirme hizmetleri ile bilgi ve iletişim teknolojisinin, engelliler tarafından güvenli ve bağımsız olarak ulaşılabilir ve kullanılabilir olması”, makul düzenlemeyi tanımlayan 3-j. maddesinde “Belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirler” ve Eğitim ve öğretim başlıklı 15. maddesinde “Engellilerin her türlü eğitim, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere kabartma yazılı, sesli, elektronik kitap; alt yazılı, işaret dili tercümeli ve sesli betimlemeli film ve benzeri materyal temin edilmesi” ifadeleri bulunmaktadır (2014).

3.2.3.3.3. Engellilerin Topluma Dahil Olması Kategorisine İlişkin Bulgular

Kanun metninde engellilerin toplumsal hayata diğer bireylerle eşit katılımı üzerinde durulmakta, toplumdan tecrit edilmenin önlenmesine değinilmekte ve toplumsal ihtiyaçlara vurgu yapılmaktadır (2014). Ayrıca farklılıklar ve aynı ortamlarda hizmet alımına ilişkin ifadeler de yer verilmektedir (2014). Kanun’un Amaç başlıklı 1. maddesinde “Toplumsal hayata diğer bireylerle eşit koşullarda tam ve etkin katılımlarının sağlanması”, Genel esaslar başlıklı 4. maddesinde “Engellilerin toplumdan tecrit edilmeleri ve ayrı tutulmaları önlenir” ve Eğitim ve öğretim başlıklı 15. maddesinde “Engelliler, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, yaşadıkları çevrede bütünleştirilmiş ortamlarda, eşitlik temelinde, hayat boyu eğitim imkânından ayrımcılık yapılmaksızın yararlandırılır” ifadelerine yer verilmektedir (2014).

3.3. TÜRKİYE’DE ENGELLİLİĞE YAKLAŞIM KONUSUNDA YAPILAN ARAŞTIRMALARA DAİR BULGULAR

Türkiye’de engellilere yönelik en kapsamlı kanuni düzenleme 2005 yılında yürürlüğe girmiş; çok geçmeden de BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’ye taraf olunmuştur. Bu Sözleşme’ye taraf olmak beraberinde yeni yükümlülükleri getirmiş; engelliliğin tanımlanması, engelliliğin algılanış biçimi, hizmetlerin sunumu gibi birçok konuda yeni bakış açılarının kazanılması için politikalar üretmenin gereği ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kuruluşları ise bu gelişmeleri olumlu karşılamakla birlikte, karar alma mekanizmalarına dahil olmak için kendi kapasitelerini geliştirerek veriye dayalı belgeler üretip kamu otoritesini etkilemeye çalışmıştır. Bu çalışmada, BM Sözleşmesine taraf olma prosedürünün tamamlandığı dönemde 2009 ile 2012 yılları arasında bir kamu kurumu olarak Özürlüler İdaresi Başkanlığı’nın (ÖZİDA) ve bir sivil toplum kuruluşu olarak Görme Özürlüler Derneği’nin (GÖZDER) toplumun ve engellilerin engellilik algısına dair araştırmaları incelenmiştir. ÖZİDA tarafından 2009 yılında engelli olmayan katılımcılarla yapılan *Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor* ve 2010 yılında engelli katılımcılarla yapılan *Özürlülüğe dayalı ayrımcılığın ölçülmesi araştırması* ile GÖZDER tarafından 2012 yılında hem engelli ve hem de engelli olmayan katılımcılarla ayrı şekilde yapılan *Engelli konumlandırma, algı ve ayrımcılık araştırması*, kapsama dahil edilen dokümanlardır. Bu araştırmaların künyesi ve veri toplama yöntemlerine ilişkin detaylı bilgiler 3.1.3. bölümde verilmiştir. Çalışmamızda araştırma sonuçlarını ayrı ayrı kodlamak, bu kodlardan birbiriyle ilişkili kategoriler oluşturmak ve ortak temalara ulaşabilmek şeklinde açıklayabileceğimiz bir silsile takip edilmiştir. Bununla birlikte kodlanan verilerden ortak temalara ulaşılabilmesi için dört araştırmadan en az üçünde benzer konularda sonuçlar bulunması dikkate alınmıştır. Zira araştırmalar arasında sorulan sorular ve veri toplama yöntemleri açısından farklılıklar olmakla birlikte, yapılış amaçları bakımından ortak yönler oldukça fazladır. Araştırma dokümanlarında yer alan katılımcılara yönelik demografik bilgiler ve gelir düzeyi ile engellilerin aldıkları sosyal desteklerin miktarı gibi bilgiler kapsama dahil edilmemiş, yalnızca engelliliğin farklı yönlerden nasıl ele alındığına ilişkin görüşler incelenmiştir. Araştırma sonuçlarından ortaya çıkan veriler, engelliliğe yaklaşım ve engelliliğin sosyal yaşamda konumlanması başlıklı iki ana temada incelenmiştir.

3.3.1. Engelliliğe Yaklaşım Temasına İlişkin Bulgular

3.3.1.1. Engelliliğin Algılanışı Kategorisine İlişkin Bulgular

Kapsama dahil edilen dört araştırmadan üçünde engelliliğin nasıl algılandığına ilişkin ortak verilere ulaşılmıştır. Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırmaya göre engellilik hakkında “acınacak insan”, “Allahtan gelen bir şey”, “şanssızlık”, “zorluk”, “yetersizlik” gibi ifade ve kavramlar öne çıkmıştır (2009, s. 63). Ayrıca Başbakanlık ÖZİDA'nın araştırmasına göre katılımcıların %56'sı engellilerin başkalarının yardımı olmadan yaşayabileceği ve %38'i engellilerin acınacak insan olmadıkları fikrinde değildir (2009, s. 102-103). GÖZDER'in engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmış; yetersizlik, yardıma muhtaçlık ve acıma gibi kavramlar %55 oranında öne çıkmıştır (2012, s. 24-25). GÖZDER'in engelli katılımcılarla yaptığı araştırma verilerine göre ise katılımcılar toplumun kendilerine acıyarak ve önemsemeyerek yaklaştığını düşünmektedir (2012, s. 129).

3.3.1.2. Engel Türüne Göre Engelliliğin Algılanışı Kategorisine İlişkin Bulgular

Engelliliğin türüne göre engelin algılanışı dört araştırmada da farklı biçimde dikkati çekmiştir. Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan kişilerle yaptığı araştırma verilerine göre katılımcıların engellilik deyince ilk aklına gelen grup bedensel engellilerdir (2009, s. 63). Yine Başbakanlık ÖZİDA'nın aynı araştırmasına göre en fazla ruhsal ve zihinsel sorunu olanlar dışlanmaya ve ötekileştirmeye maruz kalmaktadır (2009, s. 69-80). GÖZDER'in engelli olmayan kişilerle yaptığı araştırma sonuçlarında yaşamı en fazla görme ve bedensel engelliliğin zorlaştırdığı, işitme engelliliğin ise en az oranda hayatı güçleştirdiği verilerine ulaşılmıştır (2012, s. 20). ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı araştırmaya katılanların %53'ünü dıştan görünür engeli bulunanlar oluşturmaktadır (2010, s. 64). GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada ise katılımcılar kendi engeline sahip olmayan engellilerin durumunun daha kötü ve zorlu olduğunu düşünmektedir (2012, s. 130).

3.3.1.3. Engelliliğe İlişkin Olumsuz Tutum ve Düşünceler Kategorisine İlişkin Bulgular

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırma verilerine göre katılımcıların %46.6'sı engellilere yönelik olumsuz düşüncelerin varlığından söz etmektedir (2009, s. 78). Bu veri, diğer sorulara verilen cevaplar ile birlikte incelendiğinde daha anlamlı çıkarımlara ulaşılmaktadır. Söz gelimi, Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı aynı araştırmanın diğer verilerine göre katılımcıların %20'si engellilere hizmet veren bir kurumda çalışamayacağını (2009, s. 90), yaklaşık %21'i engellilerin temiz olduğu düşüncesini taşımadığını, yaklaşık %27'si engellilerin sadece kendilerini düşündükleri fikrine karşı olmadığını, yaklaşık %20'si engellilerin öfkeli ve saldırgan olmadığı fikrini taşımadıklarını ifade etmişlerdir (2009, s. 96). Bu sonuçlar, araştırmaya katılan her dört veya beş kişiden birinin engelliliğe ilişkin olumsuz düşünceler içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre katılımcıların yalnızca %45.6'sı çocuklarının ilköğretimde engelli bir öğretmeni olmasını önemsemeyeceğini belirtmektedir (2012, s. 44). Bir diğer deyişle katılımcıların yaklaşık %54'ü çocuğunun engelli bir öğretmenden eğitim almasından kuşku duymaktadır. Yine GÖZDER'in aynı grupla yaptığı araştırma sonucuna göre katılımcıların %70'e yakını ortopedik engelli bir kişiyle komşu olmak istememektedir (2012, s. 50). Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre ise en fazla ayrımcılığın engellilik alanında olduğu verisine ulaşılmıştır (2010, s. 64-67).

3.3.2. Engelliliğin Sosyal Yaşamda Konumlanışı Temasına İlişkin Bulgular

3.3.2.1. Topluma Dahil Olma Kategorisine İlişkin Bulgular

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre katılımcıların yalnızca %46.7'si tüm engellilerle arkadaşlık edebileceğini, daha fazla bir kesim ise sadece belli engel gruplarıyla arkadaşlık yapabileceğini ifade etmiştir (2009, s. 69). Ayrıca Başbakanlık ÖZİDA'nın aynı araştırmasına göre katılımcıların %45.4'ü engellilerin topluma katılımı karşılaştığı en büyük engelin önyargılar olduğunu

düşünmektedir (2009, s. 85). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı araştırmaya göre katılımcıların yalnızca %11'i topluma katılımımda hiç ayrımcılık yaşamazken, çoğu zaman veya her zaman ayrımcılık yaşayanların oranı %57.6 olup, en fazla ayrımcılık yaşayan grup dil ve konuşma bozukluğu olanlardır (2010, s. 129-132). GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada ise katılımcılar toplumun kendilerini önemsemediğini düşünmektedir (2012, s. 129). Öte yandan GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı araştırmaya göre katılımcıların üçte biri engelliler için yapılmış ayrı mahalle veya site gibi projelere destek vermezken (2012, s. 35), yine GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada katılımcılar arasında kendilerine yönelik özel konut projesine destek verenlerin oranı düşük değildir (2012, s. 132).

3.3.2.2. Eğitim Kategorisine İlişkin Bulgular

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırma verilerine göre ortopedik engellilerin, süregen hastalığı olanların ve dil ve konuşma bozukluğu bulunanların engelli olmayanlarla aynı sınıfta eğitim görebileceği, benzer müfredatı takip eden görme ve işitme engellilerin ise daha az oranda aynı sınıfta bulunabileceği düşünülmektedir (2009, s. 77). Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yürüttüğü araştırmanın diğer verilerine bakıldığında; katılımcıların yaklaşık %79'u engellilere sadece evde eğitim verilmesini desteklememekte (2009, s. 87), yaklaşık %45'i engelli olmayanlarla aynı ortamda eğitimlerin verilmesi temeline dayanan kaynaştırma eğitimi desteklememekte ve yaklaşık %52'si engellilerin kendileri için düzenlenmiş ortamlarda eğitim almasını desteklemektedir (2009, s. 100-101). GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı araştırmada ise katılımcıların %60'a yakını "normal okulların engellilere uygun olmaması" gerekçesiyle engellilerin ayrı ortamlarda eğitim almasını savunmaktadır (2012, s. 29). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı araştırma verilerine göre ise katılımcıların %59'u erişilebilirlik, önyargı, öğretmenlerin bilgisizliği ve destek hizmetlerinin verilmemesi gibi durumlara dayanarak eğitim alanında ayrımcılık olduğunu düşünmektedir (2010, s. 76-78).

3.3.2.3. İstihdam Kategorisine İlişkin Bulgular

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan katılımcılarla yaptığı çalışmada, katılımcılar engellilerin çalışması yönünde görüş bildirmekle birlikte (2009, s. 82), yaklaşık %39'u engelliler çalışmak yerine yardım almayı tercih etmez fikrine katılmamış, yaklaşık %26'sı engellilerin mal veya hizmet alacakları huzursuz etmeyeceği fikrini taşımamış, yaklaşık %25'i engellilerin diğer çalışanlar kadar verimli olabileceğini düşünmemiştir (2009, s. 91-92). GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı çalışmada ise katılımcılar %42.1 oranında herhangi bir ayırım gözetmeden engelli işçi çalıştırabileceğini ifade etmiş; olumlu cevap verenler bunu %29.3 oranında toplumsal fayda ve destek amaçlı düşündüklerini vurgulamıştır (2012, s. 57-60). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı çalışmaya göre katılımcılar %85 oranında istihdam alanında ayrımcılığa uğradıklarını söylerken, en fazla kapasitelerinin altında işlerde çalıştırılmak şeklinde bir muameleye maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir (2010, s. 83-85). Öte yandan GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada katılımcıların evden çalışma projelerine büyük oranda destek vermesi ilgi çekicidir (2012, s. 137).

3.3.2.4. Erişilebilirlik Kategorisine İlişkin Bulgular

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırmaya göre katılımcıların yaklaşık %90'ı toplu taşıma araçları ile bina, cadde ve kaldırım gibi alanların engelliler için uygun olmadığını düşünmektedir (2009, s. 84). GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada da katılımcıların toplu taşıma araçlarında erişilebilirlik kaynaklı sorunlar yaşadığı görülmektedir (2012, s. 124-125). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle ilgili yaptığı araştırmada ise katılımcılar sağlık hizmetlerine erişim, adalet erişim, kültürel hayata erişim, fiziksel çevre düzenlemeleri ve bilgiye erişim gibi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünmektedir (2010, s. 93-140).

3.4. İNSANÖTESİCİLİK VE ENGELLİLİK İLİŞKİSİNE DAİR BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.4.1. Mevzuatta Engelliliğe Dair Bulguların Değerlendirilmesi

Yerleşik hale geçen insanların örgütlenerek devlet kurumunu vücuda getirmesi sonrasında bir arada ve düzen içinde yaşayabilmek için geliştirdikleri yasal metinler, günün şartlarına ve toplumun ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılabilir. Şüphesiz bu değişikliklerin gündeme gelmesi genellikle hak talep eden kesimlerin yoğun şekilde mücadele etmesi ile mümkün olmaktadır. Engelliliğe ilişkin yürürlüğe giren yasal metinler de engelli bireylerin hak mücadelesi neticesinde elde edilmiş somut kazanımlardır.

1970’li yıllarda İngiltere ve ABD’de başlayan engelli hakları mücadelesinin rüzgarını hisseden Türkiye’de 2005 yılında ilk defa engelliler alanında en kapsamlı yasal metin olan Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten bir yıl sonra Birleşmiş Milletler tarafından Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme devletlerin imzasına açılmış ve Türkiye bu Sözleşmenin taraf olma sürecini 2009 yılında tamamlamıştır. Artık ülkenin engelliliğe ilişkin politikalarına BM Sözleşmesi yön vermeye başlamış, yasal metinler ardı ardına Sözleşmenin ruhuna uygun biçimde yeniden düzenlenmiştir. Bu değişikliklerin en köklüsü 2014 yılında yürürlüğe giren 5378 sayılı Engelliler Kanunu’dur. Araştırmanın bu bölümünde, 2005 ile 2014 yılları arasında engelliler alanında Türkiye’de yürürlüğe giren Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (2005), Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009) ve Engelliler Hakkında Kanun (2014) birbirleriyle mukayese edilerek incelenmiş; üç metindeki benzer ve farklı yönler ele alınarak insanötesici yaklaşımın eleştiride bulunduğu insanı en üst varlık olarak gören hümanizm akımına ilişkin söylemlere ulaşılmıştır. Bu bağlamda, engellilik hareketinin şimdiye kadar elde ettiği en somut kazanımlar olan ve uygulanması için yoğun çaba harcanan yasal metinlerin insanı hiyerarşinin en üstündeki yerinden eden insanötesici yaklaşım bakış açısıyla daha kapsayıcı hale gelebilmesine yönelik önerilerde bulunulmuştur.

3.4.1.1. Engelliliğin Tanımlanması

Yürürlükte olan yasal metinlerin birçoğunda engellilik geleneksel ve tıbbi modelin izlerini taşır şekilde tanımlanmış; “muhtaçlık”, “düşkünlük”, “yetersizlik” gibi ifadeler yaygın olarak kullanılmıştır. Son dönemde ise devletin sağladığı sosyal desteklerden yararlanabileceklerin belirlenmesi amacıyla geliştirilen yasal düzenlemelerde kişinin yeti yitimlerine ve yeteneklerine vurgu yapılmış; temel hak ve özgürlüklerin kullanımı bağlamında kapsayıcılığı hedefleyen metinlerde ise engellilik çevresel düzenlemelerin yerine getirilememesinden kaynaklanan bir durum olarak ifade edilmiştir. Bu noktada çalışmamızın kapsamına giren yasal metinlerde engelliliğin nasıl tanımlandığının incelenmesi yerinde olacaktır. Ancak kapsama alınan metinler arasında ilk yürürlüğe giren yasal metin olan Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un (2005) engelliliği tanımlayan maddelerine geçmeden önce, Kanun’un adı üzerinde durmakta yarar vardır. Kanun’un adında ve içeriğinde geçen özürlü kelimesi, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğü’nde “kusurlu olan, defolu” anlamlarına gelmektedir (TDK). Türkiye’de ‘özürlü’, ‘engelli’, ‘sakat’ gibi engellilerin genelini tanımlayan ifadelerin yanı sıra kör ve sağır ve benzeri tanımlamalar da mevcuttur. İçerisinde yaşadığımız coğrafyada engellilik tarihi incelendiğinde; diğer toplumlardan farklı olmayan biçimde, insanlar engelli bireyi kendisinden olmayan ve daha aşağıda bir yerde konumlandırmış, gerek tutum ve davranışlarıyla ve gerekse söylemleriyle engellilerin bu konumunu günümüze kadar getirmiştir. Dolayısıyla geçmişte yeti yitimini tanımlamak üzere kullanılan söz konusu ifadeler bugün engelli bireyler arasında bir kesim tarafından aşağılama ve hakaret olarak algılanmakta; dolayısıyla kendilerini tanımlayacak ifadelerin değiştirilmesi suretiyle eşit konuma erişebileceklerini düşünmektedir. Körlüğü, sağırlığı, sakatlığı ve diğerlerini bir kimlik olarak tanımlayan aktivistler ve sivil toplum temsilcileri ise engelliliği tanımlamak üzere ortaya konan yeni ifadelerin var oluş biçimleriyle çeliştiğini, bu değişikliğin toplumun kendilerini görmek istedikleri yeni bir kalıba sokmaya çalışmaktan ibaret olduğunu ifade etmektedirler. Bu yüzden hâlâ Türkiye Sakatlar Konfederasyonu, Türkiye Körler Federasyonu, Türkiye Sağırlar Milli Federasyonu, Altı Nokta Körler Derneği ve Sakatlık Çalışmaları İnisiyatifi gibi yapılar varlıklarını sürdürmekte; kör, sağır, sakat gibi ifadelerin yarattığı olumsuz önyargıların giderilmesi ve kendilerinin oldukları gibi

tanımlanması için mücadelelerine devam etmektedirler. Günümüzde yeti yitimlerinin nasıl tanımlanacağı noktasında halen uzlaşmaya varılamamış olup; bahsi geçen kelimelerin yarattığı olumsuz önyargılardan kurtularak yeni bir kavram arayışı içerisinde olanlar ile mevcut sözcüklerin kendilerini tanımlamada en doğru ifadeler olduğunu dile getirenlerin fikir ayrılıkları devam etmektedir. Şu an için bu tanımlamaların engelli ifadesiyle değişmesi yönündeki görüş ağırlıkta ve devlet tarafından desteklenmekteyse de; “sakatlık”, “körlük” ve “sağırılık” gibi sözcükleri kullanmaya devam eden sivil toplum temsilcilerinin ve engelli aktivistlerinin varlığı, bu tartışmanın bir süre daha gündemde kalacağını göstermektedir. Buna paralel olarak Yener Şişman, farklı bilim dallarının engelliliğe yaklaşım biçimlerinin kullandığı ifadeleri etkilediğini ifade ederek ortak bir tanıma ulaşmanın zorluğunu vurgulamaktadır (2012, s. 69). Ayrıca yabancı dildeki engelliliği farklı bakış açılarıyla ele alan kelimelerin Türkçe’ye çevirisi esnasında yaşanan fikir ayrılıkları da, Türkiye’de ortak bir engellilik tanımına ulaşmayı güçleştirmektedir (Kahraman Güloğlu, 2022, s. 301-302).

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un farklı maddelerinde, engellilerden “yardıma ve korunmaya muhtaç”, “normalin dışında”, “düşkün”, “yetersiz” gibi ifadelerle bahsedilmektedir (2005). Ayrıca Kanun metninde “engellilerin türlerine göre meslek analizi”, “engellilerin durumlarına uygun mesleki rehabilitasyon hizmetleri” gibi nitelemeler de mevcuttur (2005). Bu ifade ve nitelemeler, engelliliği bir hastalık ve yetersizlik olarak gören tıbbi model ile muhtaçlık algısı üzerinden tanımlayan geleneksel modelin izlerini yansıtmaktadır. Üstelik Sanayi Devrimi sonrasında toplumda üretime katılabilen yetişkin ve sağlıklı insanları nitelemek amacıyla kullanılan ‘normal’ kelimesinin (Davis, 2011, s. 188) kanun metninde yer alması, üstün insan olgusunu yansıtan hümanizm akımının bu normlara uymayanları ötekileştiren bakış açısının bir yansımasıdır. Braidotti, normallığe ilişkin şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“İnsan normu, normallik, olağan oluş ve normatif oluş demektir. Belli bir insan oluş kipini, İnsana dair aşkın değerler edinen genel bir standart olarak dayatır: Erkekten erillığe ve buradan da insanlığın evrensel formatı olarak insana... Bu standart, cinsiyetlendirilmiş, ırk üzerinden belirlenmiş ve doğal kabul edilmiş ötekilerden kategorik ve nitel olarak ayrı ve teknolojik insan eserine karşıt olarak ortaya konur” (2014, s. 37).

Lennard J. Davis ise normallığe engellilik açısından bakarak şu çıkarımda bulunmaktadır:

“Sakat bedeni anlamak için norm kavramına, normal bedene geri dönmek gerekir. Sakatlık yazılarının çoğunda inceleme nesnesi olarak sakat kişiye odaklanılmıştır, tıpkı ırk incelemesinin beyaz olmayan insana odaklanması gibi. Ama dikkatini beyazlığa çeviren yakın dönem ırk araştırmalarında olduğu gibi, ben de sakatlığın inşasından çok normallüğün inşasına odaklanmak istiyorum. Bunu yapmamın nedeni “sorun”un sakat kişiler olmamasıdır; sorun, normallüğün sakat kişi “sorunu” yaratacak şekilde inşa edilmesidir” (2011, s. 187).

İnsanlar da dahil doğadaki tüm varlıkları ortak bir düzlemde ve kendi formlarıyla ele alan insanötesici yaklaşım, insanlar arasında hiyerarşi oluşturan normallik olgusuna karşı çıkarak ve her canlı ve cansız varlığın biricikliğini vurgulayarak farklılık kavramına ulaşır. Yazgünoğlu, “Ne bir makine ne bir nesne ne de bir eksik olan öte-insan, sibernetik, klonlanmış, zombi, toksik, anormal ve tekinsiz bedenlerin bağlantısal ağlarda üretildiği, ilişkisel dönüşümlerin yaşandığı ve oluş hareketlerinin sürdüğü bir alandır; arzuların, hayallerin, söylemlerin ve edebi temsillerin gerçekleştiği yerdir” sözleriyle, insanötesciliğin normallığe olan bakış açısını göstermiştir (2021, s. 127). Dolayısıyla günlük yaşantımızda yaygın olarak süregelen durumlardan bahsetmek ve belli ölçütleri tanımlamak için kullandığımız ‘normal’ kelimesinin aslında ne anlama geldiğini düşünerek işe başlamak, insanötesici yaklaşıma giden rotaya girdiğimiz anlamına gelecektir.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009) ve Engelliler Hakkında Kanun (2014) engelliliği topluma tam, etkin ve eşit katılımı engel oluşturan etkenler olarak görmekte, bu bariyerlerin oluşmasında çevresel etkenlere vurgu yapmaktadır. Söz konusu tanım bizleri 1970’li yıllardan itibaren yaygınlaşan ve engelliliğin toplumsal ve çevresel etkenler nedeniyle kaynaklandığını savunan sosyal model ile (Burcu, 2006, s. 62-63) 1990’lı yıllarda gelişme fırsatı bulan ve engellilere yönelik yapılanların herkesin sahip olduğu temel hak ve özgürlüklerin kullanımını sağlamak için düzenlemeler şeklinde açıklayabileceğimiz insan hakları modeline götürür. Engelliliğin tanımlanmasında bireysel deneyimlere vurgu yaparak yalnızca yeti yitimlerinin veya çevresel etkenlerin öne çıkarılmasını yeterli bulmayan biyopsikososyal modelin bu yaklaşımını (DSÖ, 2011, s. 4) yukarıda ifade edilen bakış açılarıyla birlikte ele aldığımızda; engelliliğin, tanımı yapılması güç ve karmaşık bir olgu olduğu sonucuna ulaşılabilir. Tam da bu noktada bizleri zamanın karmaşıklığıyla ilintili bir insansonrası etik anlayışı savunan Braidotti’nin (2019, s. 53) insan haklarını tüm organizmalara uygulamaya çalışan insanmerkezci yaklaşıma şüpheyile bakan düşüncesi karşılar. Buradan baktığımızda, engelliliğin bir

tanıma sığdırılarak anlaşılması için çaba sarf etmenin bizi nereye ulaştıracağı ve bunu hangi amaçla yaptığımız belirsiz olabilir. Gerçekten de engelliler sağlancı bakış açılarına hayatın her alanında maruz kalmakta ve tıp otoritelerince yapabilecekleri bakımından sınırlandırılmaktadır (Prilleltensky, 2012; Smart ve Smart, 2006). Dolayısıyla engellilerin sağlancı ve tıbbi bakış etrafında gelişen çevresel etkenler nedeniyle hizmetlere erişim ve temel hakların kullanımı bakımından güçlükler yaşadığı bir gerçektir (Burcu, 2015; Nario-Redmond, 2019; Oliver, 1990). Her ne kadar yeti yitimlerine odaklanmanın sosyal modelin kazanımlarını tehlikeye düşüreceği yönünde güçlü bir görüş mevcutsa da (Thomas, 2011, s. 43), yine de engelliliğin yalnızca çevresel etkenler nedeniyle gerçekleştiğini öne sürmek, yeti yitimlerinin kişisel yaşantılara olan etkisini yok saymak anlamına gelmekte ve içerisinde bulunduğumuz yüzyılda bu karmaşa engelliliğin kabul gören bir şekilde tanımlanmasını neredeyse imkânsız hale getirmektedir. Günümüzde engelliliğin tanımı sosyal destek hizmetlerinden yararlanmayı düzenleyen yasal dokümanlarda, insan haklarını düzenleyen hukuki metinlerde, özel eğitim literatüründe, sosyal bilimlerde ve daha başka alanlarda farklı biçimlerde ele alınmaktadır (Kahraman Güloğlu, 2022; Şişman, 2012). Gerçekten de her bireyin yeti yitiminin hayatını nasıl etkilediği ve içerisinde bulunduğu çevresel koşullar farklı olacağından, kendisiyle ilgili çeşitli bakış açılarını gösteren tanımlar onun yaşam şartlarını ifade etmekte yetersiz kalabilir. Dolayısıyla tüm bu değerlendirmelerden yola çıkılarak, insanötesici bir engellilik yaklaşımının engelliliği bir tanıma sığdırma çabasının ötesine geçerek bireysel farklılıkların üzerinde durması gerektiği kanısına varılmaktadır.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’de (2009) topluma tam, etkin ve eşit katılımı fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozuklukların rol oynadığı ifade edilmektedir. Engelliliğe yaklaşımda insan hakları modeli bozukluk ile engellilik arasındaki sınırın bulanıklığına dikkat çekerek bozukluğun nerede biterek engelliliğin nerede başladığını sorgulamaktadır. Engelli hak savunucusu Engin Yılmaz (2016), birini bozuk ve diğerini sağlam yapanın ne olduğunu sorgulayarak Türkçe’ye sağlancılık (ableism) (Campbell, 2009, s. 7) olarak çevrilen anlayışın altını çizmektedir. Sağlancılık, en genel şekliyle engelli olmayan bireylerin kendilerini engellilerden üstün olarak görmelerini tanımlayan önyargılı bir anlayışı ifade ederken (Nario-Redmond, 2019), bu yaklaşımın ayak izlerine hümanizm bakış açısında rastlamak mümkündür. Söz gelimi Sör Thomas Elyot, insanlar arasında anlayış/kavrayış bakımından üstün olanların tanrıya en

yakın mertebede konumlandıklarını ve diğerlerini yönetmeye muktedir olduklarını vurgulayarak insanlar arasındaki hiyerarşinin önemine şu sözlerle değinir:

“İnsanlık daha mükemmel bir düzenin varlığına ihtiyaç duyar. Tanrı her insana aynı özellikleri bahşetmemiş, istediğine daha az, istediğine daha fazla vermiştir. O’nun insanlığa bahsettikleri itibarıyla eşit dağılım söz konusu olmadığı gibi, tek bir insan da iyi niteliklerin tümüne sahip değildir. Ruhun onu Tanrı’ya en yakın kılan başlıca özelliği anlayış/kavrayıştır ve bu, Yaradan’ın insanoğluna sunduğu en büyük hediyedir. Dolayısıyla, bir insan anlayış/kavrayış itibarıyla bir diğerinden ne kadar üstünse, Yaradan’a o kadar benziyor demektir ki, bu da onun daha üst mertebeye veya aklın ve bilginin ödüllendirildiği yere yükselmesi anlamına gelir” (2010).

Bu hiyerarşide engelliler tanrıya yakın mertebede bulunanların merhametine sığınmakla yetinecek; daha yüksek bir mertebeye erişme ihtimali mevzubahis dahi olmayacaktır. Bozukluk, Türk Dil Kurumu Güncel Sözlüğünde de “Görevini yapamaz duruma gelmiş” olarak tanımlanmaktadır (TDK). Dolayısıyla Vitruvius Adamı eskizinde gösterildiği şekliyle standart olarak belirlenmiş vücutlara sahip olunmasını engelleyen yeti yitimlerinin fiziksel bozukluk olarak tanımlandığı anlaşılmakla beraber; neyin zihinsel, düşünsel ve algısal bozukluk olarak nitelendirildiği zamana, kültüre ve içinde bulunulan şartlara göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin Türkiye’de yakın zamanda bir araya gelen otistik bireylerin öz savunuculuk yapmak ve otizm hakkında bilgi paylaşımında bulunmak amacıyla geliştirdikleri Merhaba! Spektrum ekibinden İlhan Yalçın (2021), otistik kelimesinin kullanılması gerektiğini savunduğu yazısında “Sanki otistik kelimesini kullanmak bir sürü insanın beynine bozuk demekten daha kötüyümüş gibi” diyerek, otizm spektrum bozukluğu tanısına karşı tepkisini göstermektedir. Belli bir kesime yönelik hak ve özgürlükleri vurgulayan yasal metinlerin bu kapsama kimlerin dahil olduğunu belirleyebilmek amacıyla birtakım tanımlamalara başvurma eğiliminde olduğu bilinmekteyse de kullanılan ifadelerin tanımlanan kesimlere yönelik yaklaşımı belirlediği hatırlanarak tutulmaya devam edilmelidir. Dolayısıyla, Sözleşmede geçen bozukluk ifadesinin engelliliğin sınırlarını belirleyerek kimlerin bu kapsamda haklarının korunup geliştirileceğini ortaya koymak gibi insani bir gaye taşıdığı anlaşılsa bile, yine de kastedilen açıklığa ne kadar ulaşılabildiği açık değildir. İnsanötesici bir yaklaşım, bozuk ile bozuk olmayan şeklinde oluşmuş bir ayrıma karşı çıkarak, insanları hiyerarşik olarak sınırları bulanık ifadelerle tanımlamaya çalışmaktansa daha fazla farklılığa ve kapsayıcılığa atıfta bulunmaya sevk eder.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009), olağanüstü hallerde engellilerin korunması ve güvenliğinin sağlanmasına vurgu yapmakta; böyle bir durumda engellilerin daha fazla dezavantajlı bir konumda olduklarından kötü muamele ve istismara uğrama olasılıklarının arttığını ifade etmektedir. Gerçekten de 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen COVID-19 salgını söz konusu maddenin ne kadar önemli olduğunu somut olarak göstermiş, engelliler bu dönemde haklara erişim konusunda güçlüklerle karşılaşmış, ayrımcılığa ve ötekileştirmeye uğramıştır. Shakespeare, Ndagire ve Seketi, COVID-19 pandemisinin Dünya genelinde engelli insanların sosyoekonomik yaşamlarını orantısız bir şekilde etkilediğine değinerek; karantina dönemlerinde sağlık hizmetlerine erişmenin güçlüğü, destek teknolojilerinde yaşanan bir arızanın tamir edilmediğinde bu ürünleri kullananların yaşadığı olumsuzlukları, sosyal bakımın kesintiye uğradığı durumlarda ailelerinden destek almak zorunda kalan engellilerin içinde bulunduğu hoşnutsuzluğu, maske takılan bir ortamda dudak okuyamayan işitme engellilerin ve fiziksel mesafeye hassasiyet gösterilen bir yerde görme engellilerin iletişimsel zorluklarla karşılaşabildiği gibi örnekleri dile getirmişlerdir (2021). Türkiye’de Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, yaptığı açıklamada; salgın döneminde kapalı kurumlarda kalanların akıbeti hakkında yeterli bilgiye ulaşamadığına, sağlık, istihdam ve eğitim alanında hak ihlalleri yaşandığına, pandemiye ilişkin bilgi notlarının farklı engel grupları için erişilebilir olmadığına ve evde sürekli kalmanın engellilerde ve ailelerinde yarattığı olumsuzluklara değinmiştir (2020). Eğitimde Görme Engelliler Derneği, pandemiye göre görme engellilerin eğitim sorunlarına dikkat çektiği açıklamasında, uzaktan eğitim sistemi kurgulanırken erişilebilirliğin dikkate alınmadığını, sistemler uygulanmaya başlandıktan ve sorunlar ortaya çıktıktan sonra tedbirler alınmaya çalışıldığını ve bunun görmeyenlerin uzaktan eğitim sisteminden daha az verim almalarına neden olduğunu bildirmiştir (2020a). Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan politika belgesinde; salgının engelliler üzerinde istihdam ve sosyal güvenlik, eğitim, destek hizmetleri ve maruz kalınan şiddet konularına olan etkilerine dikkat çekilmiştir (2020). Pandemi döneminde gerek Türkiye’deki ve gerekse dünyanın diğer ülkelerindeki engellilik alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşları, BM Sözleşmesi’nin ilgili maddesine dayanarak hak talebinde bulunmuşlardır. Öte yandan Bo Chen ve Donna Marie McNamara, sağlık uzmanlarına kitlesel bir salgın durumunda iyileşme şansı en yüksek olanlara öncelik vermeleri tavsiye

edildiğini, pandeminin başında yaşlılar ve engellilerin en fazla risk altında olan grup olarak değerlendirildiği dikkate alındığında bu tutum ve yaklaşımların insan haklarına ve eşitliğe olan bağlılığımıza meydan okuyan karmaşık etik ve yasal soruları gündeme getirdiğini ifade etmişlerdir (2020). Dedeoğlu, pozitivist, hümanist ve modernist dünya görüşünden uzaklaşıldığında herkesin güvenliğini sağlamaya dayalı bir güvenlik sistemi tesis edilmediğini, vakaların dağılımına bakıldığında da herkesin aynı gemide olmadığını rahatlıkla görülebileceğini ve şirketlere göre bazıları daha değerli olmakla beraber insan ile insan olmayanın değersizliğinin başlıca güvenlik sebebi olduğunun altını çizerek şu ifadeleri kullanmıştır:

“Pozitivist, hümanist, modernist dünya görüşünden uzaklaştığımızda küresel sistemin herkesin güvenliğini sağlamak üzere oluşturulmadığı, öyle bir niyetin dahi bulunmadığını görmek mümkün olmaktadır. Salgın da bunu gözler önüne sermiştir. Ancak vakaların ve ölümlerin dağılımına bakıldığında, bazılarının iddia ettiklerinin aksine, herkesin aynı gemide olmadığı rahatlıkla görülebilir. Şirketler nezdinde bazıları diğerlerinden daha değerlidir; ama genel olarak insan ve insan-olmayan değersizdir. Bu değersizlik, güvensizliğin başlıca sebebidir” (2020, s. 53).

Öte yandan Braidotti (2020), hümanist fikre göre eril, beyaz, Avrupa merkezli, heteroseksüel, kentli, standart bir dil konuşan insanın üstün olarak kabul edildiğini ve bu kategoriye uymayan tüm kesimlerin ötekileştirildiğini; ancak pandemiyle birlikte bu kesimlerin seslerinin daha yüksek çıkmaya başlamasının Antroposu merkezden uzaklaştırabilecek nitelikte olma yönüyle olumlayıcı bir bakış açısı sunduğunu düşünmektedir.

Braidotti, pandeminin olumlayıcılığına ilişkin şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“COVID-19 ölçeğindeki bir krize uygun bir yanıt, yaşam biçimimizi nasıl ve ne kadar hızlı dönüştürebileceğimizi görmek için toplum temelli deneyler yapılmasını gerektirir. Bu, olumsuz koşullarla, sosyal ve çevresel eşitsizliklere maruz kalan savunmasız nüfuslara karşı kolektif sorumlulukla yüzleşmek anlamına gelir. Rahatsız edici gerçeklerle yüzleşerek toplumsal çözümler üretme pratiği, olumlayıcı etişin merkezinde yer alır” (2020).

COVID-19, insan haklarına ilişkin bütün evrensel metinleri sorgulanır hale getirmiş, bu dokümanlarda ifade edilen ilke ve değerlerin olağanüstü durumlarda büyük bir sınavdan geçtiği anlaşılmış ve salgın döneminde onur, eşitlik ve adalet gibi kavramların uygulanabilirliği noktasında tereddütte düşülmüştür. Zaten var olan insanlar arasındaki eşitsizliğin belirginleşmesi ise ötekileştirilen ve ayrımcılığa uğrayan kesimler arasındaki iletişimin gelişmesine, antroposa karşı birlikte mücadele etmenin yöntemlerinin daha

fazla araştırılmasına ve hakları güvence altına alan yasal metinlerin mevcut ihtiyaçlara ne kadar cevap verdiğinin irdelenmesine zemin hazırlamıştır. Yine de COVID-19 pandemisinin engellilere yönelik etkisi ve bunun insanötesici perspektifle değerlendirilmesi ayrı bir çalışma konusu olacağından, çalışmamızın bu bölümünde yalnızca BM Sözleşmesi ile pandemi ilişkisine değinmek ve engelliliğe neden insanötesici bir anlayış çerçevesinde yaklaşılması gerektiği üzerine değerlendirmelerde bulunmak maksadıyla, yaşanan gelişmelere ve görüşlere yer verilmekle yetinilmiştir.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da (2005) engelliliğin ortadan kaldırılması, durdurulması ve etkilerinin en aza indirilmesine vurgu yapılırken, Engelliler Hakkında Kanun'da da (2014) engelliliği önleyici tedbirlerin alınması ve etkilerini en az düzeye indirmekten bahsedilmektedir. Şüphesiz var olan yeti yitimlerinin bedende oluşturacağı acı, ıstırap ve sınırlamaların etkilerinin aza indirilmesi için varsa tedavi uygulanması insani bir durumdur. Bununla birlikte engelliliğin nasıl ortadan kaldırılacağı konusu tartışmalıdır. Darwin'in kuzeni Galton tarafından geliştirilen öjeni fikri (1909) önce ABD'nin farklı eyaletlerinde yasalaşmış ve uygulanmış (Grenon ve Merrick, 2014), sonrasında 2. Dünya Savaşı döneminde Almanya'da yaygınlaşmıştır (Brown, 2018, s. 421). Her ne kadar günümüzde bunların geçmişte kaldığı ve insan hakları bağlamında savunulabilecek bir yanı olmadığı noktasında evrensel bir fikir birliği bulunsa da, insan genomunun yakın zamanda haritalanması da dahil olmak üzere genetik ilerlemelerin hızlı bir şekilde genişlemesi (O'Brien, 2011, s. 347) ve kusursuz insan idealini savunan insanaşırı yaklaşım bağlamında ebeveynlere çocuğunun özelliklerini belirleyebilme imkanı üzerinde çalışılması ile hasarlı olarak kabul edilen genlerin yok edilmesine ilişkin fikirler (Dağ, 2019, s. 163), gelecekte modern öjeni olarak tabir edebileceğimiz uygulamaların yeniden gündeme gelmesi endişesine yol açmaktadır. Dikmen Bezmez, gen teknolojilerinin mükemmel bebek üretme fikrine evirilebileceği ihtimali üzerinde durduğu yazısında, anneye ait olan kürtaj hakkının elinden alınmaması gerektiğini vurgulamakta, sakat bebeğe ilişkin yalnızca doktorlardan değil halihazırda engelli olarak yaşayanlardan da bilgi alınmasını önermekte, anne çocuğu doğurmaya karar verdiğinde ise sosyal devlet anlayışı çerçevesinde sağlık ve eğitim gibi sistemlere ilişkin politikaların kapsayıcılığının elzem olduğunu ifade etmektedir (2013). Tüm bu tartışmalar ışığında, engelliliğin ortadan kaldırılmasına ilişkin mevzuatta bulunan hükümlerin farklı şekillerde

yorumlanarak telafisi mümkün olmayan uygulamalara zemin hazırlaması ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

3.4.1.2. İnsanlığın Konumu ve Engelliliğe Yönelik Ayrımcılık

Kapsama alınan iki ulusal ve bir uluslararası yasal metinde engellilere insan onuruna yaraşır şekilde yaklaşılmasını ifade eden cümlelere rastlanmaktadır. Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da (2005) insan onur ve haysiyetinin dokunulmazlığı temelinde istismara karşı sosyal politikalar geliştirileceği ve engelliler aleyhine ayrımcılık yapılamayacağı vurgulanmaktadır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de (2009) bir kişinin engelliliği nedeniyle ayrımcılığa uğramasının insan onuruyla bağdaşmayacağını ifade edilmesinin yanı sıra; insanların doğuştan gelen onura, değere, eşitliğe ve devredilmez, evrensel ve bölünmez haklara sahip olduğunun altı çizilmekte ve ayrıca insancıl hukuk çerçevesi ve insan potansiyelinin gelişimi gibi sözcüklere başvurulmaktadır. Engelliler Hakkında Kanun'da da (2014) engellilerin doğuştan sahip olduğu onurun güçlendirilmesi ve onlara insan haysiyetinin dokunulmazlığı bağlamında yaklaşılması gerektiğine değinilmektedir. Görüldüğü üzere üç metinde de engellilerin insan olmaktan kaynaklı doğuştan onura sahip oldukları güçlü şekilde yer bulmaktadır. Bu ifadelerin dayanağı, 2. Dünya Savaşı'nın ardından yürürlüğe giren BM Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'dir (1948). Bildirge'nin başlangıç bölümünde bütün insanların doğal yapısındaki onurdan ve 1. maddesinde bütün insanların onur bakımından eşit doğduklarından bahsedilmekte, hak ve özgürlüklerin açıklandığı ilerleyen maddelerde de defaatle insan onuruna ve değerine vurgu yapılmaktadır (1948). Tatmin edici bir tanımı bulunmayan ve öznel bir kavram olan onur ile insanın kendine duyduğu saygı ve değer kastedilmekte ve insanın diğer canlılar arasındaki özel yeri vurgulanmakta ise de bu onura yine kendisinin zarar verebileceğini 2. Dünya Savaşı ile acı bir şekilde deneyimleyen insan toplulukları ortak ilkelerde anlaşmak lüzumunu görerek bahsi geçen Bildirge'nin yayımlanmasını sağlamıştır (Kuru, 2017, s. 179-180). Ne var ki dezavantajlı kesimlerin uğradığı hak ihlalleri için bu Bildirge yeterli olmamış; Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (1981) ve Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (1989) gibi Sözleşmelerin ardından en son olarak 2006 yılında Engellilerin Haklarına İlişkin

Sözleşme'nin imzalanmasına gerek duyulmuştur. Araştırmanın kapsamı dahilinde incelenen Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de, insanın doğuştan gelen bir onura sahip olduğunun vurgulanmasının ötesinde, bu onurun korunması ve saygınlığının altının çizilmiş olması dikkat çekicidir. Dolayısıyla onur kavramının bu yönüyle özerkliği ve akılcılığın ötesine geçtiği ve onurun kırılabilirliğe sahip olması münasebetiyle korunması gereken bir olgu olduğu anlayışına ulaşılabilir (Çelik E. , 2019, s. 292). Mirandola, insanı Tanrı tarafından değerini bilmediği bir şeyin içinde doğmakla bağışlanan, çevresindeki her şeyin odağında ve üstün özellikleriyle hayvanların seviyesine düşmemesi gereken bir varlık olarak görmektedir (2006, s. 22). Kant ise insanın özgür biçimde ve ahlaki tercihlerde bulunabilmesi yönüyle modern anlamda onur kavramının gelişimine katkı sağlamış bir düşündürdür (2002, s. 25). Kökleri Antik Yunan filozoflarına dayanan ve Rönesans ile geliştiğini bu dönemin farklı zaman dilimlerinde yaşayan iki düşünürün yaklaşımlarına yer vererek göstermeye çalıştığımız onur kavramı, bugünkü konumuna uluslararası sözleşmelerde herkesi kapsamaya çalışan bir yaklaşımla erişebilmiştir. Ne var ki hümanizm ile yaygınlaşan insanmerkezci yaklaşımın hâkim olduğu bir dünyada, onurun insan olmaktan kaynaklı doğuştan sahip olduğu vurgulanmasına rağmen ötekileştirilmeye ve ayrımcılığa uğrayan kesimlerin zarar görmesini engellemek maksadıyla korunması ve saygının güçlendirilmesi gerektiğine atıfta bulunulmak zorunluluğu doğmuştur. Tam da bu noktada Goodley, Lawthom ve Runswick'in (2014), Braidotti'nin hümanizmin özgürleştirici tekliflerini kabul etme eğiliminde olan, bu çerçevede BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'yi insan haklarına saygının güçlendirilmesi yönüyle değerlendiren ve kendilerinin de bu fikre sahip olduklarını belirttikleri görüşü karşımıza çıkmaktadır.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009), engellilerin insanlık ailesinin bütününe tam, eşit ve etkin katılımını sağlama noktasında kapsayıcı bir gayret içinde olması yönüyle, ulaşılması hedeflenen bir ideal sunmaktadır. Ayrıca aynı Sözleşme'de (2009) ve ilkesel olarak dayanak alınmak suretiyle hazırlanan Engelliler Hakkında Kanun'da (2014), engelliliğe dayalı ayrımcılığa geniş yer ayrılmakta; engelli kız çocukları ile engelli kadınların hem engelli ve hem de kadın olmaktan dolayı çoklu ayrımcılığa uğradığı ifade edilmektedir. Öte yandan Sözleşme; dünyanın her yerinde engellilerin temel hak ve özgürlüklerden eşit şekilde faydalanamadığının farkında olan bir bakış açısına sahiptir ki; bunun örnekleri Dünya Sağlık Örgütü tarafından yayımlanan

raporda (2011) detaylı olarak verilerle sunulmuştur. İnsan onuruna saygının güçlendirilmesi, engelliliğe dayalı ayrımcılık ve dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan engellilerin temel hak ve özgürlüklere erişim bakımından eşitsizliklerle karşılaştığı gerçeği birlikte ele alındığında; BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009) ve paralel olarak hazırlanan Engelliler Kanunu'nda (2014), engellilerin insan olmaktan kaynaklı hak ve özgürlüklerini kullanmakla ilgili problemlerinin bulunduğu ve bunların önüne geçilebilmesi için söz konusu hak ve özgürlüklerin korunması ve güvence altına alınması gerektiği noktasında güçlü bir vurgu mevcuttur. Ağın'ın "Her şeyden önce, posthümanizme göre, insanın var olan değerler sistemlerinin merkezinde konumlandırılması sorunlu bir algıdır. Çünkü, insanın biyolojik bir tür olmak dışında tanımlanabileceği net bir referans noktası bulunmadığı için, bu soru beraberinde 'hangi insan?' sorusunu getirir" (2020, s. 28), sözleriyle açıkladığı insanın konumuna dair yaklaşımı, bizi hümanizmin insana atfettiği ayrıcalıkları insanötesiciliğin hangi insanı ölçü olarak alabileceğimize ilişkin kuşkuları üzerinden düşünmeye ve dolayısıyla yeniden insan onuru kavramıyla yüzleşmeye sevk eder. Dolayısıyla "İnsan mevcut özellikleriyle doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklardan üstün müdür?", "Tüm canlı ve cansız varlıkların eyleyciliği olduğunu kabul ederek (Oppermann, 2016, s. 23) içinde bulunduğumuz gezegende alt üst hiyerarşisi olmadan birlikte yaşayabilmemiz mümkün değil midir?", "İnsanı merkeze almadan kurgulanan bir yaşam formunda insanın neden mevcut değerini kaybedeceğine ilişkin bir kuşku söz konusudur?", "Geride bıraktığımız yaşanmışlıklar göz önünde bulundurulduğunda, insanın hem doğadaki canlı ve cansız varlıklarla arasına mesafe koyması ve hem de kendi içinde aşağı gördüğü kadın, Batılı olmayan ve engelli gibi kusurlu gördüğü ötekileri dışarıda bırakan bir üstünlüğü ideal olarak sunması (Braidotti, 2014, s. 39), şu an içinde bulunduğumuz krizlerin olagelmesinde etkili değil midir?" gibi çetrefilli sorular karşımıza çıkar. Konuyu engellilik üzerinden okumaya devam ettiğimizde; insan onuru kavramını kusursuz insanı diğer canlılardan ayırmak amacıyla geliştirilmiş bir değer olarak ele alırsak, günümüzde bu üstün özelliklere haiz olanların engellilerin fiziksel, zihinsel, duyuşsal ve algısal bakımdan kendi seviyelerine ulaşamayacaklarını düşünen anlayışları devam ettiği sürece, yasalarla korunmaya çalışılan değerlerin uygulamada ne kadar karşılık bulacağının belirsizliği hususunda şüphe duymak için yeterli gerekçeler mevcuttur.

3.4.1.3. Engellilerin Topluma Katılımı ve Erişilebilirlik

Kapsama alınan üç yasal metinde de engellilerin topluma katılımına ilişkin ifadeler rastlanmaktadır. Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da (2005) engellilerin topluma uyum sağlamaları, kendine ve topluma yeterli olmaları ile toplumla bütünleşmeleri gibi konularda oluşturulması gereken destek mekanizmalarından bahsedilmektedir. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye (2009) ve Engelliler Hakkında Kanun'a (2014) göre, engelliler topluma diğer bireylerle eşit koşullarda ve etkin biçimde katılabilmelidir.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'a göre (2005) engelliler içerisinde bulundukları toplumun kabul ettiği normlara uyum sağlayabilecek duruma getirilmelidir. Burcu'nun (2015) açıkladığı üzere, tıbbi modele göre engelliler modern toplumlara uyum gösteremeyen ve bu halleriyle sosyal sistemin tehdit edici bir unsuru olarak görülmektedir. Çağrı Doğan'a göre (2008) sağlam olanı ileri, normal, iyi ve doğru; sağlam olmayanı ise geri, anormal, sağlıklı ve benzeri şekilde tanımlayan sağlamsı zihniyet, sağlam olmayanı sağlam haline getirmek için gerekli müdahaleleri de meşru kılmaktadır. Söz konusu yasa maddesine geri dönecek olursak, bu ifadeler, 19. yüzyılda yaygınlaşan engelliliğin tanımlanması ve sınıflandırılmasına yönelik tıbbi kavramın (Blackmore ve Hodgkins, 2012, s. 70-71) Kanun'a yansımış hali olarak değerlendirilmektedir. İnsanötesici yaklaşımın insanın gerek kendi içinde ve gerekse doğadaki diğer canlı ve cansız varlıklarla olan ilişkilerinde üstünlük tahtından inmeyi kabul etmesine dayalı bakış açısı, engelli bireylerin müdahaleye maruz bırakılarak toplumun normal olarak kabul ettiği kriterlere uyumlu hale getirilmesini reddeden bir anlayışa sahiptir. Dolayısıyla engellilerin standart olarak belirlenmiş vücut ölçülerine sahip olması ve içinde bulunduğu toplum tarafından kabul görerek normal halini almış davranışları yerine getirmesi yönünde bir uyumlaştırma politikası, insanötesici yaklaşımın itiraz edeceği bir durumdur.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009) ve Engelliler Hakkında Kanun (2014), engellilerin topluma tam ve etkin biçimde katılımına vurgu yapmaktadır. Ayrıca Engelliler Hakkında Kanun'da (2014) toplumdan tecrit edilmenin önlenmesi üzerinde de durulmaktadır. Öte yandan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009), engellileri toplumun çeşitliliğine ve refahına katkı sağlayabilir durumda olarak

nitelemekte; çeşitli yükümlülük ve araçlar mevcut bulunmasına rağmen engellilerin güçlükler yaşamaya devam ettiğini hatırlatmaktadır. Bu yönüyle Sözleşme hem mevcut duruma ilişkin bir tespit yapmakta, hem de geleceğe dair ideal olarak sunduğu tutumu formülize etmektedir. Yazgünoğlu'nun "öte-insan" (2021, s. 113-128) olarak tanımladığı insanötesici yaklaşımın farklılaştırılmış ve ötekileştirilmiş bedenlerin öznelliğini içselleştirerek eşit ve yaşanabilir bir Dünya tasavvur etmekte olduğu vurgusunu dikkate aldığımızda, Sözleşme ve Kanun metni ile insanötesici yaklaşım arasında bir paralellik olduğundan söz edilebilir. İnsanötesici yaklaşım, doğadaki farklılıkların her birinin kendi formunda evreni oluşturduğundan hareketle, bu çeşitlilikleri antihiyerarşik biçimde zenginlik olarak görmektedir. Tam da bu noktada, engelliler Sözleşme'nin ifade ettiği gibi toplumun bir parçası olarak ele alındığında, engellilerin dışında toplumun refahına ve çeşitliliğine katkı yapabilir durumda olmayan bir kesimin varlığından söz edilip edilemeyeceği sorusu ile karşı karşıya kalırız. Zira insanötesici yaklaşım, engellilerin toplumda ötekileştirilenler sınıfından ayrılarak hak ve özgürlüklerini tam ve eşit biçimde kullanabilir duruma eriştiği varsayıldığında, arkamıza dönerek halen dışarıda birilerinin kalıp kalmadığına bakmamız gerektiğini hatırlatır. Şayet geride dışlanan bir kesim kaldıysa, insanötesici yaklaşım bakış açısına göre, hümanizmin insanları özelliklerine göre ayıran yaklaşımının devam ettiği sonucuna ulaşılır. Dolayısıyla insanötesici yaklaşım, ötekileştirilen tüm kesimlerin kesişimselliğine vurgu yaparak bu kesimlerin mücadelelerinde birbirlerini desteklemelerinin önemini savunmakta; bir arada yaşayabilmeyi olanaklı hale getirecek ilişkisellik ve dayanışma biçimlerini düşünmeye davet etmektedir (Gençoğlu, 2021, s. 87).

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da (2005), engellilerin özel durumlarına ilişkin istihdam, eğitim ve kültür gibi alanlarda düzenlemeler yapılması ile kamusal alanların fiziki olarak erişilebilir hale getirilmesine yönelik ifadeler bulunmaktadır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de (2009) ve Engelliler Hakkında Kanun'da (2014) ise erişilebilirliğe daha geniş yer ayrılmıştır. Bu metinlerde engellilerin temel hak ve özgürlüklerden tam ve eşit olarak yararlanabilmesi için erişilebilirliğin sağlanması gerektiği vurgulanmış; ayrıca evrensel tasarım ve makul uyumlaştırma gibi kavramlar geliştirilerek bunların ne olduğu açıklanmıştır. Erişilebilirliğin kapsamını hayatın tüm alanlarını dahil edecek genişlikte ihtiva eden BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009) ve Engelliler

Hakkında Kanun (2014), evrensel tasarım ilkesini bir ürün veya hizmetin geliştirilme aşamasında tüm kesimlerin yararlanabilmesine imkân verecek şekilde tasarlanması olarak özetleyebileceğimiz şekilde tanımlamıştır. Evrensel tasarım, hümanizmin standart insan olgusuna karşı çıkan ve tüm kesimlerin geliştirilecek ürün veya hizmetten yararlanma hakkı bulunduğuna değinen önemli bir ilkedir. Bu ilkenin engelli hakları mücadelesini yürüten aktivistler için önemli bir savunu dayanağı olduğu kabul edilmekle birlikte; engelliliğe insanötesici yaklaşım, sözü edilen tüm ürün ve hizmetlerin engellilerin tamamını kapsayıp kapsamadığını ve engellilerin dışında bir kesimin ürün ve hizmetlerle ilgili tasarım boyutunda bir erişime problemiyle karşılaşp karşılaşmadığını sorgulamayı da ihmal etmez.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ile yasal bir hüviyet kazanan makul düzenleme ilkesinin tanımı; Sözleşme metninde “Belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda sözü geçen “ölçüsüz veya aşırı yük getirmeyen” ve “gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler” ifadeleri ile neyin makul olup olmadığı sorunsalı karşımıza çıkmaktadır. Shivaun Quinlivan’a göre bir düzenlemenin belirli bir yükümlülük sahibi üzerinde aşırı veya orantısız bir yük oluşturup oluşturmadığının belirlenmesi, duruma göre analiz yapılmasını gerektirir (2019, s. 178-179). Buna göre talep edilen düzenlemenin ilgili kurumun mali kapasitesini aşacak bir değerde olması halinde, isteğin makul olarak değerlendirilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ancak bu sebepten dolayı bireyin temel hak veya özgürlüklerini kullanamaması durumu söz konusu olursa, mağduriyetin nasıl giderilebileceği belirsiz hale gelmektedir. Bir diğer deyişle, bir konuda talep edilen düzenleme karar verici tarafından ölçüsüz veya fazla yük getirecek şekilde değerlendirilip makul bulunmadığı için reddedilir veya bir alternatif önerilmezse, kişinin ihtiyacı giderilemeyebilir. Burada hem engelli birey ve hem de uygulayıcı arasında uzlaşmayı sağlamak amacıyla geliştirilen makul düzenleme ilkesinin uygulamada karar alıcının daha fazla tasarrufunda olduğu sonucuna ulaşılabilir. Öte yandan, Enes Ersöz, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin orijinal metninde “reasonable accommodation” olarak geçen ifadenin Türkçe’ye “makul uyarlama” yerine “makul düzenleme” olarak çevrildiğini; ancak düzenleme ifadesinin Sözleşme metninde “adjustment” kelimesine denk olduğunu ve makul uyumlaştırma ile makul düzenlemenin aynı anlama gelmediğini vurgulamaktadır (2020, s. 160-162). Gelineen noktada makul

düzenlemenin kapsamı, örnek uygulamalar ve farklı ülkelerde davalara konu olan olayların incelenmesi ayrı bir tartışma konusu olacağından, bu ilkeye insanötesici yaklaşım perspektifinden bakmakla yetinilecektir. Makullüğün nesnel olarak ölçülmesi çoğu zaman mümkün olmayacağından uygulayıcıların keyfi kararlar almasına yol açabilir. Dolayısıyla insanötesici yaklaşıma göre ölçülülük, ağır yük getirmeyen ve uygunluk gibi hümanizme ait kavramları barındıran makul düzenleme ilkesinin uzun vadede ihtiyaçları karşılayabilmesinin kolay olmadığı; gereksinimlerini talep eden engelli bireylerin hak ve yükümlülükleri ile bu hakların kullanımını sağlayacak kurumların rol ve sorumluluklarının nesnel biçimde, daha açık ve belirgin hale gelmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Üç metin insanötesici yaklaşım bakış açısıyla birlikte ele alındığında; Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un (2005) engellilik alanında Türkiye'de yürürlüğe girmiş ilk kapsamlı yasal metin olma özelliği olması yönüyle değer taşıdığı kabul edilmekle beraber, Kanun'un birçok bölümünde Sanayi Devrimi ile yaygınlaşan tıbbi modelin izlerine rastlandığı görülmektedir. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009), yeni bin yılda insan hakları alanında imzalanmış ilk Sözleşmedir (Azarkan ve Benzer, 2018, s. 5). Sözleşme'de engellilik bir insan hakkı meselesi olarak ele alınmakta, ayrımcılığa, eşitsizliğe ve istismara karşı güçlü vurgulara rastlanmaktadır. Bununla birlikte, Sözleşme'de geçen bazı ifade ve ilkeler tam olarak netliğe kavuşturulamadığından ve farklı bakımlardan yoruma açık olduğundan, uygulamada henüz yeterli karşılığı bulabildiği söylenememektedir. Engelliler Hakkında Kanun (2014), büyük oranda BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ruhu esas alınarak hazırlanmış bir yasal metindir. Ancak yine de Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da (2005) geçen bazı söylemlere bu metinde de rastlamak mümkündür. İnsanötesici yaklaşım, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin (2009) ve bu metin dayanak alınarak geliştirilmiş Engelliler Hakkında Kanun'un (2014) engellilerin insani değerler bakımından toplumun diğer bireyleriyle eşit gören anlayışını olumlu bulan bir anlayışa sahiptir. Ancak, daha önce kabul edilen insan haklarına ilişkin yasal metinlerin uygulamada dünyanın her bölgesine erişemediği gerçeğinin farkında olan bu yaklaşım, küresel bağlamda Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ve ulusal bakımdan Engelliler Hakkında Kanun'un engelli bireylerin ne

kadının yaşamını müspet anlamda değiştirebileceğine kuşkuyla bakmayı da ihmal etmemektedir. İnsanötesici yaklaşımın doğadaki varlıkları kendi formlarıyla kabul ederek eşit düzlemde değerlendiren ve dolayısıyla insanı merkezden alan yaklaşımına göre, engelliliğin feminizm, postkolonyal çalışmalar, çevre hareketleri ve eleştirel hayvan çalışmaları gibi alanlarla karşılıklı olarak bağlantılı biçimde hareket etmesi, Sözleşme'nin daha kapsayıcı hale gelmesini sağlayabilir.

3.4.2. Türkiye’de Engelliliğe Yaklaşım Konusunda Yapılan Araştırmalara Dair Bulguların Değerlendirilmesi

Engelliliğe dair en kapsamlı Kanun’u 2005 yılında yürürlüğe koyan Türkiye, bundan dört yıl sonra BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin onaylanması sürecini tamamlamış ve devamında daha önce yürürlüğe koyduğu Kanun’u söz konusu Sözleşme’ye uyumlu hale getiren köklü bir değişiklik yapmıştır. Şüphesiz iç mevzuatını BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’ye paralel biçimde düzenlemek, engelliliğin bir insan hakkı meselesi olarak ele alınması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla yalnızca yasal metinlerde düzenleme yapılması yeterli olmayacak, bunun ötesinde uygulamada da bu yönde değişikliklerin olması gerekecektir. Nitekim BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin imzalanmasını takiben farklı kurum ve kuruluşlar ülkede engelliliğe yaklaşım konusunda mevcut durumun analizini yapabilmek ve geleceğe dair politika önerileri geliştirmek maksadıyla çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Çalışmamızın kapsamına giren dört araştırmanın ikisi bir kamu kurumu olarak Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı’na (Başbakanlık ÖZİDA) ait olup; bu kurumun 2009 ve 2010 yıllarında engelli ve engelli olmayan katılımcılarla yaptığı çalışmaların verilerinden yararlanılmıştır. Çalışmamıza dahil edilen diğer iki araştırma ise Görme Özürlüler Derneği’nin (GÖZDER) engelli ve engelli olmayan katılımcılarla yaptığı anket sonuçlarından oluşan ve 2012 yılında yayımladığı araştırma verileridir. Bu tarihten sonra ülkede engelliliğe dair yaklaşımı konu alan geniş çaplı araştırmalara rastlanmadığından anılan dokümanlardan yararlanılması uygun bulunmuş, Sözleşme’nin imzalanmasını takip eden yakın dönemde ülkenin engelliliğe bakışına ilişkin bir sonuca ulaşılmaya çalışılarak insanötesici yaklaşım çerçevesinde değerlendirme yapılmıştır. Çalışmamızın bu kısmında, 3.3. bölümde kapsama alınan dört araştırmanın ortak verilerinden

yararlanılarak yasal olarak güvence altına alınmaya çalışılan engellilere ilişkin hak ve özgürlüklerin, engelliler ve engelli olmayanlar bakımından nasıl karşılık bulduğu üzerine odaklanılmış ve ulaşılan sonuçlar insanötesici yaklaşımın hümanizmin ayrıştıran yönlerine dair eleştirileri çerçevesinde yorumlanmıştır.

3.4.2.1. Engelliliğin Toplumdaki Yeri

Başbakanlık ÖZİDA'nın (2009) ve GÖZDER'in (2012) engelli olmayan katılımcılarla yaptığı anket sonuçlarında engelliliğin zorluğu, yetersizliği ve yeti yitimlerinin acınılasılığı öne çıkarken, GÖZDER'in engellilerle olan görüşmelerine göre (2012) onlar da kendileriyle ilgili toplumun olumsuz tutum içerisinde olduğunu düşünmektedir. Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırmada (2009), engellilerin temiz olmadıkları, öfkeli oldukları, sadece kendilerini düşündükleri gibi önyargılara sahip olan katılımcıların bulunması ile GÖZDER'in aynı kitleyle yaptığı araştırmada (2012) çocuğunun engelli bir öğretmenden ders almasını problem olarak görmeyenlerin azınlıkta kalması verileri birlikte incelendiğinde; Türkiye'de toplumun engellilere karşı olumsuz yaklaşım gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca Başbakanlık ÖZİDA (2009) ve GÖZDER (2012) tarafından engelli olmayanlarla yapılan bu araştırmalarda ortaya çıkan görme ve ortopedik engelliliğin görünür olması nedeniyle daha fazla engel olarak algılanması, zihinsel engellilerle iletişim kurmaya dayalı isteksizlik ve yalnızca bazı engel gruplarıyla arkadaşlığın tercih edilmesi bulguları, toplumun engel türlerine göre ayrımcı yaklaşımının somut göstergeleridir. Denilebilir ki; yukarıdaki verilerden çıkan ortak sonuca göre Türkiye'de engelliliğe sağlamcı bir bakış açısı söz konusudur. Sağlamcılık, engelsiz olmanın engelliliğe karşı bir üstünlük olarak algılanması ve bunun eylem ve söylemlerle açıkça gösterilmesi anlamına gelmektedir (Campbell, 2009, s. 7). Bu tutum engelliliğe yaklaşımda köklerini Antik Yunan'a dayandırabileceğimiz geleneksel modelin bir yansımasıdır (Burcu, 2015, s. 28-30). Hümanizm, erkek, beyaz, Hristiyan, heteroseksüel ve yetenekli erkekleri normatif insan şeklinde görerek bunun dışında kalanları insan tanımına dahil etmemiştir (Wynter, 2003, s. 278-279). Ayrıca Sanayi Devrimi'nin üretime dahil olamayacağı gerekçesiyle ötekileştirdiği engellilerin bugün yetersiz olarak görülmesi, kapitalist sistemin de bir yansımasıdır.

İnsan haklarının kapsamının türlere ve organizmaları kapsayacak şekilde genişlemesinden günümüzün karmaşıklığına uygun bir insansonrası etikten bahseden Braidotti (2019, s. 53), tekelliğe karşı direnerek karşılıklı bağlantılılığa vurgu yapmaktadır. İnsanötesici yaklaşıma göre engelli insanlar hem insanlarla hem hayvanlarla hem de makinelerle birbirine bağlı biçimde yaşamlarını sürdürerek bağlantılılığın uygulamada nasıl karşılık bulabildiğini açık biçimde göstermektedir (Goodley, 2020, s. 124). Ancak bu bağlılık, engellilerin özerkliğine gölge düşürecek bir durum değildir. Zira bağlantılılığa engellilik açısından yaklaştığımızda, engellilerin başkalarına duyduğu ihtiyacı ve başkalarının engellilere olan ihtiyacını görebiliriz. Esasen bu, Latour'un (2021) gelişimine büyük katkılar sağladığı aktör ağ teorisi ile de açıklanabileceği üzere, gerek insanlık ailesinin tamamının birbirleriyle olan ilişkilerinde ve gerekse de insanların doğadaki diğer varlıklarla olan etkileşimlerinde geçerli bir durumdur. Çünkü doğadaki her canlı ve cansız varlığın kapasitesine ve özelliklerine göre yapabildiği ve yapamadığı şeyler olabilir ve bu, bizi birbirimizle bağlantılılığa yöneltten güçlü bir nedendir (Feely, 2016, s. 876-878).

GÖZDER (2012) tarafından engellilerle yapılan araştırmaya göre, engelliler kendileri dışındaki diğer engel gruplarının yaşamlarını kendilerine göre daha zor olarak görmektedir. Bu, bizi toplum tarafından oluşan önyargıların engelliler tarafından da kabul edilmesi olarak ifade edebileceğimiz içselleştirilmiş sağlamlılık şeklinde tabir edilen kavram ile karşılaştırır (Ünal, 2018). Yılmaz (2021), “kanıksanmış sağlamlılık” şeklinde kullandığı bu kavramın nedenlerini “kendini gerçekten çaresiz olarak algılama, sorumluluktan kaçma ve acizlik halinin getirdiği rant” şeklinde özetlemiştir. Engellilerin kendilerini bir hak öznesi olarak görebilmesinin ön koşulu, içselleştirilmiş sağlamlılıklarıyla mücadele edebilmesidir (Ardahanlıoğlu, 2022, s. 28). İnsanötesici yaklaşım bizi bu mücadelenin engellilerin kendilerini aşağı konumda görmekten vazgeçmesi ve kendi biricikliğinin farkına varması ile mümkün olabileceği düşüncesine götürür.

3.4.2.2. Engelliliğin Sosyal Yaşamdaki Yeri

Engellilerin bireysel farklılıkları dahilinde toplumun diğer bireylerle tam ve eşit biçimde yaşayabilmesi yasal metinlerle güvence altına alınmasına rağmen, Türkiye’de

yapılan araştırma sonuçları henüz bu yasaların toplum tarafından içselleştirilmediğini göstermektedir. Başbakanlık ÖZİDA'nın (2009) engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre toplumun engellilere karşı önyargıyla yaklaştığı ve GÖZDER'in (2012) engellilerle yaptığı araştırmaya göre engellilerin yeterince önemsenmediği bulguları öne çıkmıştır. Başbakanlık ÖZİDA'nın (2010) engellilerle yaptığı araştırmada engellilerin topluma katılımında farklı düzeylerde ayrımcılık yaşadığı görülmektedir. Başbakanlık ÖZİDA'nın (2009) engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre tüm engel gruplarının herkesle aynı ortamda eğitim verilmesi temeline dayanan kaynaştırma eğitime dahil olamayacağını düşündükleri ve GÖZDER'in (2012) engelli olmayan katılımcılarla yürüttüğü araştırmaya göre okulların engellilere uygun olmayacağını düşündüklerinden kaynaştırma eğitimini desteklemedikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Başbakanlık ÖZİDA'nın (2010) engellilerle yaptığı araştırmanın katılımcılarının eğitim alanında ayrımcılık yaşadıklarını ifade etmeleri, yukarıda eğitim alanıyla ilgili açıklanan bulguları doğrular niteliktedir. Başbakanlık ÖZİDA'nın (2009) engelli olmayan katılımcılarla yürüttüğü araştırma sonuçlarına göre katılımcıların dörtte biri engellilerin istihdam alanında mal veya hizmet alanlarla ya da diğer çalışma arkadaşlarıyla iletişimsel sorunlar yaşayabileceğini ve yeteri kadar verimli olamayabileceğini ifade etmektedir. Tüm bu bulgular, GÖZDER'in (2012) engellilerle yaptığı araştırmada ortaya çıkan engellilerin kendilerine özel alanlarda yapılmış mahalle ve site gibi projelere ve evden çalışmaya dayalı istihdam modeline hatırı sayılır oranda destek vermeleri sonucu birlikte incelendiğinde, topluma katılımında ayrımcılık yaşayan engelliler arasında tecrit edilmeyi kabul ederek kendi gettolarında yaşamayı topluma dahil olma mücadelesine yeğleyenlerin bulunduğu söylenebilir. Başbakanlık ÖZİDA (2009) ve GÖZDER'in (2012) engelli olmayanlarla yaptığı araştırmalarda engellilerin hayatın her alanında erişilebilirlik sorunları yaşadığı bulgusu öne çıkarken, engellilerin gerek erişilebilirlik ve gerekse önyargı sorunlarıyla baş etmek için her zaman aynı direnci göstermesini beklemek gerçekçi değildir ve bu kişilerin bazen umutsuzluğa kapılması tabî bir durumdur. Kolektif mücadelelerin ulaştığı seviye neticesinde gelişen insanötesici yaklaşım, aynı çabanın ötekileştirilen diğer kesimlerle birlikte verilmesi halinde geleceğe dair ortak bir insanlık tasavvurundan söz edilebileceğini savunur. Birlikte yaşama kültürünün gelişmesine dayalı bir düzenin tesisi için herkesin çaba göstermesi gereklidir.

Bu ise insan – insan, insan – hayvan, insan – doğa ve insan – makine ilişkilerinde oluşan karmaşıklığın doğallığını ve dolayısıyla merkeziyetsizliği kabul ederek mümkün olabilir.

SONUÇ

Sanayi Devrimi ile birlikte önceleri bir marangoz terimi olan normallik kavramı yaygınlaşmaya başlamış, istatistik bilimi ise standart insanın belirlenmesini kolaylaştırmıştır (Davis, 2011, s. 189). Bu terimin dışında kalanların üretim çarklarını döndürme performansı düşük bulunmuştur. Kadınlar erkeklerle aynı performansı gösteremeyeceği gerekçesiyle daha düşük ücretlerle çalıştırılırken beyaz Avrupalı erkeğin dışında kalan diğer kesimler ise Coğrafi Keşiflerle başlayan bir sürecin devamı olarak sömürülmeye açık hale gelmiştir. Eskiden bulundukları kısıtlı çevrede yaşamlarını sürdüren ve birtakım uğraşlarla geçimlerini sağlayan engelliler de dışlanan bu kesime dahil edilmiş, varlıkları bir yük olarak görülmüştür. 20. yüzyılın ilk yirmi yılı dünyanın genelini etkileyen ve haritaları büyük ölçüde değiştiren bir savaşa sahne olmuş, birçok sivil ve asker yaralanarak sakat hale dönüşmüştür. Savaştan galip olarak ayrılan devletlerde dahi büyük bir ekonomik bunalım baş göstermiştir. Böyle bir ortamda üretimin yeniden canlandırılabilmesi ve savaşta yaralananların toplum hayatına aktif katılımının sağlanabilmesi için herkesin yapabileceği ölçüde ekonomik hayata katılımına önem verilmiş, her şeye rağmen dışarıda kalanlar ise bakımevlerine gönderilerek tecrit edilmek veya öjeniye uğramak gibi sonları yaşamaya maruz bırakılmıştır (Aytemur Sağıroğlu, 2020; Brown, 2018).

Engellilerin eğitimi ve rehabilitasyonu alanlarında 18. ve 19. yüzyıllarda birtakım ilerlemeler yaşanmışsa da yukarıda sözü edilen nedenlerle bu konu günümüzde daha fazla önem kazanmıştır. Başlangıçta tıp insanların öncülüğünde mevcut organ kayıplarının tedavi edilip edilemeyeceğine ilişkin araştırmalara önem verilmiş, bu süreç daha sonra engellilerin neleri yapıp yapamayacağına ve hangi alanlarda başarılı olabileceklerinin tasnifinin yapılmasına yine tıp otoritelerinin karar vermesine evrilmiştir (Brisenden, 1986; Petasis, 2019; Prilleltensky, 2012; Smart ve Smart, 2006). Her ne kadar 1960'lı yıllardan sonra engelliliğin yeti yitimlerinden değil de çevresel etmenlerden kaynaklandığı düşüncesi yaygınlaşmaya başlamış (Oliver, 1990; The Union of the Physically Impaired ve The Disability Alliance, 1975), engelliler kendilerinin söz sahibi oldukları örgütler kurarak hak savunuculuğu yapmaya yönelmiş ve 2000'li yıllara gelindiğinde BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme imzalanmışsa da, halen

engelliliğin ortadan kaldırılmasına yönelik tıbbi model çalışmalarında bir hız kaybı söz konusu olmamıştır.

Hümanizmin kusursuz bir vücuda sahip olan erkeği insanların en mükemmeli olarak görmesi yaklaşımına karşı en yüksek sesi çıkaranlar kadınlar olmuştur. Her ne kadar 1789 yılında yayımlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde geçen insan tanımının kadınları kapsamadığı düşüncesinden hareketle 1791 yılında Kadın ve Kadın Hakları Beyannamesi adıyla bir bildiri yazan Gouges'in (1996) sonu ölüme mahkûm edilmek olsa da (Çakmak, 2007, s. 741), bu ve sonrasında yaşanan gelişmeler feminizm akımının doğmasına ve dalgalar halinde 20. yüzyılı da kapsayan şekilde ilerlemesine etkiye bulunmuştur. Feminizm, geliştirdiği fikirlerle ötekileştirmeye uğrayan diğer kesimlere de yol gösterici olmuş; postkolonyalizm, çevreci beşerî bilimler, engellilik araştırmaları ve hayvan çalışmaları gibi alanların doğmasına katkı sağlamıştır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bahsi geçen ve aralarına yenilerinin de eklenmesi pek muhtemel alanlarda yapılan çalışmalar sonucunda, hümanizmin üstün insan anlayışına yüksek sesle karşı çıkılmaktadır.

Feminizm, postkolonyal çalışmalar, postantroposantrizm, eleştirel hayvan çalışmaları ve engellilik araştırmaları gibi hümanizmin mükemmel insan tanımının dışında kalanların mücadeleleri 20. yüzyıl boyunca çeşitli aşamalardan geçtikten sonra farkındalık oluşturabilecek seviyeye ulaşabilmiştir. Ne var ki birbirinden tamamen bağımsız yürüyen fakat yaşanan sorunlar bakımından kökleri aynı kaynaktan beslenen bu çalışmaların bir araya gelip de ortak mücadele yürütebilmesi halen mümkün olamamıştır. Tam da bu noktada 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın ilk yirmi yılında hızla yaygınlaşan insanötesicilik bu hareketler için şemsiye bir yaklaşım oluşturabilecek niteliğe bürünmüştür.

İnsanötesicilik, mücadele yürüten tüm kesimlere birliktelik çağrısı yapmış; üstünlük tahtına oturan insanı oradan kaldıracak bir dünyayı birlikte kurma ideali için beraber hareket etmeye davet etmiştir (Braidotti, 2014, s. 34). İnsanötesicilik, hümanizmin aksine insanı piramidin en üstündeki yerinden ederek onu doğadaki tüm canlılarla denk bir düzlemde ele alıp, bu yönüyle hümanizmin mükemmel insan tanımına karşı çıkarak aslında insanın doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklarla etkileşim halinde olduğunu, gerek kendi hemcinsleri içerisinde ve gerekse de insan olmayan canlılar

arasında yarattığı bu hiyerarşik sınıflamanın evreni her geçen gün içinden çıkılması zorlaşan bir yörüngeye soktuğunu ifade ederek bir çıkış yolu sunmaktadır (Ağın, 2020, s. 25). Donna Haraway (2015), Katherine Hayles (1999), Rosi Braidotti (2021), Cary Wolfe (2009) ve Karen Barad (2007) gibi birçok kuramcı tarafından farklı yönlerden ele alınan ve her geçen gün daha fazla ilgi uyandıran insanötesicilik, içerisinde bulunduğumuz yüzyılın devamında, insanlar ve insan olmayan varlıklar arasındaki ilişkinin yeniden tesis edilmesi bağlamında bir vizyon sunmaktadır.

Şayet Braidotti'nin (2014, s. 35) ifade ettiği gibi Vitruvius eskizini kusursuz insanın ölçülerini ortaya koyan bir gösterge olarak ele alacak olursak, bu ölçülere uymayan bir kesim olması yönüyle engelliler dikkat çekmektedir. Gerçekten de engelliler gerek ontolojik olarak ve gerekse de mükemmel insandan beklenen eylemleri yerine getiremeyeceği ön yargısıyla tarihin her döneminde ve birçok uygarlık tarafından dışlanan, bir diğer deyişle gözden çıkarılan bir kesim olmuştur. İnsanötesici bakış açısıyla engellilik çalışmaları ele alındığında, bir özne olarak engellilerin toplum içinde var olma çabaları ve taleplerinin hangi düzlemde değerlendirilebileceği sorunsalı karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal modeli savunan Engellilik Çalışmaları, eğitimden istihdama, sosyal hayata katılımdan barınmaya, ulaşımdan güvenliğe kadar neredeyse yasalarla güvence altına alınan tüm haklara ve özgürlüklere erişimde engellilerin sorunlar yaşadığını; bunların kaynağının toplum olduğunu öne sürmektedir (Oliver, 2004; Shakespeare, 2011). Bu durumun tersine çevrilerek engellilerin de eşit haklar temelinde yasalardan yararlanabilmesi için çıkış noktası olarak tüm insanların yararlandığı insan haklarına erişimi referans almak ve beraberinde insan hakları modeli olarak anılan bir yaklaşım geliştirmek, engellilik tartışmalarının son dönemindeki en güncel konu başlıklarındandır (Berghs, Atkin, Hatton ve Thomas, 2019; Gül, 2015). Engellilikte insan hakları modelinin savunucuları dile getirmeye başladıkları bu düşüncüyü 2000'li yılların başında BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin imzalanması ile somut kazanıma dönüştürmeyi başarmıştır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, engelliliği insan çeşitliliğinin bir parçası olarak ele alması, çok yönlü ayrımcılığı vurgulaması, erişilebilirlik ve evrensel tasarım gibi kavramları tanımlayarak uygulanması için devletlere teşviklerde bulunması, dünyanın her yerinde engellilikten kaynaklı sorunlar yaşandığının farkında olması gibi bakımlardan engellilerin yaşam standardını

yükseltebilecek ve haklarını koruyup kullanabilmelerini sağlayabilecek bir güvence konumundadır. Günümüzde engelli aktivizmi yasalardan doğan haklarının uygulanması için ulusal ve uluslararası alanda hükümetlere baskı yapmaktadır. COVID-19 pandemisi, bu Sözleşmenin uygulamada birçok probleme ilişkin bakış açısı sunabilecek ilke ve değerler geliştirebildiğini ancak uygulamada ülkelerin gerekli adımları atma açısından yeterli performansı sergileyemediğini göstermiştir (Chen ve McNamara , 2020).

İnsanın ne olduğunun yeniden tanımlanmaya başlandığı 21. yüzyılda, engellilik çalışmalarının nereye oturtulacağı ve hangi insanın haklarına ulaşmaya çaba harcandığının yeniden sorgulanmasına ihtiyaç vardır. Tam da bu noktada ortalama 60 yılı aşkın bir geçmişi bulunan ve bu yönüyle henüz çok genç olan engellilik çalışmaları alanının böyle bir sorunun yanıtını aramaya yönlendirilmesi bizi insanötesici düşünceye götürür. Zira insanötesici düşünce, hümanizmin üstün insan anlayışını yerinden eden ve insanı insan olmayan varlıklarla ortak bir düzlemde gören bir anlayışa sahiptir. Engellilik çalışmaları; feminizm, postkolonyalizm ve hatta eleştirel hayvan çalışmaları gibi alanlarla birlikte değerlendirildiğinde, bir diğer deyişle ötekileştirilen kesimlerin ortak çabasıyla beslenerek, üstün insan tanımını yerinden edebilir. Böyle bir durumda BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin de yeni paradigma değişikliklerinden beslenerek tekrardan ele alınması gündeme gelebilir.

1960'lı yıllardan itibaren tıbbi modeli reddederek sosyal modeli esas alan ve engelliliğin kaynağını yeti yitimleri yerine toplumun normatif düzenine bağlayan Kuzey Yarım Küre menşeli engellilik çalışmalarının, 21. yüzyılda gelişen ve tüm ötekilerin mücadele hareketini bir araya getirme etkisine sahip insanötesici yaklaşımla ele alınmasının önemi üzerinde durulmaktadır. Bunun için engellilere yönelik düzenleme taleplerini yalnızca insan olmaktan kaynaklı hak ve özgürlükler olarak ele almak yerine insanı doğanın yalnızca bir parçası şeklinde algılayan ve gerek insanlar gerekse de insan olmayan varlıkların tamamı için her türlü hiyerarşiyi reddeden bir anlayışın nasıl gerçeğe dönüşebileceğine odaklanılması gerekir. Bu idealin uygulanmasının kolay olmayacağı kabul edilmekle beraber, böyle bir arayışın içerisinde olmak dahi Vitruvius adamının dışında kalan herkesi birbirine yaklaştırabilecek ve ortak bir gelecek belirleme hedefi etrafında birleştirebilecektir. 20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yeterince farkında olunmasa da birbirini besleyen ötekilerin mücadele rüzgarı, böyle bir geleceği hayal etmemize ve bunu gerçeğe dönüştürmeye dair umudumuzu diri tutmamıza imkan

vermektedir. Engellilik, tarih boyunca ele alınan biçimiyle ve ontolojik yapısıyla bu arayışın içinde yer alabilecek bir olgudur. İnsanötesici yaklaşımın insanlar ve insan olmayan varlıkların doğayı paylaşma ülküsünü kucaklayabilmesi ve buraya ulaşılabilmesi için sahip olduğu beceriler nedeniyle insanın kapsayıcı bir etik anlayış geliştirmesi gerektiği anlamına gelebileceği şeklinde tanımlanması halinde; engellilik mücadelesi de pekâlâ bu minvalde değerlendirilebilir.

Türkiye, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte yönünü tamamen Batıya dönmesine rağmen orada filizlenen engellilik hareketinin bu coğrafyaya uğraması geçtiğimiz yüzyılın son dönemlerine rastlayabilmiştir. Hiç kuşkusuz bunda ekonomik bakımdan gelişmemiş bir toplumda engellilerin okuryazar hale gelebilecek imkanlardan yoksun olmaları ve dolayısıyla ülkede engelliliğe yönelik güncel bakışın yerleşmesini sağlayacak rol modellerin geç ortaya çıkması etkili olmuştur. Gerçekten de sağırılar alanında Süleyman Gök ve körler alanında Mithat Enç ile Gültekin Yazgan gibi kişiler, kendi kararlarını alabilen ve haklarının peşinden koşan engellilerin ilk örnekleri arasındadır. Onların açtığı yolda ilerleyen birçok kişi daha sonra farklı pozisyonlara gelerek engellilik hareketine yön verebilecek niteliğe erişebilmiştir. Bu sayede engelli hakları mücadelesi Türkiye Büyük Millet Meclisi gündemine gelmiş; önce 1997 yılında Kanun Hükmünde Kararnameler yayınlanmış; 2005 yılında Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun kabul edilmiş; 2009 yılında BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye taraf olma prosedürü tamamlanarak bu metin iç hukukun bir parçası haline getirilmiş ve 2014 yılında Engelliler Kanunu BM ilkeleri çerçevesinde revize edilmiştir. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin imzalandığı dönemlerde ülkenin engelliliğe yaklaşım politikalarında tıbbi modelden sosyal modele doğru bir yönelim görülmüştür. Ancak gerek Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı'nın engelli ve engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçları ve gerekse Görme Özürlüler Derneği'nin aynı hedef kitleyle yürüttüğü anket verileri, Türkiye'de tıbbi modele ve insanmerkezci yaklaşıma dayalı bir engellilik bakış açısı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

Türkiye, coğrafi konumunun getirdiği konjonktürel duruma bağlı olarak farklı kesişimsellikleri bünyesinde barındıran bir özelliğe sahiptir. Batı yönelimli politikaların bir sonucu olarak ülkede gelişen feminist hareket engellilere de sirayet etmiş ve engelli kadınlar bu bakış açısıyla hak temelli örgütlenme meydana getirmişlerdir (Engelli Kadın

Derneği, 2017, s. 8-9). Dolayısıyla engelli kadınlar hem engelli ve hem de kadın olmaktan kaynaklı yaşadıkları ayrımcı ve ötekileştirici muameleleri güçlü bir şekilde dile getirmektedir.

Türkiye bir sanayi ülkesi olarak nitelenemese de gerek kendi sınırları içerisinde yaşanan hava kirlilikleri ve gerekse çevresindeki olumsuzluklardan etkilenmesinin bir sonucu olarak, doğal afetler ülkesine dönüşmeye başlamıştır. Son dönemde meydana gelen yangın ve sel gibi afetler can ve mal kaybına neden olmanın ötesinde doğadaki diğer canlı ve cansız varlıklara onarılması güç zararlar vermektedir. Marmara Denizi'nde yaşanan müsilaj sorunu, çevre kirliliğinin boyutunun daha yakından anlaşılmasına neden olmuştur (Kayhan ve Yön Ertuğ, 2022, s. 11-12). Yaşanan doğal afetler ve çevre kirliliği, gelecekte engelli bebek doğumlarının artmasına, hastalıkların yayılmasına ve yeti yitimlerinin meydana gelmesine yol açabilecek mahiyette olabilir. Öte yandan Türkiye'nin postantroposantrik bir çevre politikası izlemesi, engellilerin çevresel etkenlere bağlı olarak zarar görmelerini önleyebilecek ve erişilebilirlik olanaklarını arttırabilecektir.

Türkiye, son yıllarda komşu ülkelerinde yaşanan iç savaşlar ve kargaşalar dolayısıyla yoğun bir mülteci nüfusunu bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Net bir veri elde edilememesine rağmen bu nüfus içerisinde büyük bir engelli kitlesi olduğu gözlenmektedir. Mülteci engelli kitlesi hem sağlık, bakım ve gibi temel hizmetlere erişim sorunu yaşamakta, hem de yeni geldikleri ülkeye adapte olmakla başa çıkmaya çalışmaktadır. Bir diğer deyişle engelli mülteciler hem engelli ve hem de mülteci olmaktan kaynaklı sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır (Alsancak ve Kutlu, 2020, s. 595). Türkiye hiçbir zaman bir koloni ülkesi olarak anılmamışsa da kolonizasyona uğrayan ülkelerden kalabalık bir nüfusu kendi sınırlarına dahil ederek yeni bir politika değişikliğine gitmeye yönelmiştir. Bundan hareketle, Türkiye'deki engelli hareketinin aralarına yeni dahil olan engelli kitlesinin sorunlarıyla ilgilenmek ve onlarla etkileşimde bulunarak karşılıklı diyalogu güçlendirmek gibi bir sorumluluk üstlenmesi gerekebilir.

Hayvan çalışmaları bağlamına dönüldüğünde ise, Akıllı'nın da üzerinde düşündüğü gibi, Türkiye'de hayvan çalışmalarının insanmerkezcilikten uzaklaşabilmesi için bunu uygulamaya istekli bir kitlenin oluşmasına ihtiyaç vardır (2017, s. 70-71). Eleştirel

hayvan çalışmaları alanının kültürel dinamikleri dikkate alarak akademide ve pratikte yaygınlaşması, gelecekte böyle bir idealin gerçeğe dönüşmesini sağlayabilir. Bununla birlikte hayvan çalışmaları ve engellilik arasındaki etkileşimin artabilmesi için engellilerin hayvanlarla olan ilişkilerinin güçlendirilmesine odaklanılmalıdır. Her şeyden önce engellilik araştırmalarıyla hayvan çalışmalarının birbirine yaklaşmasının engellilerin konumunu alçaltacağı endişesinden vazgeçilerek tüm aktörlerin eyleyici bir güç olarak doğada kendi formlarında var olmaya devam ettiklerinin içselleştirilmesi sağlanmalıdır. Bunun için akademik literatürde kesişimselliği öne çıkaran çalışmaların artması, konunun gündemde tutulmasını mümkün kılabilir. Öte yandan engellilerin hayvanlarla ortak bir yaşamı paylaşabileceği ortamların oluşturulması sayesinde türlerarası diyalogun gelişmesi ve engelli hayvanlara yönelik gerçekleştirilen gönüllü çalışmaların sivil toplum örgütleri vasıtasıyla yaygınlaşarak bir devlet politikası haline gelmesi, engellilik araştırmalarıyla hayvan çalışmaları arasındaki duvarın yıkılmasına zemin hazırlayabilir.

Görüldüğü üzere, feminizm, postantroposantrizm, postkolonyal çalışmalar, engellilik araştırmaları ve eleştirel hayvan çalışmaları gibi alanları birbirine yaklaştıran ve aralarındaki kalıp yargıları gidererek ortak bir yaşam tasavvuru kurmayı hedefleyen insanötesici yaklaşım, sürdürülebilir devlet politikalarının geliştirilerek uygulanmasının yanı sıra, sivil toplumun ve vatandaşların ortak katkılarıyla hayata geçirilebilir. Böyle bir yaşam şu an için ütöpik gibi görünse de yukarıda ifade edilen önerilerin teker teker uygulanmasıyla birlikte, üstün insan hiyerarşisine dayalı düzenin yerini herkesin gerek kendi varlığının ve gerekse de diğerlerinin değerinin farkında olduğu bir yaşam anlayışı alabilecektir. Dolayısıyla şair Brecht'in tahterevalli metaforuna geri dönecek olursak, insanötesici engellilik hareketinin üzerine düşen sorumluluk tahterevallinin yukarısına çıkmak değil, tahterevalli düzeninin olmadığı bir gelecek için herkesle birlikte mücadele etmek olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abrams, T. (2017). Braidotti, Spinoza and disability studies after the human. *History of the Human Sciences*, 30(5), 86-103.
- Ağın, B. (2020). *Posthümanizm kavram, kuram, bilim-kurgu*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ağın, B. (2021a). *Deniz salyası, göçebe özneler ve posthüman engellilik çalışmaları*. 01 24, 2022 tarihinde The Pentacle: <https://thepentacle.org/2021/06/09/deniz-salyasi-gocebe-ozneler-ve-posthuman-engellilik-calismalari/> adresinden alındı
- Ağın, B. (2021b). *Merhaba! Spektrum ile söyleşi*. 05 31, 2022 tarihinde The Pentacle: <https://thepentacle.org/2021/08/09/merhaba-spektrum-ile-soylesi/> adresinden alındı
- Akıllı, S. (2017). Hayvan çalışmaları insan-merkezci olmaktan kurtulabilir mi insansonrası kuramların sundukları. *Şarki Edebiyat ve Sanat Dergisi*(2), 64-76.
- Akıllı, S., ve Balcı, A. (2018). Biz kim oluyoruz?: Hayvan hakları özgürlüğü savunuculuğu ve insanmerkezcilik paradoksu. *Doğu Batı*(82), 119-142.
- Akıllı, S., ve Şahiner, M. (2003). Yeşil bir bakış açısından edebiyat eleştirisi: Eko-eleştiri. *Kırsal Çevre Yıllığı*, 7-15.
- Alsancak, F., ve Kutlu, İ. (2020). Çifte mağduriyetin özneleri olarak engelli mültecilere ilişkin bir inceleme. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 590-598.
- Altunay Arslantekin, B. (2015). Görme yetersizliği olan öğrencilerin bağımsız hareket becerilerinin değerlendirilmesi. *Eğitim ve Bilim*, 40(180), 37-49.
- Americans with disabilities act of 1990*. (tarih yok). 06 01, 2022 tarihinde U.S. Equal Employment Opportunity Commission: <https://www.eeoc.gov/americans-disabilities-act-1990-original-text> adresinden alındı
- Ancet, P. (2010). *Ucube bedenlerin fenomenolojisi*. (E. Topraktepe, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Ardahanlıoğlu, B. (2022). *Türkiye'de engelli hakları aktivizmi: Engelli aktivistler üzerine nitel bir çalışma (yüksek lisans tezi)*. YÖK tez merkezinden edinilmiştir (709228).
- Aristoteles. (2000). *Politika*. (M. Tuncay, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Augustinus. (2010). *İtirafılar*. (Ç. Dürüşken, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Aykanat, F. (2017). Antroposen çağının öykü anlatıcıları: Sanat ve edebiyat. *Şarkî: Üç Aylık Sanat ve Edebiyat Dergisi*(1), 45-57.
- Aytemur Sağıroğlu, N. (2020). Öjeni ve sağlam bedenlilik. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*(30), 115-133.
- Azarkan, E., ve Benzer, E. (2018). Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin Haklarına Dair Sözleşme ve Türkiye'de Engelli Hakları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(38), 3-29.
- Baker, S. (2008, 09 26). *The rise of the cyborgs*. 11 24, 2021 tarihinde Discover Magazine: <https://www.discovermagazine.com/mind/the-rise-of-the-cyborgs> adresinden alındı
- Balcı, A. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Balcı, S. (2013). *Osmanlı Devleti'nde engelliler ve engelli eğitimi ve sağır dilsiz ve körler mektebi*. Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Baltacı, A. (2017). Nitel veri analizinde Miles-Huberman modeli. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, 3(1), 1-14.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir Araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 5(2), 368-388.
- Banger, G. (2018). *Gelecek, tekillik ve transhümanizm*. 05 15, 2022 tarihinde Business of Business: <https://bizobiz.net/gelecek-tekillik-ve-transhumanizm/#:~:text=Kurzweil'a%20g%C3%B6re%20tekillik%2C%20ayn%C4%B1,ve%20insanlar%C4%B1n%20birle%C5%9Fip%20b%C3%BCt%C3%BCn>

le%C5%9Fece%C4%9Fi%20noktad%C4%B1r.vetext=%E2%80%9C%C4%B0ns
an%20%C3%B6tesi%E2%80%9D%20anla adresinden alındı

- Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Durham: Duke University Press.
- Barad, K. (2019). After the end of the world: Entangled nuclear colonialisms, matters of force, and the material force of fustice. *Theory & Event*, 22(3), 524-550.
- Barker, C. (2010). Interdisciplinary dialogues: Disability and postcolonial studies. *Review of Disability Studies: An International Journal*, 6(3), 15-24.
- Barker, C. (2011). *Postcolonial fiction and disability: Exceptional children, metaphor and materiality*. Palgrave Macmillan .
- Barker, C., ve Murray, S. (2010). Disabling postcolonialism: Global disability cultures and democratic criticism. *Journal of Literary ve Cultural Disability Studies*, 4(3), 219-236.
- Baş, A., ve Yücekule, S. (2018). Engelli sokak hayvanlarının günlük hayata adaptasyonu açısından üç boyutlu yazıcıların protez üretimindeki rolü. *Üçüncü Ulusal Tasarım Araştırmaları Konferansı: Tasarım ve Umut Bildiri Kitabı*, 3-16. (G. Töre Yargın, A. Karadoğaner, ve D. Oğur, Derleyiciler) Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA). (2009). *Toplum özürlülüğü nasıl anlıyor*. Ankara. 06 23, 2022 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/media/42389/how-society-perceives-persons-with-disabilities.pdf> adresinden alındı
- Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA). (2010). *Özürlülüğe dayalı ayrımcılığın ölçülmesi araştırması*. Ankara. 06 14, 2022 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/media/5597/ozurluluge-dayali-ayrimciligin-olculmesi-arastirmasi.pdf> adresinden alındı
- Begum, N. (1992). Disabled women and the feminist agenda. *Feminist Review*(40), 70-84.

- Belser, J. W. (2020). Disability, climate change, and environmental violence: The politics of invisibility and the horizon of hope. *Disability Studies Quarterly*, 40(4), 1-28.
- Bentham, J. (2017). *Ahlak ve yasama ilkeleri*. (R. Elçi, Dü., Ö. Saruhanlıoğlu, ve U. K. Boyacı, Çev.) İstanbul: Litera.
- Berghs, M. (2020). Biosocial model of disability. D. Gu, ve M. E. Dupre (Dü) içinde, *Encyclopedia of gerontology and population aging*. Cham: Springer.
- Berghs, M., Atkin, K., Hatton, C., ve Thomas, C. (2019). Do disabled people need a stronger social model: A social model of human rights? *Disability ve Society*, 34(7), 1034-1039.
- Betcher, S. V. (2013). Of disability and the garden state. *Religious Studies News*. 04 11, 2022 tarihinde http://rsnonline.org/indexdf79.html?option=com_contentview=articleveid=1462veItemid=1620 adresinden alındı
- Bezmez, D. (2013). *Sakat bebek doğurmak: Sakatlık, kürtaj ve gen teknolojileri üzerine*. 04 15, 2022 tarihinde engelliler.biz: <https://www.engelliler.biz/forum/sakatlik-calismalari-inisiyatifi/109530-sakat-bebek-dogurmak-sakatlik-kurtaj-ve-gen-teknolojileri-uzerine-dikmen-bezmez.html> adresinden alındı
- Birleşmiş Milletler. (1948). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi. 01 23, 2022 tarihinde <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannames/#:~:text=Herkesin%2C%20nerede%20olursa%20olsun%2C%20yasa,ki%2C%20olarak%20tan%C4%B1nma%20hakk%C4%B1%20vard%C4%B1r.ve,kar%C5%9F%C4%B1%20e%C> adresinden alındı
- Birleşmiş Milletler. (1975). 3447 Sayılı Sakat Kişilerin Hakları Beyannamesi. 01 21, 2022 tarihinde <https://m.bianet.org/bianet/saglik/26957-sakat-kisilerin-haklari-beyannamesi> adresinden alındı
- Birleşmiş Milletler. (1981). *Kadınlara Karşı Her Tür türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi*. 05 03, 2022 tarihinde İnsan Hakları Derneği:

<https://www.ihd.org.tr/kadinlara-kar-her-tlayrimcilin-lenmesuluslararasi-slees/>
adresinden alındı

Birleşmiş Milletler. (1989). *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*. 03 14, 2022 tarihinde
İnsan Hakları Derneği: <https://www.ihd.org.tr/ble-mletler-cuk-haklarina-da-slee/>
adresinden alındı

Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme. (2009). *Resmi Gazete (Sayı : 27288)*. 01 22, 2022 tarihinde
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090714-1.htm> adresinden
alındı

Blackmore, T., ve Hodgkins, S. L. (2012). Discourses of disabled peoples' organisations: Foucault, Bourdieu and future perspectives. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü) içinde, *Disability and social theory: New developments and directions* (s. 70-87). London: Palgrave Macmillan.

Bostrom, N. (2005a). *Transhumanist values*. 05 13, 2022 tarihinde
<https://nickbostrom.com/ethics/values> adresinden alındı

Bostrom, N. (2005b). In defense of posthuman dignity. *Bioethics*, 19(3), 202-214. 06 11, 2022 tarihinde <https://nickbostrom.com/ethics/dignity> adresinden alındı

Boucher, M. (2018). Prostheticity, disability, and spaceflight. *Con Texte*, 2(1), 14-21.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.

Boz, F. (2021, Haziran 18). "Engelli bir hayvan sahiplenin, hayata bakışınız değişsin". 06 11, 2022 tarihinde Bianet: <https://m.bianet.org/bianet/hayvan-haklari/245887-engelli-bir-hayvan-sahiplenin-hayata-bakisiniz-degissin> adresinden alındı

Bozkurt Yüksel, A. E. (2017). Robot hukuku. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*(29), 85-92.

Braddock, D. L., ve Parish, S. L. (2011). Sakatlığın kurumsal tarihi. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 101-186. (F. B. Aydar, Çev., D.

- Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Braidotti, R. (2014). *İnsan sonrası*. (Ö. Karakaş, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Braidotti, R. (2017). *Göçebe özneler*. (Ö. Karakaş, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Braidotti, R. (2019). İnsan sonrası, pek insanca: Bir posthümanistin anıları ve emelleri. *Cogito: İnsan Sonrası*(95-96), 53-97. (B. O. Doğan, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Braidotti, R. (2020). “We” are In This Together, But We Are Not One and the Same. *Journal of Bioethical Inquiry*, 17, 465-469. 05 03, 2022 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s11673-020-10017-8> adresinden alındı
- Braidotti, R. (2021). *İnsan sonrası bilgi*. (E. Çaça, ve S. Sam, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Brisenden, S. (1986). Independent living and the medical model of disability. *Disability, Handicap and Society*, 1(2), 173-178.
- Brown, I. (2018). When is life unworthy of living? lessons from the systematic killing of children with disabilities in Nazi Germany. R. Hanes, I. Brown, ve N. E. Hansen (Dü) içinde, *The Routledge history of disability* (s. 421-433). Routledge.
- Buran, S. (Dü.). (2020). *Edebiyatta posthümanizm*. Sale: Transnational Press.
- Buran, S., ve Kümbet, P. (Dü). (2022). *Çokdisiplinli çalışmalarda posthümanizm*. Sale: Transnational Press.
- Burcu, E. (2006). Özürlülük kimliği ve etiketlemenin kişisel ve sosyal söylemleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 61-83.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of ableism: The production of disability and abledness*. London: Palgrave Macmillan.

- Ceran Karataş, Y. (2019). Dijital çağda hümanizm tartışmaları açısından insan doğası biyoteknoloji ve biyopolitika. *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*(3), 59-86.
- Cevizci, A. (2018). Hayvanların hareketleri üzerine önsöz. Aristoteles içinde, *Hayvanların hareketleri üzerine* (F. Akderin, Çev., s. 19-28). İstanbul: Say Yayınları.
- Chakraborty, S. (2020). Possibilities of conversation between posthumanism and postcolonialism: A case study of public bus names. *An International Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities*, 1(2), 85-92.
- Chataika, T. (2012). Disability, development and postcolonialism. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü) içinde, *Disability and social theory: new developments and directions* (s. 252-269). London: Palgrave Macmillan.
- Chataika, T. (2019). Introduction: Critical connections and gaps in disability and development. T. Chataika (Dü.) içinde, *The Routledge handbook of disability in Southern Africa* (s. 3-13). London: Routledge.
- Chen, B., ve McNamara , D. M. (2020). Disability discrimination, medical rationing and COVID-19. *Asian Bioethics Review*, 12, 511-518. 05 08, 2022 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s41649-020-00147-x#citeas> adresinden alındı
- Crutzen, P. J. (2002). Geology of mankind. *Nature* 415, 23.
- Crutzen, P. J., ve Stoermer, E. F. (2000). The anthropocene. *IGBP Newsletter* 41, 17.
- Cumhuriyet. (2021, Kasım 30). *Uzmanlardan 'engellilik, insan hakları temelinde ele alınmalı' uyarısı*. 04 16, 2022 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/yasam/uzmanlardan-engellilik-insan-haklari-temelinde-ele-alinmali-uyarisi-1888624> adresinden alındı
- Cyathlon2016. (2016). 05 11, 2022 tarihinde Cyathlon Eth Zürich: <https://cyathlon.ethz.ch/en/projects-events/edition/cyathlon-2016> adresinden alındı

- Çakmak, D. (2007). Fransız Devrimi'nde kadın: eksik yurttaş. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 7(2), 727-745.
- Çelik, E. E. (2019). Antroposen ve posthuman insan çağında insan sonrası olmak. *Cogito: İnsan Sonrası*(95-96), 145-160.
- Çelik, H., Baykal, N. B., ve Memur, H. N. (2020). Nitel veri analizi ve temel ilkeleri. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 379-406.
- Çetin, B. I. (2016). Antik Çağ'dan Sanayi Devrimi'ne Batı dünyasında engellilik tarihi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ait: 19 - Sayı: 36-1, Aralık 2016, *İİBF -10. Yıl Özel Sayısı*, 19(36), 167-184.
- Çetin, B. I. (2017). Sanayi Devrimi'nden 21. yüzyıla Batı dünyasında engellilik. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 7(1), 91-121.
- Çitil, M., ve Üçüncü, M. K. (2018). Türkiye'de engelli hakları ve engelliler hukukunun durumu. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*(35), 233-278.
- Dağ, A. (2018a). *İnsansız dünya: Transhümanizm*. İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Dağ, A. (2018b). Nietzsche ve transhümanizm bağlantısı üzerine bir değerlendirme. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*(25), 207-224.
- Dağ, A. (2019). Yaradılışa müdahale ve yeni bir evrimci neo-Darwinist bir yaklaşım olarak transhümanizm. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*(27), 153-168.
- Davies, T. (2010). *Hümanizm*. (E. Bozkırlı, Çev.) Ankara: Elips Kitap.
- Davis, L. J. (2011). Normalliğin inşası: Çan eğrisi, roman ve on dokuzuncu yüzyılda sakat bedenin icadı. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 187-208. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Dedeoğlu, Ç. (2020). COVID-19, posthüman güvenlik ve canlılığın geleceği. *Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü bülten*(2), s. 50-54.
- Dedeoğlu, Ç. (2021). İnsana dair her şeyi insanın ötesinde düşünmek. Ç. Dedeoğlu (Dü.) içinde, *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi* (s. 9-14). Ankara.
- Dedeoğlu, Ç. (Dü.). (2021). *Pasajlar sosyal bilimler dergisi* (1 b.). Ankara.

- Degener , T. (2017). A new human rights model of disability. V. D. Fina, R. Cera, ve G. Palmisano (Dü) içinde, *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (s. 41-59). Unique Commentary to the UNCRPD.
- Demirci, M. E. (2005). *Homeros'tan Aşık Veysel'e tarihte ve toplum yaşamında körler: bilgelik mi, çaresizlik mi?* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Descartes, R. (1991). *The philosophical writings of Descartes* (Cilt 3). (J. Cottingham, D. Murdoch, R. Stoothoff, ve A. Kenny, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Descartes, R. (1998). *Yöntem üzerine konuşma ve Descartes üzerine birkaç söz*. (A. Timuçin, ve Y. Timuçin, Çev.) İstanbul: Bulut Yayınları.
- Diderot, D. (2010). Doğanın yorumlanmasına dair. *Batı'ya yön veren metinler II*. (S. Türker, Dü., ve A. Alatlı, Derleyici) Kapadokya Üniversitesi Yayınları. 05 04, 2022 tarihinde <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/doganin-yorumlanmasina-dair.html> adresinden alındı
- Doğan, Ç. (2008). Engelliler: Postmodern kapitalizmin sakatları. *Birikim Dergisi*(229). 04 13, 2022 tarihinde <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-229-mayis-2008/2411/engelliler-postmodern-kapitalizmin-sakatları/3739> adresinden alındı
- Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ). (2011). *Dünya engellilik raporu*. Dünya Bankası DSÖ Kütüphanesi ve Yayın Kataloğu Verileri. 04 11, 2022 tarihinde <https://static.ohu.edu.tr/uniweb/media/portallar/engelsizuniversite/duyurular/1345/diwnu3i5.pdf> adresinden alındı
- Eğitimde Görme Engelliler Derneği. (2020a). *Covid-19 sürecinde görme engellilerin uzaktan eğitime erişim durumu hakkında basın açıklaması*. 02 21, 2022 tarihinde <https://www.eged.org/node/723> adresinden alındı
- Eğitimde Görme Engelliler Derneği. (2020b). *Engelli öğretmen ataması ile istenen "öğretmen olabilir" ifadeli rapor hakkında*. 02 23, 2022 tarihinde <http://eged.org/node/772> adresinden alındı

- Else, L. (2012). Cyborg makes art using seventh sense. *New Scientist*(2877). 11 24, 2021 tarihinde <https://www.newscientist.com/article/mg21528771-500-cyborg-makes-art-using-seventh-sense/> adresinden alındı
- Elyot, T. (2010). Governor adlı kitap. *Batı'ya Yön Veren Metinler II.* (S. Türker, Dü., ve A. Alatl, Derleyici) Kapadokya Üniversitesi Yayınları. 03 30, 2022 tarihinde <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/governor-adli-kitap.html> adresinden alındı
- Engelliler Hakkında Kanun. (2014). 01 25, 2022 tarihinde <https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5378veMevzuatTur=1veMevzuatTerTip=5> adresinden alındı
- Engelli Kadın Derneği. (2017). Engelli ayrımcılığına karşı örgütlenme, savunuculuk ve engelli kadın el kitabı. (P. Çetinkaya, Dü., ve M. Egbatan, Derleyici) Ankara. 06 11, 2022 tarihinde <http://engellikadin.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/O%CC%88rgu%CC%88tlenme-ve-Engelli-Kad%C4%B1nlar-BASIM.pdf> adresinden alındı
- Erasmus, D. (2014). *Savaş karşı.* (P. Korkmaz, Çev.) İstanbul: Zeplin Düşünce.
- Erevelles, N. (2022). Disability, eco(in)justice, and transnational solidarity. *University of Utah disability studies lecture.* 05 30, 2022 tarihinde <https://transform.utah.edu/ds-lecture-2022/> adresinden alındı
- Ergin Zengin, S. (2017). *Öznen nesneye: Söylem analizi üzerinden hayvanın değişen statüsü hakkında bir inceleme (doktora tezi).* YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir (456811).
- Ergin Zengin, S. (2018). İnsan-merkezciliğin yükselişi: Avcı-toplayıcılıktan günümüze hayvanın değişen statüsü. *Doğu Batı*(82), 143-165.
- Ergün, E. (2020). Ruhsuz makine hayvan. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*(29), 441-456.
- Ersöz, E. (2020). Engellilere yönelik ayrımcılık ve makul uyumlaştırma kavramı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 149-163.

- Erte, M. (Dü.). (2019). *Varlık dergisi*.
- Fakılı, N. (2021). *Hümanizmden posthümanizme sıradan insanın reddi (yüksek lisans tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir(705012).
- Fanon, F. (2022). *Siyah deri, beyaz maskeler*. (O. Türkay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Feely, M. (2016). Disability studies after the ontological turn: a return to the material world and material bodies without a return to essentialism. *Disability ve Society*, 31(7), 863-883.
- Ferrando, F. (2013). Posthumanism, transhumanism, antihumanism, metahumanism, and new materialisms: Differences and relations. *An International Journal in Philosophy, Religion, Politics, and Arts Existenz*, 8(2), 26-32.
- Ferrando, F. (2021). Pentacle 101: Ferrando ile ders 2 – transhümanizm nedir? *The Pentacle*. (Z. Arpaözü, B. Bektaş, ve B. Yavuz, Çev.) 03 15, 2022 tarihinde The Pentacle: <https://thepentacle.org/2021/10/17/pentacle-101-ferrando-ile-ders-2-transhumanizm-nedir/> adresinden alındı
- Ferrando, F. (2022). Pentacle 101: Ferrando ile ders 4 – post-hümanizm ne demektir? *The Pentacle*. (B. Bektaş, Çev.) 04 11, 2022 tarihinde <https://thepentacle.org/2022/01/02/pentacle-101-ferrando-ile-ders-4-post-humanizm-ne-demektir/> adresinden alındı
- Foucault, M. (2006). *Deliliğin tarihi*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Galton, F. (1909). *Essays in eugenics*. London: Eugenics Education Society.
- Garland-Thomson, R. (2001). *Yeniden biçimlendirmek, yeniden düşünmek, yeniden tanımlamak: Engellilere yönelik feminist çalışmalar*. 05 09, 2022 tarihinde Engelli Kadın Derneği: <http://engellikadin.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/FeministDisabilitiesStudiesCWPR2001.pdf> adresinden alındı

- Garland-Thomson, R. (2011). Sakatlığın dahil edilmesi, feminist kuramın dönüştürülmesi. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 521-548. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Gençoğlu, F. (2021). Posthumanizm tartışmasının düşündürdükleri: Haddini bilmek ile haddini aşmak arasında insan. *Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 20(1), 70-91.
- Ghai, A. (2012). Engaging with disability with postcolonial theory. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü) içinde, *Disability and social theory: New developments and directions* (s. 270-286). London: Palgrave Macmillan.
- Gibson, H. (2015). Can we use posthumanism to reconceptualise the disabled body? *Sites: A Journal of Social Anthropology and Cultural Studies*, 12(2), 3-23.
- Gleeson, B. (2011). Teknoloji sakatlayıcı kentin üstesinden gelebilir mi? *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 363-386. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Goodley, D. (2020). *Disability and other human questions*. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Goodley, D., Lawthom, R., ve Runswick, K. C. (2014). Posthuman disability studies. *Subjectivity*, 7(4), 342-361.
- Goodley, D., Lawthom, R., Liddiard, K., ve Runswick-Cole, K. (2021). Key concerns for critical disability studies. *International Journal of Disability and Social Justice*, 1, 27-49.
- Gouges, O. d. (1996). Kadın ve kadın yurttaşın haklar bildirgesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 45(1). (E. Göztepe, Çev.)
- Goulden, A. (2018). The integration self-determination theory: Supplementing preceding and future models of disability. *Perspectives on Social Work*, 14(2), 17-29.

- Goutal, J. B., ve Cholez , L.-A. (2022). Patriyarkaya karşı verilen gezegeni kurtarma mücadelesi. (Ö. Gülen, Çev.) 07 05, 2022 tarihinde alındı
- Görme Özürlüler Derneği (GÖZDER). (2012). *Engelli ayrımcılığı araştırması ve engelli ayrımcılığına karşı çözüm önerileri raporu*. 05 14, 2022 tarihinde https://www.sabancivakfi.org/i/content/4854_2_Engelli_Ayrimciligi_Arastirmasi_ve_Engelli_Ayrimciligina_Karsi_Cozum_Onerileri_Raporu.pdf adresinden alındı
- Graham, E. (2021). Sekülerötesi İmgelemde İnsanötesinin Tezahürü. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*(7), 49-72. (M. Öznaneci, Çev.)
- Grech, S. (2012). Disability and the majority world: A neocolonial approach. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü) içinde, *Disability and social theory: New developments and directions* (s. 52-69). London: Palgrave Macmillan.
- Grech, S. (2015). Decolonising eurocentric disability studies: Why colonialism matters in the disability and global south debate. *Social Identities*, 21(1), 6-21.
- Grenon, I., ve Merrick, J. (2014). Intellectual and developmental disabilities: Eugenics. *Public Health*. 05 02, 2022 tarihinde <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2014.00201/full> adresinden alındı
- Gül, İ. I. (2015). Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi. K. Çayır, M. Soran, ve M. Ergün (Dü) içinde, *Engellilik ve ayrımcılık: Eğitimciler için temel metinler* (s. 31-45). İstanbul: Karekök Yayınları.
- Hanisch, C. (1969). *The personal is political*. 06 01, 2022 tarihinde Carol Hanisch of the Women's Liberation: <https://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html> adresinden alındı
- Haraway, D. (2006). *Siborg manifestosu*. (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Haraway, D. (2010). Siborglardan yoldaş türlere: teknobilimde akrababalığı yeniden şekillendirmek. *Başka yer: Donna Haraway'den seçme yazılar* (G. Pusar, Çev., s. 225-256) içinde İstanbul: Metis Yayınları.

- Haraway, D. (2015). Anthropocene, capitalocene, plantationocene, chthulucene: Making kin. *Environmental Humanities*, 6, 159-165.
- Harrasser, K. (2017). Superhumans-parahumans: Disability and hightech in competitive sports. A. Waldschmidt, H. Berressem, ve M. Ingwer (Dü) içinde, *Culture - theory - disability: Encounters between disability studies and cultural studies* (s. 171-200). Bielefeld: Transkript Verlag.
- Hassan, İ. (1977). Prometheus as performer: Toward a posthumanist culture? *The Georgia Review*, 31(4), 830-850.
- Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman: virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hayles, N. K. (2021). Novel corona: Posthuman virus. *Critical Inquiry*, 47(2). 05 11, 2022 tarihinde <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/711439> adresinden alındı
- Hess, D. J. (1995). On low-tech cyborgs. C. H. Gray, H. Figueroa-Sarriera, ve S. Mentor (Dü) içinde, *The cyborg handbook* (s. 371-378). New York: Routledge.
- Hilvoorde, I. V., ve Landeweerd, L. (2010). Enhancing disabilities: Transhumanism under the veil of inclusion? *Disability and Rehabilitation*, 32(26), 2222-2227.
- Hughes, R. (2010). The social model of disability. *British Journal of Healthcare Assistants*, 4(10), 508-511.
- Humanity+. (tarih yok). *Mission*. 01 19, 2022 tarihinde <https://www.humanityplus.org/about> adresinden alındı
- Hunt, L. (1996). Condorcet, "On the admission of women to the rights of citizenship," July 1790. L. Hunt (Dü.) içinde, *The French Revolution and human rights: A brief documentary history* (s. 119-121). Boston/New York: Bedford/St. Martin's., 05 30, 2022 tarihinde <https://revolution.chnm.org/d/292> adresinden alındı
- Huxley, J. (1957). *New bottles for new wine*. London: Chatto ve Windus.
- Islam, M. (2014). *Posthumanism and the subaltern: Through the postcolonial lens*. 05 25, 2022 tarihinde India Future Society:

<https://indiafuturesociety.org/posthumanism-subaltern-postcolonial-lens/>
adresinden alındı

- Jenkins, S. (2020). Against performance criteria. S. Jenkins, K. S. Montford, ve C. Taylor (Dü) içinde, *Disability and animality: Crip perspectives in critical animal studies* (s. 95-110). New York: Routledge.
- Jenkins, S., Montford, K. S., ve Taylor, C. (2020). *Disability and animality: Crip perspectives in critical animal studies*. London: Routledge.
- Jeong, S., Sherman, B., ve Tippins , D. J. (2021). The Anthropocene as we know it: Posthumanism, science education and scientific literacy as a path to sustainability. *Cultural Studies of Science Education*(16), 805-820.
- Johnson, H. M. (2013). Unspeakable conversations. L. J. Davis (Dü.) içinde, *The disability studies reader* (s. 507-519). New York: Routledge.
- Kafer, A. (2013). *Feminist, queer, crip*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Kağnıcı, G. (2018). Insights from Sumerian mythology: The myth of Enki And Ninma and the history of disability. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33(2), 429-450.
- Kağnıcı, G. (2020). Çivi yazılı metinlerde engelliler: Eski Mezopotammya'da fiziksel ve zihinsel yeti yitimleri. A. Resa Aydın (Dü.) içinde, *Engellilik tarihi yazıları* (s. 45 - 71). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Kahraman Güloğlu, F. (2019). Uluslararası çalışmaların gündeminde engelli kadın ayrımcılığının İfadesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30(1), 260-285.
- Kahraman Güloğlu, F. (2022). Engellilik hakkında kavramsal karmaşanın nedenleri ve Türkiye'deki durum. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(1), 291-315.
- Kant, I. (1984). *Seçilmiş yazılar*. (N. Bozkurt, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (I. Kuçuradi, Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamalarda Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde K. (2013).

Resmi Gazete (Sayı: 28636). 01 20, 2022 tarihinde

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/05/20130503-1.htm> adresinden alındı

Kath, E., Guimarães Neto, O. C., ve Buzato, M. (2019). Posthumanism and assistive technologies: On the social inclusion/exclusion of low-tech cyborgs. *Trabalhos Em Lingüística Aplicada*, 58(2), 679–703.

Kayhan, F. E., ve Yön Ertuğ, N. D. (2022). Müsilaj sorunu ve karakterizasyonu. *Doğanın Sesi*, 5(9), 4-16.

Kerridge, R. (2016). Foreword. S. Oppermann, ve S. Iovino (Dü) içinde, *Environmental humanities: Voices from the Anthropocene* (s. xiii). Lanham, MD: Rowman and Littlefield International.

Kılınç, Ş. (2019). *Kendi biyonik bacaklarını üretip dağlara tırmanan adam ve 'ölümsüz' uzuvların geleceği*. 04 28, 2022 tarihinde Webtekno: <https://www.webtekno.com/kendi-biyonik-bacaklarini-uretip-daglara-tirmanan-adam-ve-robot-insanlarin-gelecegi-h59502.html> adresinden alındı

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 170-189.

Koistinen, A.-K., ve Karkulehto, S. (2019). Feminizm bağlamında posthümanizm. (E. Yağanoğlu, Çev.) 04 30, 2022 tarihinde <https://www.sosyalbilimler.org/feminizm-posthumanizm/> adresinden alındı

Koyuncu, E. (2015). İktidar ve hayvanlar: Hayvan meselesini Foucault ile düşünmek. *Cogito: Felsefede Hayvan Sorusu*(80), 86-97.

Kuru, G. (2017). Tarihsel süreçte insan onuruna kısa bir bakış. *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1-2), 179-208.

Kurzweil, R. (2016). *İnsanlık 2.0*. (M. Şengel, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.

Latour, B. (2021). *Toplumsal yeniden toplama: Aktör-ağ teorisine bir giriş*. (N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Tellekt.

- Lawson, A., ve Beckett, A. E. (2020). The social and human rights models of disability: Towards a complementarity thesis. *The International Journal of Human Rights*, 25(2), 348-379.
- Liptak, A. (2014, Haziran 26). *Supreme court says phones can't be searched without a warrant*. 06 03, 2022 tarihinde The New York Times: <https://www.nytimes.com/2014/06/26/us/supreme-court-cellphones-search-privacy.html> adresinden alındı
- Lukin, J. (2013). Disability and blackness. L. J. Davis (Dü.) içinde, *The disability studies reader* (s. 308-315). New York: Routledge.
- Mahon, P. (2017). *Posthumanism: A guide for the perplexed*. London: Bloomsbury Publishing.
- McRuer, R. (2011). Zorunlu sağlam bedenlilik ve queer/sakat varoluş. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 549-562. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Mengi, A. (2018). Engelliliğe ilişkin temel yaklaşımlardan biri olan insan hakları modelinin incelenmesi. 1. *Anadolu Uluslararası Multi Disipliner Çalışmalar Kongresi*, 1, s. 212. Diyarbakır.
- Merriam, G. (2010). Rehabilitating Aristotle: A virtue ethics approach to disability and human flourishing. D. C. Ralston, ve J. Ho (Dü) içinde, *Philosophical reflections on disability* (s. 133-151). Dordrecht: Springer.
- Meşe, İ. (2014). Engelliliği açıklayan sosyal model nedir? *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*(33), 79 - 92.
- Metzler, I. (2013). *A Social history of disability in the middle ages: Cultural considerations of physical impairment*. London: Routledge.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2021). *Engelli öğretmen adaylarının öğretmenliğe başvuru ve atama duyurusu*. 02 21, 2022 tarihinde https://personel.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_11/04103241_2021_KASIM_ENGELLY_OYRETMEN_ATAMA_DUYURUSU.pdf adresinden alındı

- Mirandola, P. D. (2006). *İnsanın değeri üzerine söylev ya da Rönesansın manifestosu*. (L. Özşar, Çev.) İstanbul: Biblos Kitabevi.
- Mladenov, T. (2022). The social model of disability, the independent living and the idea of “care”. *Critique and Humanism Journal*, 55(3), 9-24.
- Moore, J. W. (2021). Sistemi adlandır! Antroposenler ve kapitalosen alternatifi. (Ö. Karakaş, Çev.) 06 01, 2022 tarihinde <https://jasonwmoore.wordpress.com/2021/05/06/sistemi-adlandir-antroposenler-kapitalosen-alternatifi/> adresinden alındı
- Morgan, H. (2022). Conducting a qualitative document analysis. *The Qualitative Report*, 27(1), 64-77.
- Morris, J. (1991). *Pride against prejudice: Tranforming attitudes to disability*. London: The Women’s Press.
- Murray, S. (2020). *Disability and the posthuman: Bodies, technology, and cultural futures*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Mutman, M. (2010). Post-kolonyalizm: Ölü bir disiplinin hatıra defteri. *Toplumbilim* (25), 117-126.
- Nario-Redmond, M. (2019). *Ableism: The causes and consequences of disability prejudice*. Hoboken: John Wiley and Sons.
- Nauert, C. G. (2011). *Avrupada hümanizma ve rönesans kültürü*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nayar, P. K. (2014). *Posthumanism*. Cambridge: Polity Press.
- Nietzsche, F. (2013). *Gezgin ile gölgesi*. (M. Batmankaya, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Nixon, S. A., Cockburn, L., Acheinegeh, R., Bradley, K., Cameron, D., Mue, P. N., Gibson, B. E. (2015). Using postcolonial perspectives to consider rehabilitation with children with disabilities: The Bamenda-Toronto dialogue. *Disability and the Global South*, 2(2), 570-589.

- Nocella, A. J. (2017). Defining eco-ability: Social Justice and the intersectionality of disability, nonhuman animals, and ecology. S. J. Ray, ve J. Sibara (Dü) içinde, *Disability studies and the environmental humanities* (s. 141-167). Nebraska: University of Nebraska Press.
- O'Brien, G. V. (2011). Eugenics, genetics, and the minority group model of disabilities: Implications for social work advocacy. *Social Work*, 56(4), 347-354.
- Oliver, K. (2020). Service dogs: Between animal studies and disability studies. S. Jenkins, K. S. Montford, ve C. Taylor (Dü) içinde, *Disability and animality: Crip perspectives in critical animal studies* (s. 111-128). New York: Routledge.
- Oliver, M. (1990). *Politics of disablement*. London: Red Globe Press.
- Oliver, M. (2004). The social model in action: if i had a hammer. C. Barnes, ve G. Mercer (Dü) içinde, *Implementing the social model of disability: Theory and research* (s. 18-31). Leeds: The Disability Press.
- Oppermann, S. (2012). Ekoeleştirir: Çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü ve bugünü. S. Oppermann (Dü.) içinde, *Ekoeleştirir: Çevre ve edebiyat*. Ankara: Phoenix.
- Oppermann, S. (2016). From posthumanism to posthuman ecocriticism. *Beyond Anthropocentrism*, 4(1), 23-37.
- Özdemir, A. (2019). *Yönetim biliminde ileri araştırma yöntemleri ve uygulamaları*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Özdoğan, K., Tatari, M. F., ve Bilgin, A. (2021). Giriş. *İnsan, hayvan ve ötesi: Türkiye'de hayvan çalışmaları*, 9-34. (K. özdoğan, M. F. Tatari, ve A. Bilgin, Derleyiciler) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Özkan, C. İ. (2019). Descartes'ın zihin teorisi ve sınırları. *MetaZihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2(2), 243-254.
- Öztürk, Ş. (Dü.). (2019). *Cogito: İnsan sonrası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2022, Nisan 12). *Rehber köpekler Türkiye'de yasal düzenlemeye takılıyor*. 06 03, 2022 tarihinde Cumhuriyet: <https://www.cumhuriyet.com.tr/yasam/rehber-kopekler-turkiyede-yasal-duzenlemeye-takiliyor->

1924951#:~:text=T%C3%BCrkiye%2C%20Birle%C5%9Fmi%C5%9F%20Milletler%20Engelli%20Haklar%C4%B1,y%C3%B6netmeliklerinde%20rehber%20k%C3%B6peklerle%20yer%20veriliyor. adresinden alındı

Özüdoğru, B. (2018). Beyaz feminizm ve öteki kadınlar. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 304-319.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2005, 07 07). *Resmi Gazete (sayı: 25868)*. 02 17, 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050707-2.htm> adresinden alındı

Pallotta, N. R. (2019). Reframing companion animal disability using the social model: Removing barriers and facilitating care. A. E. George, A. J. Nocella, ve J. Lupinacci (Dü) içinde, *Animals, disability, and the end of capitalism* (s. 80-101). New York: Peter Lang.

Penrose, W. D. (2015). The discourse of disability in Ancient Greece. *The Classical World*, 108(4), 499-523.

Petasis, A. (2019). Discrepancies of the medical, social and biopsychosocial models of disability; a comprehensive theoretical framework. *The International Journal of Business Management and Technology*, 3(4), 13-54.

Platon. (2005). *Devlet*. (V. Atayman, ve C. Saraçoğlu, Çev.) İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

Price, J. (2011). *The seeds of a movement: Disabled women and their struggle*. Toronto: Association for Women's Rights in Development (AWID).

Price, M. (2017). What is a service animal? A careful rethinking. *Review of Disability Studies: An International Journal*, 13(4).

Prilleltensky, I. (2012). Eleştirel psikoloji ve engelli çalışmaları: anaakımı eleştirmek, eleştiriye eleştirmek. D. Fox, I. Prilleltensky, ve S. Austin (Dü) içinde, *Eleştirel psikoloji* (E. Erdener, M. Barsbey, G. Kayacı Sevinç, Eda Erdener / Melih Barsbey / Güneş Kayacı Sevinç , . . . Ö. Savaş Mukadder, Çev., s. 329-349). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Quinlivan, S. (2019). Reasonable accommodation: an integral part of the right to education for persons with disabilities. G. d. Beco, S. Quinlivan, ve J. E. Lord (Dü) içinde, *The right to inclusive education in international human rights law* (s. 169-189). Cambridge: Cambridge University Press.
- Raja, M. (2019). *What is postcolonial studies?* 06 01, 2022 tarihinde Postcolonial Space: <http://postcolonial.net/2019/04/what-is-postcolonial-studies/> adresinden alındı
- Reeve, D. (2012). Cyborgs, cripples and icrip: Reflections on the contribution of Haraway to disability studies. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü) içinde, *Disability and social theory: new developments and directions* (s. 91-111). London: Palgrave Macmillan.
- Regan, T. (2007). *Kafesler boşalsın: Hayvan haklarıyla yüzleşmek*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Riddle, C. A. (2020). Why we do not need a ‘stronger’ social model of disability. *Disability ve Society*, 35(9), 1-5.
- Rifkin, J. (2008). İnsanlar ve diğer hayvanlar: Diğer hayvanların da duyguları var - dolayısıyla hakları da olmalı. (H. Doğan, Çev.) 04 14, 2022 tarihinde <https://birikimdergisi.com/guncel/644/insanlar-ve-diger-hayvanlar-diger-hayvanlarin-da-duygulari-var-dolayisiyla-haklari-da-olmali> adresinden alındı
- Roets, G., ve Braidotti, R. (2012). Nomadology and subjectivity: Deleuze, Guattari and critical disability studies. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü) içinde, *Disability and social theory: New developments and directions* (s. 161–178). London: Palgrave Macmillan.
- Roig, R. D. (2022). Transhumanism and disability. M. H. Rioux, J. Viera, A. Buettgen, ve E. Zubrow (Dü) içinde, *Handbook of disability: Critical thought and social change in a globalizing world* (s. 1-17). Singapore: Springer.
- Rousseau, J. J. (2008). *Toplum sözleşmesi ya da siyaset hukuku ilkeleri*. (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Rousseau, J. J. (2011). *Emile*. (Y. Avunç, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Rumelili, B. (2021). Batı merkezçilik ve postkolonyalizm. *Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler*, 203-220. (E. Balta, Dü.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Ryder, R. D. (1998). Speciesism. M. Bekoff, ve C. A. Meaney (Dü) içinde, *Encyclopedia of animal rights and animal welfare* (s. 320). Chicago: Fitzroy Dearborn.

Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık*. (B. Ülner, Çev.) İstanbul: Metis Yayınlarını.

Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.

Sakarya, G. (2019, Temmuz 3). *İnsan ile makinenin birleşimi: Cyborg*. 06 14, 2022 tarihinde TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/bilim-teknoloji/insan-ile-makinenin-birlesimi-cyborg-421670.html> adresinden alındı

Saygın, A. (2015). *Petrarca ve hümanizm üzerine*. 04 07, 2022 tarihinde Sanat duvarı: <https://www.sanatduvari.com/petrarca-ve-humanizm-uzerine/> adresinden alındı

Schermer, M. (2009). The mind and the machine. On the conceptual and moral implications of brain-machine interaction. *NanoEthics*, 3(3), 217-230.

Schopenhauer, A. (2014). *Aşkın metafiziği*. (V. Atayman, Çev.) İstanbul: BordoSiyah Yayınları.

Shakespeare, T. (2011). Sakatlık sosyal modeli. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 51-62. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Shakespeare, T., Ndagire, F., ve Seketi, Q. E. (2021). Triple jeopardy: Disabled people and the COVID-19 pandemic. *The Lancet*, 397(10282), 1331-1333.

Sherry, M. (2007). (Post)colonising disability. *Wagadu*, 4, 10-21.

Siebers, T. (2011). Teoride sakatlık: toplumsal inşacılıktan bedenın yeni gerçekçiliğine. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 81-100. (F. B. Aydar, Çev., D.

- Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Silier, Y. (2013). *Özgürlük yanılısaması Rousseau ve Marx*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Singer, P. (2005). *Hayvan özgürleşmesi*. (H. Doğan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smart, J. F., ve Smart, D. W. (2006). Models of disability: Implications for the counseling profession. *Journal of Counseling and Development*, 84, 29-40.
- Spivak, G. C. (2016). *Madun konuşabilir mi?* (E. Koyuncu, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L., Gaffney, O., ve Ludwig, C. (2015). The trajectory of the Anthropocene: The great acceleration. *The Anthropocene Review*, 2(1), 81-98.
- Stiker, H.-J. (2000). *A history of disability (Corporealities: Discourses of disability)*. (W. Sayers, Çev.) Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Şişman, Y. (2012). Özürlülük alanında kullanılan kavramlar üzerine genel bir değerlendirme. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 7(28), 69-85.
- Taşgın, E. (2022). *Transhümanizmin cezbediciliğine direnmek*. 12 22, 2022 tarihinde The Pentacle: <https://thepentacle.org/2022/08/07/transhumanizmin-cezbediciligine-direnme/> adresinden alındı
- Tavşancıl Tarkun, E. (2000). Nitel araştırmalar. *Öneri Dergisi*, 3(14), 29-34.
- Taylor, S. (2011). Beasts of burden: Disability studies and animal rights. *Qui Parle*, 19(2), 191-222.
- Taylor, S. (2020). Animal crips. S. Jenkins, K. S. Montford, ve C. Taylor (Dü) içinde, *Disability and animality: Crip perspectives in critical animal studies* (s. 13-34). New York: Routledge.
- Terzi, L. (2004). The social model of disability: A philosophical critique. *Journal of Applied Philosophy*, 21(2), 141-157.

- Tevrat, Tekvin. (2010). Yaratılış (Genesis) Musa'nın birinci kitabı. *Batı'ya yön veren metinler*. (S. Türker, Dü., ve A. Alatlı, Derleyici) Kapadokya Üniversitesi Yayınları. 04 23, 2022 tarihinde <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/yaratilis-genesis-musa-nin-birinci-kitabi.html> adresinden alındı
- The Guardian. (2020, Şubat 19). *Peter Singer event cancelled in New Zealand after outcry over disability stance*. 04 30, 2022 tarihinde <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/19/peter-singer-event-cancelled-in-new-zealand-after-outcry-over-disability-stance#:~:text=%E2%80%9CHe%20uses%20spina%20bifida%20as,warrant%20infanticide%2C%E2%80%9D%20Young%20said>. adresinden alındı
- The Guide Horse Foundation. (tarih yok). *Guide horse application procedure*. 06 29, 2022 tarihinde <http://guide-horse.org/application.htm> adresinden alındı
- The Rehabilitation Act of 1973*. (tarih yok). 05 11, 2022 tarihinde U.S. Equal Employment Opportunity Commission: <https://www.eeoc.gov/statutes/rehabilitation-act-1973> adresinden alındı
- The Social Sciences and Humanities Research Council. (tarih yok). *Mobilizing disability survival skills for the urgencies of the Anthropocene*. 06 30, 2022 tarihinde AIM Lab: <https://accessinthemaking.ca/Mobilizingdisability> adresinden alındı
- The Union of the Physically Impaired., ve The Disability Alliance. (1975). *Fundamental principles of disability*. 05 19, 2022 tarihinde <https://disabledpeoplesarchive.com/wp-content/uploads/sites/39/2021/01/001-FundamentalPrinciplesOfDisability-UPIAS-DA-22Nov1975.pdf> adresinden alındı
- Thomas, C. (2011). Sakatlık kuramı: Kilit fikirler, meseleler ve düşünürler. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 31-50. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Topçu, G. (2020, Nisan 19). *İsrail'de Sağlık Bakanlığının 'öncelikli Kovid-19 hastalarını' içeren belgesi tartışılıyor*. 11 16, 2022 tarihinde Anadolu Ajansı:

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilde-saglik-bakanliginin-oncelikli-kovid-19-hastalarini-iceren-belgesi-tartisiliyor/1810824> adresinden alındı

Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği. (2020). *Korona virüs ve engelliler*. 04 29, 2022 tarihinde TOHAD: <http://www.tohad.org/tohad/korona-virus-engelliler/> adresinden alındı

Trigt, P. V., Kool, J., ve Schipper, A. (2016). Humanity as a contested concept: Relations between disability and ‘being human’. *Social Inclusion*, 4(4), 125-128.

Türk Dil Kurumu. (tarih yok). *Güncel Türkçe Sözlük*. 04 15, 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı

Türkiye’deki istatistiksel bölge birimleri (İBB). (tarih yok). 02 01, 2022 tarihinde Planlama.Org:<https://web.archive.org/web/20150411145724/http://www.planlama.org/index.php/tuerkiyede-boelgesel-kalknma-ajanslar/tuerkiyedeki-statistiksel-boelge-birimleri-bb> adresinden alındı

Uluslararası Toplum Gelişimi Derneği. (2020). *BM COVID-19 ve engelli bireyler raporu*. 05 08, 2022 tarihinde KASDER: <https://kasder.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/BM-ENGELL%C4%B0L%C4%B0K-VE-COVID-19-06.05.2020.pdf> adresinden alındı

Ünal, B. (2019). Antroposen ve yeni dünya tasarıları. *Fine Arts*, 14(3), 186-199.

Ünal, B. (2018). *The development of disability pride through challenging internalized idealist and ableist norms in Turkish society: A grounded theory study (doktora tezi)*. YÖK tez merkezinden edinilmiştir (502103).

Vansintjan, A. (2015). *The Anthropocene debate*. 03 21, 2022 tarihinde Uneven earth: <http://www.unevenearth.org/2015/06/the-anthropocene-debate/>, adresinden alındı

Vasari, G. (2013). *Sanatçıların hayat hikayeleri*. (E. Gökteke, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.

Vitruvius. (2005). *Mimarlık üzerine on kitap*. (S. Güven, Çev.) Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.

Walls, N. H. (2018). sakat bedenin kökenleri: Eski Mezopotamya’da sakatlık. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 369-394. (G. Kağnıcı, Çev.)

- Weiss, T. C. (2010). *Stephen Hawking - a journey through life*. 01 18, 2022 tarihinde Disabled world: <https://www.disabled-world.com/editorials/stephen-hawking.php> adresinden alındı
- Wolbring, G. (2012). Expanding ableism: Taking down the ghettoization of impact of disability studies scholars. *Societies*, 2(3), 75-83.
- Wolfe, C. (2008). Learning from temple grandin, or, animal studies, disability studies, and who comes after the subject. *New Formations*(64), 110+.
- Wolfe, C. (2009). *What is Posthumanism?* Minneapolis: Minnesota University Press.
- Wolfe, C. (2021). İnsan, her şey hep insan: Beşerî bilimler ve “hayvan çalışmaları”. *KÜN: Edebiyat ve kültür araştırmaları dergisi*, 1, 1, 57-73. (O. Çiffiliz, Çev.)
- Wollstonecraft, M. (2021). *Kadın haklarının gerekçelendirilmesi*. (D. Hakyemez, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Working Group on the ‘Anthropocene’. (2019). 05 13, 2022 tarihinde Subcommission on Quaternary Stratigraphy: <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/> adresinden alındı
- World Transhumanist Association. (2005). *The transhumanist declaration*. 01 16, 2022 tarihinde <https://itp.uni-frankfurt.de/~gros/Mind2010/transhumanDeclaration.pdf> adresinden alındı
- Wynter, S. (2003). Unsettling the coloniality of being/power/truth/freedom: Towards the human, after man, its overrepresentation--An argument. *CR: The New Centennial Review*, 3(3), 257-337.
- Yalçın, İ. (2021). *Nörotipiklerin beni düzeltmesinden Bıktım! Otistik vs otizmli : Round 1*. 05 01, 2022 tarihinde Merhaba! Spektrum: <https://merhabaspektrum.com/norotipiklerin-beni-duzeltmesinden-biktım-otistik-vs-otizmli-round-1/> adresinden alındı
- Yardımcı, S. (2015a). Sakatlığın tarihsel inşası. *Engellilik ve ayrımcılık: eğitimciler için temel metinler*, 7-18. (K. Çayır, M. Soran, ve M. Ergün, Derleyiciler) İstanbul: Karekök Yayınları.

- Yardımcı, S. (2015b). Sakatlık ve siyaset. *Engellilik ve ayrımcılık: eğitimciler için temel metinler ve örnek dersler*, 19-30. (K. Çayır, M. Soran, ve M. Ergün, Derleyiciler) İstanbul: Karekök Yayınları.
- Yazgünoğlu, K. C. (2021). Öte-insan bedenleri: Nesneler, ekolojiler ve moleküller. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*(7), 113-128.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yılmaz, E. (2016). Bana bozuk bir şeymişim gibi davranma. *Eşit, Erişilebilir, Engelsiz Hayat Dergisi*(30). 04 25, 2022 tarihinde https://eeeh.engelsizerisim.com/yazi/41/bana_bozuk_bir_seymisim_gibi_davranma adresinden alındı
- Yılmaz, E. (2021). *İçimizdeki sağlamlılık neden bu kadar güçlü*. 03 25, 2022 tarihinde Dr. Engin YILMAZ: <https://www.drenginyilmaz.net/icimizdeki-saglamcilik-neden-bu-kadar-guclu/> adresinden alındı
- Young, R. J. (2016). *Postkolonyalizm: Tarihsel bir giriş*. (B. Toksabay Köprülü, ve S. Şen, Çev.) İstanbul: Matbu Yayınları.
- Zola, I. K. (1989). Toward the necessary universalizing of a disability policy. *The Milbank Quarterly*, 67(Suppl. 2), 401-428.